

MAGYAR NYELVŐR

142. ÉVF.

*

2018. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Esettanulmány a szlovákiai magyar nyelvváltozat lexikai szemantikai változatairól¹

1. Bevezetés

A jelentésváltozatok alig képezik a nyelvtudományi kutatások tárgyát, a szemantika és a szociolingvisztika kiemelkedő jelentőségű fejlődése ellenére sem. Ez a kijelentés általánosan is tartható, a Kárpát-medencei magyar nyelv változatait tekintve azonban kirívó hiányosságokra mutat rá. A hagyományos dialektológia a nyelvjárási szavak jelentésének felcímkezésén ma is alig jut túl, a magyar szociológiai kutatások pedig alapvetően az alaki változókat kutatják (lásd pl. a Kontra Miklós által szervezett és vezetett *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* sorozat köteteit), miközben az attitűdvizsgálatok még kevésbé térnek ki a jelentésváltozatok adataira.

Nyilvánvalóan e hiányosságot elsődlegesen a jelentéstani kutatásoknak kell felszámolni vagy legalábbis ezt kezdeményezni. Melyek a Kárpát-medencei magyar nyelv szemantikai változatainak a fő kérdései, mind a kutatási hiány, mind pedig a kutatási lehetőségek felől? Az alábbi tanulmány ennek a kérdéskörnek egy összetevőjét vázolja: a Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku (Hungarian Minority Language Variety in Slovakia) szlovákiai kétnyelvűségi projekt keretében elsőként egy példaelemzést mutat be, a Termini online szótárának adatai alapján (vö. <http://termini.nytud.hu/honline/htlista.php?action=firstpage>; l. továbbá Benő–Péntek szerk. 2011). Két magyar igeekötős igeről (*feléget*, *elvezet*) lesz szó, amelyeknek szlovákiai magyar jelentésváltozata szlovák hatásra jött létre tükörfordításként (a Termini online szótár magyarázatában), és amely két lexikai elem egyúttal teljes mértékben megfelel a magyar igeekötő + ige sémának (konstrukciónak). Egyúttal az válik láthatóvá a vizsgálat során, hogy a két Termini-adat illeszkedik a két igeekötő és a két ige, valamint a két igeekötős ige korábbi más magyar szemantikai változataihoz, vagyis szemantikai motivációjuk magyar nyelvi oldalról is erős. A *feléget* és *elvezet* szlovákiai magyar változatai beépülnek a két ige teljes magyar nyelvi hálózatába, a tükörfordítás már eleve ebben a nyelvi és fogalmi közegben történt.

¹ A kutatás a 1/0170/18/ 12 számú Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku (Hungarian Minority Language Variety in Slovakia) projekt keretében valósult meg.

2. Általános jelentéstani elvek

Az alább olvasható elemzéshez – miképp a projekt további vizsgálataihoz – a kognitív szemantika Langacker (1987, 2008) és Lakoff (1987) elméleti munkái adják a háttérrel (további bibliográfiával lásd Tolcsvai Nagy 2013, 2017a). A jelentés tapasztalati alapú és fogalmi természetű összetevője a nyelvi jelnek. Az emberi megismerés során az elme sémákat, kategóriákat hoz létre a tapasztalatok, a megmondás és a tanítás révén. A kategóriák fogalmi szerkezetek (szerkezetes fogalmak), amelyek akkor válnak jelentéssé, amikor szimbolikusan összekapcsolódnak egy fonológia szerkezettel, nyelvi struktúrát alkotva, valamint ezáltal más nyelvi szerkezetekkel, konstrukciókkal kerülnek kapcsolatba. Vagyis egyrészt a fogalom az artikulált emberi hangzás (írás kép) összefüggésében lesz jelentés, másrészt más nyelvi egységek viszonyában. Egy fogalom előhívása mindig együtt jár más fogalmak (kisebb mértékű) aktiválásával (Anderson 1996). Egy szó említése előhívja a szó fogalmi jelentését és vele együtt a szófaját, a szófaj fő séma szerinti jellemzőit, esetleg a szinonimáit, az alapbeállítás szerinti stílusát és más ismereteket, a kontextustól függően (de sematikus dekontextualizált esetben is a prototipikus kontextus elemeit).

A jelentés – szófajtól, típustól függően – szerkezetes, kognitív tartományokban elrendezett elvont és sematizált tulajdonságok hálózata. Az absztrahált tulajdonságok mint entitások a kognitív tartományokban saját variabilitásukat is megtartják, a prototipikus változat elsődlegessége mellett (például az *asztal* főnév esetében az alak megismerési tartományában a négyszögletes lapú, négy lábú alak a prototipikus, míg a kerek vagy ovális lap és a három vagy egy láb a háttérben van). Emellett a teljes jelentésszerkezetből a kontextushoz igazítva általában csak egy rész aktiválódik a beszélők számára, az a rész, amely a kontextus keretében releváns (a „Hová tegyem?” kérdésre adott „Az asztalra” válasz esetén az *asztal* főnév jelentéséből a funkció és a szerkezet kerül előtérbe, a többi háttérben marad). A jelentés e tulajdonságai teszik lehetővé a dinamikus, helyezethez igazított, egyúttal egyértelmű nyelvi konstruálást.

A szemantikai variabilitás nemcsak a konstruálás folyamatában mutatkozik meg a beszélői perspektíva szerint felállított konceptuális figyelmi keret és az ebben történő profilálás és kontextuális hozzáigazítás során. Emellett a jelentéstani változatok rendszere kiterjed a polisémikus hálózatok dinamikus használatára, az alkalmi fogalmi integrációkra, valamint a regiszterbeli (pl. szakmai kodifikált, szabványosított és informális), a szociolingvisztikai (dialektológiai) és stilisztikai változatokra is (vö. Langacker 1987 elméleti fejezetei mellett többek között Geeraerts 1997, 2006; Geeraerts–Grondelaers–Bakema 1994; Geeraerts–Kristiansen–Perisman eds. 2010). A magyar szemantikai leírások és rendszerezések e tekintetben meglehetősen részlegesek, akár nagy empirikus adatmennyiség esetén is. Egyetlen példát említve: a *fej* főnév tíz jelentését adja meg az Értelmező kéziszótár (vö. Pusztai szerk. 2003: 350–1); egy korpuszelemzésen, MNSZ-adatokon alapuló kutatás huszonnégy jelentést különített el, amelyek finomítva és módosítva tartalmazzák a kéziszótár jelentéseit is (Tolcsvai Nagy 2012), és ebben a két rendszerben nem szerepelnek az Új magyar tájszótár *fej* szócikkének

az adatai, amelyek meghatározás szerint különböznek a kéziszótár jelentéseitől. Ehhez társulhat A magyar nyelv nagyszótára *fej* szócikke, későbbi megjelenések. A négy forrás, illetve további bevonható adatbázisok szintézise, vagyis a tényleges variabilitás áttekintése ez ideig nem készült el, tehát valójában nem lehet tudni, hogy mely jelentései vannak a *fej* főnévnek akár a jelenkori magyar nyelvben, akár történetileg. Mint ahogy más lexikai elemekről sem készültek hasonló szemantikai szintézisek.

3. A szemantikai variabilitás jellemzői a teljes Kárpát-medencei magyar nyelvben

Mint a legtöbb nyelv esetében, a teljes Kárpát-medencei magyar nyelv működésében is változatokat lehet fölismerni. Azaz: a beszélők különböző változatokat ismernek és tartanak életben, a különböző kommunikációs helyzeteknek, céloknak és konvencióknak megfelelően. A szemantikában az alábbi paraméterek mentén lehet általános változatokat elkülöníteni a jelen leírásban:

- a kodifikált rendszer (standard változat, szótárakban rögzített változatok);
- a helyzethez, kontextushoz igazítás alkalmi változatai;
- szakmai (szabvány szerinti) változatok;
- a poliszém hálózatok ismertségi szintje;
- regionális és helyi különbségek;
- az innovációk ismerete, terjedése (társadalmi és műveltségi, földrajzi paraméterek mentén);
- államnyelvi hatások kisebbségi helyzetben;
- idegen nyelvi hatások (általánosan vagy specifikusan egyes magyar nyelvterületeken).

A határon túli magyar régiók magyar nyelvváltozatainak jelentéstani jellemzőiről a variabilitás szempontjából a Termini Kutatóhálózat munkatársai az Osiris Nyelvtan Jelentéstan fejezete (Tolcsvai Nagy 2017a) egy korábbi kéziratának elemzése kapcsán fogalmaztak meg kutatási szempontokat (vö. Lanstyák–Benő–Molnár Csikós–Kolláth–Szoták 2014). Az eredeti kutatói szándék az Osiris Nyelvtan Jelentéstan fejezetének határon túli adatokkal való kibővítése volt, ez azonban a könyvben nem valósulhatott meg, leginkább a terjedelmi korlátok miatt, másrészt a kérdéskör nagyon gyér kutatottsági mértéke okán is. Az itt olvasható elemzés éppen e vizsgálati kiterjesztés egyik első lépéseként kezelendő. A Termini kutatói közössége a Nyelvtan kognitív szemantikai elméleti és leíró keretét alkalmazva általános szemantikai jellegű, de a kisebbségi magyar anyanyelvi beszélők nyelvi tudását és az egyes külső régiók lexikai jelentéstani sajátosságait előtérbe helyező variabilitási tényezőket nevezett meg. Ez a kezdeményező összegzés valójában kiinduló vizsgálati szempontok sora, amelyeket a közeljövő magyar leíró munkálatai során ki kell dolgozni. A Termini vezető munkatársai által megfogalmazott tényezők az alábbiak (az idézetek forrása Lanstyák–Benő–Molnár Csikós–Kolláth–Szoták 2014):

- A poliszémia kialakulásában „a motiváció egy másik nyelvből is származhat”.
- Hozzáigazítás: „a kétnyelvűek elméjében a két nyelvi rendszer egymáshoz közeledik, hogy ne legyenek közte túl nagy különbségek, és ez mutatkozik meg például az egymásnak alapjelentésükben megfelelő szavak további jelentéseinek (részleges) kiegyenlítésében, azaz a jelentésszerkezetek egymáshoz való közeledésében.”
- „Az előtérbe kerülést [egy szemantikai szerkezetben profilálást; T. N. G.] szerintünk előidézheti az is, ha a szónak másnyelvi megfelelőjében az adott jegy előtérben van.”
- Relatív kontaktushatás: egyes esetekben „az adott jelentések mind a Hu, mind a Ht nyelvváltozatokban vagy azok valamelyikében megvan, de nem egyformán erősek. Mondjuk a Hu nyelvváltozatokban csak megfelelő szövegkörnyezet esetén aktiválódik az adott jelentés, míg a Ht nyelvváltozatokban anélkül is, elsődlegesen, mivel a Ht beszélők másik nyelvében a szó megfelelőjének az érintett jelentése az elsődleges”.
- „[u]gyanarra a jelenségre más idegen szóval utal a határon túli beszélő, mint az anyaországi”.

4. Két esettanulmány a szlovákiai magyar nyelvváltozatról

Az előzőekben vázolt igen széles kérdéskörből egyetlen konkrét konstrukció két példájának, ezek megvalósulásának az elemzése következik. Két magyar igekötős igéről (*feléget, elvezet*) van szó, amelyek a Termini szótárában olvashatók, gondos lexikológiai (szemantikai, alak- és mondattani) elemzéssel, két-két élőnyelvi példával. E két ige közös egyrészt az igekötő + ige konstrukció szerkezetében, másrészt abban, hogy mindkettő metaforikus tükörfordítás, miközben mindkettőnek van korábbi, spontán kialakulású magyar jelentése, több is. Teljes mértékben megfelelnek a magyar igekötő + ige nyelvi konstrukció jellemzőinek.

4.1. Az igekötős ige szemantikája

Az igekötős ige kiemelkedően nagy gyakoriságú konstrukció a magyar nyelvben, vagyis olyan grammatikai séma, amelynek az alaki szerkezete sematikus jelentéssel rendelkezik. Elsődleges jelentésében az igekötő + ige szerkezet az IRÁNYULÁS + IDŐBELI FOLYAMAT fogalmi struktúrára épül (vö. további szakirodalommal Tolcsvai Nagy 2017a: 111–2).

Az igekötő és az ige nyelvi egységet alkot, szemantikailag alapvetően egyetlen egységként fejez ki időbeli folyamatot, komponenseinek külön feldolgozása nem feltétlenül szükséges a megértéséhez. A két összetevő saját szemantikai szerkezete hat a másikra, együtt alkotnak lexikai egységet. Az igekötő + ige szerkezet temporális folyamatot fejez ki több sematikus figura viszonyában, a szerkezet kompozitumszerkezet, a komponensszerkezetek (az igekötő és az ige) részleges

szemantikai megfelelésein és kölcsönös kidolgozásukon alapul, e részek specifikusan járulnak hozzá az egész jelentéséhez és e jelentés kiterjesztéséhez.

Az igeikötő elsődleges jelentésében a térviszony-referenciakeretben működik. A tér és az azon belül azonosított dolgok térbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, a tér referenciakeretében végzik el, a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően (vö. Heine 1997). A térbeli referenciakeret nézőpontoszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő perspektívája (a deiktikus központ). Egy másik lehetséges kiindulópont egy olyan referenciapont, ahonnan (amelyhez viszonyítva) a beszélő a figyelem középpontjában álló dolgot konceptualizálja. A referenciakeret lehet relatív, azaz a megismerő ember nézőpontjától függő. Relatív a nézőpontközponthoz referenciakeret; a relatív referenciakeret az emberi test belülről való pozicionálása alapján épül ki. A referenciakeret lehet abszolút, azaz a megismerő ember nézőpontjától független, kívülről, külső pontból történő tájékozódási pozicionálás (pl. a geocentrikus referenciakeret, rögzített referenciapontokkal: észak, dél).

A referenciakereten belül az igeikötő által kifejezett térviszony három sematikus figura (valamely entitást sematikus jelölő szemantikai alszerkezet) által képeződik le: (i) a trajektor, tehát egy sematikus jelölt, a figyelem előterében álló fizikai tárgy térbeli helyzete a térben történő irányultsága alapján konstruálódik meg, (ii) két másik figura (landmark), egy ösvény két végpontján lévő két másik sematikus jelölt fizikai tárgy térbeli elhelyezkedéséhez képest. Az igeikötő elsődleges jelentésében prototipikusan a trajektor egy ösvényen irányul egy kezdőpontból (landmarkból) egy cél (másik landmark) felé. Az irányulás fogalmi és szemantikai specifikáció szerint kategorizálódik, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma fogalmi struktúrája szerint. A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma szerinti irányulás nem mozgás, és nincs szekvenciális múlt-jelen-jövő szerkezete. Az irányulás fogalmi rendszere topológiai, dinamikus, az irányulás a beszélők számára az irányulás útvonalát képzeletben, szimulációs módon mentálisan, feldolgozó idő keretében történő feldolgozással képeződik le. Ugyanakkor az irányulás tartalmaz nagymértékben sematizált eseményszerkezetet. Az igeikötők egyes elsődleges jelentéseiből, a fizikai térbeli irányultságokból rendszer áll össze. Ennek a rendszernek a térbeli kiindulópontja eredendően az emberi test, a beszélő ember nézőpontbeli kiindulópontja, ahonnan a tér testből érzékelhető különböző irányai és térrészei konceptualizálódnak az igeikötőkben. A beszélő saját testi kiindulópontja az igeikötők térrendszerében külső kiindulópontba is kihelyeződik.

Az ige időbeli folyamatot, energiával kapcsolatos interakciót fejez ki, jellegzetesen két sematikus figura viszonyában, egyedi eseményszerkezettel. Az igeikötő jelentésbeli többletet ad, és változást okoz az ige jelentésszerkezetében, az ige pedig módosulásokat eredményez az igeikötő sematikus jelentésének a megvalósulásaiban, ezáltal új szemantikai egység jön létre az igeikötő és az ige kapcsolatából. Például a *bemegy* igeikötős ige kompozitumszerkezetében a *be* igeikötő trajektora (valamely entitás a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL útvonalon végigirányulva) megfelel a *megy* ige trajektorának (valamely létező a 3D-s térben való mozgás képességével). A *be* igeikötő a BEFELE IRÁNYULÁS fogalmát képezi le: egy figura (valamely fizikai tárgy) egy ösvényen egy másik figura (valamely körülha-

tárolt, de átjárható tér egy ösvény végén) belsejébe irányul. A *be* igekötő második landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a cél, körülhatárolt fizikai tér átjárható határral) megfelel a *megy* fő landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahová”, kötött régió 3D-s fizikai kontinuumban). A *be* igekötő első landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a forrás, körülhatárolatlan fizikai tér) megfelel a *megy* másik landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahonnan”, kötött régió 3D-s fizikai kontinuumban). A megfelelés nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a sematikus figurák (a trajektorok és a landmarkok) kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. Így a két jelentésszerkezet lényegi jellemzőit megtartja, de kismértékben megváltozik.

A megfelelésekből és a részleges kidolgozásokból eredő jelentésintegrációk további módosulásokat eredményeznek, például a két jelentésszerkezet tér- és időleképezésében. A *megy* ige eredetileg imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le. Az ige a *be* igekötő landmarkja révén befejezetté válik, mert a landmarkba való bejutással a ösvény véget ér, a trajektor eljut a céljáig, vagyis az ösvény térbeli és ezáltal időbeli végpontot is kap. A *bemegy* ige által leképezett cselekvés a tér egy meghatározott pontjának elérésekor befejeződik időben is. Ezáltal az igekötő az ígét befejezett aspektusúvá teszi. Az integráló műveletsor másik részeként a *be* igekötő szimulációs feldolgozás szerinti feldolgozása pillanatnyi helyzetenként megfelel a *megy* ige szekvenciális időszerkezetének pillanatnyi állapotaival. E tényező, a szekvenciális és az összegző feldolgozás izomorfája az egyik fő alapja az igekötő + ige szerkezetnek.

Az ekképp röviden jellemzett igekötő + ige konstrukció sajátos módon valósul meg az itt kiválasztott két felvidéki magyar ige esetében.

4.2. A felvidéki magyar *feléget* és *elvezet* szemantikája

A 3. pontban megnevezett jelentéstani változatokat több lehetséges forrásból is adatolni lehet. A Magyar nemzeti szövegtárnak van határon túli gyűjtése (a Kárpát-medencei magyar nyelvi korpusz), akadnak nyelvjárási gyűjtések, és egyes szociolingvisztikai vizsgálatokból is lehet a szemantikai variabilitásra rendszeres példákat találni. A jelen elemzésben A Termini online szótár szóanyagából választottam két igekötős ígét. A Termini – miképp a hivatalos neve is mutatja – magyar nyelvi kutatóhálózat, amely a határon túli magyar nyelvi irodák hálózatából összeálló szervezet. A Termini legfőbb célja a magyar nyelv határtalanítása mind a magyar nyelv tudományos leírásában, mind a gyakorlati megvalósulásában (vö. Benő–Péntek szerk. 2011; Tolcsvai Nagy 2017b). A Termini-szótár a Termini kutatóhálózat szociolingvisztikai és dialektológiai nézőpontú lexikológiai gyűjtőmunkájának folyamatosan bővülő nagy adatbázisa. Jellegét és célját a munkatársak (főszerkesztők: Benő Attila – Erdély, Lanstyák István – Felvidék, szerkesztők: Kolláth Anna – Muravidék, Lehocki-Samardžic Anna – Horvátország, Márku Anita – Kárpátalja, Molnár Csikós László – Vajdaság, Szoatak Szilvia – Örvidék) így foglalják össze (<http://termini.nyud.hu/htonline/present.php?action=jelleg>): „A Termini magyar–magyar szótár és adatbázis a határon túli magyar nyelvval-

tozatok közhasználatú szókészleti elemei – szavai és állandósult szókapcsolatai – közül azokat tartalmazza, amelyeknek legalább az egyik tagja idegen eredetű szó [...] kölcsönszónak főleg azokat a szókészleti elemeket tekintjük, amelyeket az államnyelvet nem vagy csak kevésbé ismerő beszélők is rendszeresen használnak, amelyeket sokszor az átadó nyelvet jól ismerő beszélők is magyarosan ejtenek, s amelyeknek közmagyar vagy magyarországi magyar megfelelőjét nem minden esetben ismerik, vagy ha ismerik is, viszonylag ritkán használják. A kizárólag valamely ht régióban élő „idegen” szavakon és állandósult szókapcsolatokon kívül azok a szókészleti egységek is megtalálhatók benne, amelyek Magyarországon is használatosak ugyan, de más jelentésben, jelentésárnyalatban és/vagy más stílusértékben.” A Termini-szótár szócikkei élőnyelvi gyűjtés révén kerülnek be a tárba: „a példamondatok nagy számában mutatkozik meg leginkább a Termini szótár adatbázis jellege és korpuszalapúsága”.

A jelen elemzés két példája a Termini szerkesztési elvei szerint nem prototipikus lexikai elem, hiszen nem kölcsönszavak, hanem türkörszavak, amelyeknek korábbi jelentései a magyarországi, illetve a teljes Kárpát-medencei nyelvhasználatban ismeretesek. A két szó szócikkét a Termini-szótárból teljes egészében, betűhíven idézzük (<http://termini.nyud.hu/htonline/htlista.php?action=browse>).

Az első elemzendő felvidéki (a továbbiakban Fv) igekötős ige a *feléget*, *föléget*, amelynek teljes szócikke a Termini online szótárban a következő:

(1) **feléget, föléget** (ts ige) -tem, -ett, -sen

(Inf) Fv (ált) (köz) (köz) <CD-re, DVD-re> felír ♠ Fv *Hogy én mennyit szenvedtem veled, mikorra megtanultam kezelni, aztán bejátszani a videót a számítógépbe, tömöríteni a nyers „Avi”-t (a legtisztább adatot, amit a kamerám képes kihozni magából) „DivX”-be (a legelterjedtebb számítógépes videó formátumba), majd megválni és felégetni CD-re, vagy DVD-re...* (www.nietzsche.sk) ♠ Fv *Fölégettem egy RW-re mindenfélét, válogatást. Közöttük Children Of Bodom számokat is és a Rohanást meg a Pokolból a Mennybe-t, hogy ott leengedem a haveromnak, hogy hátha ő felismeri* (<http://zene.sk>) [~szlk napálit' 'ua' ← na- 'rá' + pálit' 'éget']

A *feléget* igének két elentését különíti el A magyar nyelv értelmező szótára: 1. Felgyújt vmit, hogy teljes egészében el- v. leégjen, 2. <Nap v. forró étel> megperzsel vmit, enyhe égési sebeket idéz elő vmin². Hasonlóképpen az Értelmező kéziszótárban a jelentések következők (egyszerűsített idézésben): 1. felgyújtva elpusztít, 2. pirosra vagy sebesre éget [bört] (Pusztai szerk. 2003: 359).

A Termini-beli számítógépes jelentésére a magyar nyelvű számítógépes programokban és a műveletet szakmai vagy hétköznapi regiszterben megnevező nyelvhasználatban több igét, illetve szerkezetes kifejezést is használnak: *ír; ráír; éget, beéget, rögzít, CD-re ír; az adathordozó rétegbe égetik a jeleket*. Vagyis a magyarországi nyelvhasználatban a *feléget* 'CD-re, DVD-re ír, rögzít' jelentése nem (vagy esetleg csak ritkán) fordul elő.

² <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=fel%C3%A9get>

A Termini online szótár a szócikk végén megadja a *feléget* ige eredetét is, a türkörfordítás forrását. Eszerint a szlovák *nápalit'* ugyanazt jelenti, mint a *feléget* ige, két komponenseleme a *na-* 'rá' és a *pálit'* 'éget'. A szlovák és a magyar ige azonossága látszólag teljes mind alakilag, mind jelentésében. Az azonosság egy ponton nem teljes: míg a szlovákban az igeikötő-jellegű elem jelentése 'rá', addig ez a magyarban 'fel'. A *feléget* 'CD-re, DVD-re ír' ige igeikötőjének irányulásfogalma emellett még a 'be' igeikötővel kifejezett irányulással is összekapcsolódik. Ekképp a teljes magyar nyelvhasználatban a *feléget* 'CD-re, DVD-re ír' három térbeli irányultságot tartalmazó fogalmi szerkezetben is megkonstruálódik (az igeikötő nélküli alakokban a nem accusativusi esetragok ugyanezeket a térviszonyokat tartalmazzák):

- (2) RÁ
BELE
FEL

A Fv *feléget* elemzését a 4.1. pontban bemutatott modell alapján érdemes elvégezni: a *fel* igeikötő és az *éget* ige szemantikai leírását a kompozitumszerkezet jellemzése követi, majd a *feléget* többi jelentésével és a szinonim kifejezésekkel való összehasonlítása teszi ezt teljessé.

A *fel* igeikötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben felfelé irányul egy ösvényen. Kezdő pillanatnyi állapotban lent van egy vertikálisan alul és fölül két másodlagos figurával (landmarkkal) specifikált FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térben, az pillanatnyi állapotban fent van a térben. A referenciakeretben a referenciapont elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark közül a kezdőpont a LENT mint fizikai tér: a feldolgozott tér alja, prototipikusan szilárd alátámasztási felület, a végpont a FENT mint fizikai tér: a feldolgozott tér felső része fizikai értelemben gyakran nyitott, fogalmilag a feldolgozásban véges, például a mozgás vagy a kézmanipuláció számára elérhető térbeli tartományban. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely rá- vagy befér a kezdőpont- és a végpontszerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe, és képes helyváltoztató mozgásra, illetve mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben függőlegesen vagy ahhoz közelítő irányban orientálva konceptualizálódik.

A *fel* igeikötő jelentése a Fv *feléget* igében módosul az *éget* ige itt előhívott jelentésének (lásd alább) hatására: a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL tér végpontja valamely FELÜLET, amelyre rákerül, vagy amelybe (amelynek felszíni rétegébe) irányul valami. Ezt a szemantikai változatot erősítik a *felvisz*, *felhord valamely felületre* igék, amelyek jelentésében a felület a teljes tárgy felszíne, felső része.

Az *éget* igének a hétköztetes értelmező szótár rendszerében tíz jelentése van. Ebből a 4. a. „izzó eszköznek vmire v. vmibe való nyomásával létrehoz vmit”, az 5. „Választóvízzel égette a fémbe a jelet”.³ A magyar nyelv nagyszótára *éget* szócikkében az 5c. jelentés „<jelet, ábrát> bele- v. rányomott izzó eszközzel, sugárral

³ <http://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=%C3%A9get>

belesüt vmibe, rásüt vmire”, az 5d. jelentés „<izzó v. maró dolog vmely nyomot, kül. lyukat, sebet> okoz, eredményez (vhol), vág vmibe”.⁴

Az *éget* igének tehát megvannak a magyar nyelvben azok a jelentései, amelyek a Fv *feléget* igekötős igében újra előhívódnak: valamely felületbe, annak a közvetlen felszínébe jelet, jeleket visz be. Látható, hogy a CD- vagy DVD-írás művelete (műanyag lemez előre kezelt, bevont felületére elektronikus jeleket helyez el, amelyek megfelelő leolvasó készülékkel olvashatóvá válnak) a *fel* igekötő és az *éget* ige kompozitumszerkezetes összekapcsolásával fogalmilag megkonstruálható a magyar lexikai elemekből. Ezt a lehetőséget a CD- vagy DVD-írásról szóló szakmai és hétköznapi beszéd egyaránt kihasználja, hiszen a *ráír* a műanyag lemez felületét profilálja a műveletben, a *beír* a műanyag lemez felületének mélységét, a *felír*; *feléget* pedig a műanyag lemezre felülről irányuló műveletet helyezi előtérbe – vagyis mindegyik a teljes művelet egy-egy térbeli mozzanatára fókuszál. Mindegyik igekötős igében érvényesül a közvetlen fizikai térbeliség, amellet a metaforikusság is, hiszen az *éget* és az *ír* itt nem elsődleges jelentésében érvényesül, hanem metaforikusan.

A másik példa az *elvezet* igekötős ige Fv 'adót, járulékot, illetéket befizet, átutal' jelentése. A Termini online szótár *elvezet* szócikke betűhíven a következő:

(3) **elvezet** (ts (és tn) ige) ~tem, ~ett, ~se

(Pérez) **Fv** (isk) (szak) (köz) adót, járulékot, illetéket befizet, átutal ♠ Fv *A járulékok fizetői kötelesek / -- 30 napon belül szerződést kötni a nyugdíjtakarékpénztárral, / a naptári hónap elteltétől számított 8 napon belül elvezetni a 9 %-os járulékot a Szociális biztosító számlájára (Megjegyzés: a Szociális biztosító a magánvállalkozó által választott nyugdíjtakarékpénztár számlájára utalja a járulékot), / -- 8 napon belül jelenteni a nyugdíjtakarékpénztárnál a név-, a vezetéknev-, vagy az állandó lakhely változását.* (www.mgk.sk)
♠ Fv *1) Az adóalapból leírható kiadások: / -- a bérek -- ezen belül: / -- a nettó bérek, / -- az alkalmazottak adóelőlege, / -- az alkalmazott és a munkaadó által elvezetett társadalombiztosítási illetékek.* (www.foruminst.sk)
[~szlk odviest' 'elvezet', 'adót, járulékot, illetéket befizet, átutal' ← od (igekötő) + viest' 'vezet']

(→elvezetés, elvezetési)

A magyar nyelv értelmező szótára nyolc jelentést különít el az *elvezet* szócikkében. Ebből az itt tárgyalt változat szempontjából jelentős az 1. „V mely célpontig vezet vkit” és a 3. „<Folyadékot, gázt, áramot csatornán, vezetéken> rendeltetési helyére vezet” értelem.⁵ A kéziszótár új kiadása hét jelentést különböztet meg, amelyből a hetedik az itt tárgyalt Fv jelentés (itt kivonatolt formában): 1. vhonnan vhová elvisz, elkísér, 2. csatornán, vezetéken eljuttat, 3. járművet elfogadhatóan tud vezetni, 4. képes irányítani (intézményt), 5. útvonal vmeddig vmely területen

⁴ <http://nagyszotar.nyttud.hu/dictsearch.html?entryid=16266>

⁵ mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/kereses.php?kereses=elvezet

halad, 6. eredményre, megvalósuláshoz vezet, 7. Fv 'adót, járulékot, illetéket befizet, átutal (Pusztai szerk. 2003: 302).

A Termini online szótár a szócikk végén megadja az *elvezet* ige eredetét is, a türkörfordítás forrását. Eszerint a szlovák *odviest'* ugyanazt jelenti, mint az *elvezet* ige, két komponenseleme az *od* 'től' és a *viest'* 'vezet'. A szlovák és a magyar ige azonossága látszólag teljes mind alakilag, mind jelentésében. Az azonosság egy ponton nem teljes: míg szlovákban az igekötő-jellegű elem jelentése 'től', addig ez a magyarban 'el'. A Fv *elvezet* általánosabb, standard megfelelője a *befizet* vagy az *átutal*. Mindkettő más irányt jelölő igekötőt tartalmaz, és míg az első inkább a csekken történő számlarendezésre vonatkozik, addig a második egyértelműen a banki átutalásra, a bankon keresztül történő fizetésre. Ennek megfelelően a teljes magyar nyelvhasználatban az *elvezet* 'befizet, átutal' három térbeli irányultságot tartalmazó fogalmi szerkezetben is megkonstruálódik:

- (2) ÁT
BE
EL

A Fv *elvezet* elemzését a 4.1. pontban bemutatott modell alapján érdemes elvégezni: az *el* igekötő és az *vezet* ige szemantikai leírását a kompozitumszerkezet jellemzése követi, majd a *vezet* többi jelentésével és a szinonim kifejezésekkel való összehasonlítása teszi azt teljessé.

Az *el* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) irányulása egy térben távolodó ösvényen. Kezdő pillanatnyi állapotban a két másodlagos figurával (landmarkkal) specifikált FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térben közel van egy meghatározott térbeli entitáshoz (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén távol van a meghatározott térbeli entitástól, és közel van egy meghatározatlan távoli entitáshoz, térbeli ponthoz. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amelyhez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. Az igekötőben az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely képes helyváltoztató mozgásra vagy mozgatható, amely rá- vagy befér a kezdőpont- és a végpontszerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) prototipikusan egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

Az *el* igekötő a Fv *elvezet* igében megtartja elsődleges 'távolodó irányulás' jelentését, kettős, fizikai és egyszerre metonimikus és metaforikus értelemben, ahol a beszélő (a kifizető) funkcionál referenciapontként. Egyrészt a pénz kifizetése még az ezredforduló utáni kultúrában is magában foglalja a FIZIKAI ÁTADÁS ÉS ÁTVÉTEL fogalmát, tehát a kifizetőtől, az *elvezet* ige jelentésében egyúttal a beszélőtől távolodik a kifizetett pénz a címzett felé, és el is éri azt. Másrészt a postai küldés vagy a banki átutalása részben metonimikus, hiszen nem a tényleges bankjegyek mozognak a kifizetőtől a címzett felé, részben pedig metaforikus, amennyiben a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térben fiktív mozgás történik.

Az *el* igekötő a Fv *elvezet* igében a két landmark (másodlagos figura) által a fizető személyt és a címzett hivatalt sematizálja. Az *el* igekötőnek ez a szűkített hatókörű sematizálása a *vezet* igével való szemantikai kapcsolatában jön létre. A *vezet* ige poliszém hálózatából itt elsősorban a 'rendeltetési helyére vezet, juttat' jelentés lép működésbe. A *vezet* igének ez a jelentése az elsődleges 'valamely célpontig vezet valakit, irányítva segít célhoz jutni fizikai térben' értelem metonimikus és egyben metaforikus kiterjesztése. Az elsődleges jelentésben ugyanis a vezetett személy saját akaratból és energiaforrásból hajt végre helyváltoztató mozgást, csak az útvonalban szorul segítségre, ebben az értelemben tárgy a vezetésnek. A 'rendeltetési helyére vezet, juttat vizet, áramot, gázt' vagy 'folyóvizet elterel, állóvizet levezet' szemantikai szerkezetben azonban az elvezetett entitás passzív anyag, önmagától mozgásra képtelen, mozgatása más erőforrásból történik. Hasonlóképpen a kifizetés, az illeték vagy adó pénzösszegének eljuttatása a fizetésre kötelezettől a kirovó hivatalig a kifizető aktív cselekvését kívánja, miközben a passzív pénzösszeg mozgatásra szorul.

A *vezet* igének tehát megvannak a magyar nyelvben azok a jelentései, amelyek a Fv *elvezet* igekötős igében újra előhívódnak: valakit vagy valamit valahonnan valahová segít eljutni fizikai vagy metaforikus térben, az irányulást mutatva. Látható, hogy a pénzösszeg címzetthez való eljuttatásának művelete az *el* igekötő és a *vezet* ige kompozitumszerkezetes összekapcsolásával fogalmilag megkonstruálható a magyar lexikai elemekből. A művelet azonban – mint az előző példa esetében is – többféle nézőpontból is létrehozható. A *befizet* ige a befelé irányulással a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térbeli irányultsággal leképezett fizetésnek azt az elemét helyezi előtérbe, amely a befizetendő összeg átadásakor az intézménybe (hivatalba, pénztárba) jutás fogalmában jelenik meg a beszélők számára, ahol az ösvény végpontja, vagyis a hivatal, a pénztár körülhatárolt fizikai tárgyként, TARTÁLYként konceptualizálódik, amelybe a szükséges pénzösszeg elhelyezhető. Az *átutal* ige esetében a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térséma ÖSVÉNY eleme profilálódik mint olyan közvetítő entitás, amelyen a kifizetendő összegnek keresztül kell jutnia, hogy eljusson a célig, a címzetthez. Az *elvezet* a két ige mellett harmadikként a cselekvő befizetőtől mint a beszéd referenciapontjától eltávolodó irányulásra fókuszál. Egyúttal az *elvezet* jelentésszerkezete utal legnyíltabban arra, hogy a befizető a célhoz kívánja eljuttatni a pénzt.

5. Összefoglalás

A tanulmány a jelentésváltozatok egy specifikus megvalósulását vizsgálja. A Kárpát-medencei magyar nyelv változatait tekintve jelentős hiányok mutatkoznak a jelentésváltozatok kialakulásának, rendszerszerű feltérképezésének a területén. Bár a hagyományos dialektológia szótárakban és nyelvatlaszokban számon tartja a kötött jelentésváltozatokat, azok szemantikai viszonyait, hálózatuk belső összefüggéseit, a közvetlen jelentéskiterjesztés vagy a párhuzamos kifejlődés jelenségeit folyamatukban már alig kutatják.

A jelen tanulmány egy szlovákiai kétnyelvűségi projekt keretében, a Kárpát-medencei magyar nyelv szemantikai változatainak a fő kérdéseire irányuló nagyobb kutatás részeként elsőként egy példaelemzést mutatott be a Termini online szótárának adatai alapján. Két felvidéki magyar igeekötős ige, a *feléget* 'CD-re, DVD-re ír' és az *elvezet* 'pénzt átutal' szemantikai elemzése történt meg, elsősorban a Langacker-féle kognitív grammatika elméleti keretében és módszertanával, összhangban az Osiris Nyelvtan ide vonatkozó megállapításaival.

A két felvidéki magyar ige szlovák hatásra jött létre tükörfordításként (a Termini online szótár magyarázatában). Az elemzés egyúttal bemutatja, hogy a két lexikai elem teljes mértékben megfelel a magyar igeekötő + ige sémának (konstrukciónak).

Nem csupán az igeekötő + ige séma érvényesül azonban itt általánosságban, hanem az vált láthatóvá a vizsgálat során, hogy a két Termini-adat, a két szó illeszkedik a két igeekötő és a két ige, valamint a két igeekötős ige korábbi magyar szemantikai változataihoz, vagyis szemantikai motivációjuk magyar nyelvi oldalról is erős. A *feléget* és *elvezet* szlovákiai magyar változatai beépülnek a két ige teljes magyar nyelvi hálózatába, a tükörfordítás már eleve ebben a nyelvi és fogalmi közegeben történt. Mindkét felvidéki magyar ige esetében a vizsgálat kimutatta, hogy a felvidéki változat igeekötője olyan – részben fizikai térbeli, részben metaforikus – irányulást fejez ki, amely a két ige által jelölt folyamatok specifikus, perspektívált konceptualizációjából ered. A két ige esetében az elemzés során párhuzamba állított további közmagyar igék igeekötői (a *feléget* esetében a *rá* és a *bele*, az *elvezet* esetében az *át* és a *be*) ugyanezt a szerepet töltik be, más nézőpontú, de lényegében azonos érthetőségi kereteket adva. Emellett a három-három összehasonlított igeekötős igék tőigéi is hasonlóképpen a kismértékben eltérő perspektívát jelzik, amely eltérések azonban nem akadályozzák meg a felvidéki *feléget* és *elvezet* igékkel két csoportban elemzett lexikai elemek szinonim voltát, hétköznapi beszédhelyzetben és kontextusban azonos értelmű feldolgozhatóságát.

A vizsgálat arra mutatott rá, hogy a határon túli kisebbségi magyar nyelvhasználatban – itt nevezetesen a felvidékiben – megjelennek olyan kölcsönelemek, például tükörfordítások, amelyek látszólag a teljes magyar lexikai hálózattól elszigetelten alakulnak ki államnyelvi (itt szlovák) hatásra, az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatta ki, hogy mindkét példában a meglévő lexikai elemek, végső soron a konceptualizálási és nyelvi konstruálási előzmények erős motivációs alapot adhattak a két ige létrejöttéhez és használatához. E megállapítást erősíti az az egyszerű tény, hogy a szlovák előtag mindkét esetben más, nem szó szerinti magyar igeekötőben valósul meg.

Az itt bemutatott esettanulmány – ahogy szó volt róla – egy remélhetőleg kiterjedtebb kutatás első, tájékoztató szakasza. Ezért általánosabb következtetéseket korai lenne levonni mindebből. A részletesebb eredményekhez kiterjedtebb vizsgálatok szükségesek mind a korpuszokat, adatok illetően, mind az eddig érintetlenül hagyott szemantikai (funkcionális értelemben vett grammatikai) jelenségek, például konstrukciók, történeti alakulási irányok felismerésében és megfelelő módszerű elemzésében, rendszerezésében. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy a Termini vezető munkatársai által összeállított szemantikai kérdéssor

(vö. Lanstyák–Benő–Molnár Csikós–Kolláth–Szoták 2014) több tényezője is határozottan megmutatkozott az itteni elemzésekben: így „a kétnyelvűek elméjében a két nyelvi rendszer egymáshoz közeledik”, a párhuzamok egyértelműek az elemzett igék esetében, függetlenül az igekötős ige mindkét nyelvbéli sémastátusának erősségétől; „az előtérbe kerülést előidézhetheti az is, ha a szónak másnyelvi megfelelőjében az adott jegy előtérben van” – itt épp fordítva következett be, a szlovák hatás hozta előtérbe a magyar térbeli irányulást az igekötők esetében. Mindez egyúttal a magyar nyelv változatainak egymáshoz való viszonyára, az együtt és egyúttal külön alakulásuk korábban nem ismert jellemzőire is fényt vet. S az ilyen vizsgálatok várható eredményei a rendszerleírás önérdékén túl jelentős művelődési és nyelvpolitikai tényezőkre is rámutatnak.

SZAKIRODALOM

- Anderson, John R. 1996. *Kognitive Psychologie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg.
- Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Dunaszerdahely, Kolozsvár.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology*. Clarendon Press, Oxford.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and Other Wonders*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan – Bakema, Peter 1994. *The Structure of Lexical Variation: Meaning, Naming, and Context*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Geeraerts, Dirk – Kristiansen, Gitte – Perisman, Yves (eds.) 2010. *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Lanstyák István – Benő Attila – Molnár Csikós László – Kolláth Anna – Szoták Szilvia 2014. *Észrevételek Tolcsvai Nagy Gábor nyelvtanának jelentéstani fejezetéhez*. Kézirat.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmző kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvudományi Közlemények* 108: 287–344.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017a. Jelentéstan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor: 2017b. Az anyaország és a külső régiók, a határtalanítás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest, 150–63.

Tolcsvai Nagy Gábor
egyetemi tanár
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

**Lexical semantic variability in the variety of Hungarian spoken in Slovakia:
A case study**

The paper discusses a double case study of two Hungarian calques borrowed from Slovakian, used only in Felvidék, the part of Slovakia inhabited mostly by minority Hungarian native speakers, as a first step in a larger research on semantic variability. The two verbs (*feléget* ‘write, burn on CD, DVD’ and *elvezet* ‘remit, transfer money’) have their literal Slovakian equivalents, even on the morpho-semantic level. Nevertheless, the Hungarian calques fully harmonize with the Hungarian preverb + verb construction schema. The analysis of the two verbs demonstrates how direction is dynamically conceptualized through the preverb by the SOURCE–PATH–GOAL schema, and how the stem verb gives the main part of the temporal process. It is pointed out in the functional cognitive analysis (based on Langacker’s theoretical framework) that *feléget* ‘write, burn on CD, DVD’ is a composite structure with the preverb component *fel* ‘up, upwards’ and the verb component *éget* ‘make burn’ resulting in ‘burn into a surface’. As for the use of *fel* ‘up, upwards’, this construction is similar to *felvisz, felhord valamely felületre* ‘apply, e.g. paint on a surface’, literally ‘upcarry’. Other expressions used for ‘write, burn on CD, DVD’ have similar semantic structures, albeit with preverbs denoting other directions: *rá* ‘onto’ and *bele* ‘into’. It is demonstrated how the diverse perspectives of the preverb + verb construction conceptualize the content ‘write, burn on CD, DVD’: *rá* ‘onto’ profiles the outer surface of the disc, *bele* ‘into’ focuses on the depth of that surface, while *fel* ‘up, upwards’ profiles the writing process directed towards the surface of the disc. The other example has similar features. It is also recognized that the process of borrowing has a converging character: the two calques have their supporting networks of similar constructions in the Hungarian varieties, mainly in the standard, i.e. the two relatively new Slovakian Hungarian lexical items come as much from Hungarian as from Slovakian.

Keywords: Hungarian minority language variety in Slovakia, preverb, preverb + verb construction, semantic structure, semantic variability, Termini online dictionary.

Az elbeszélés posztmodern jelenségei

A kortárs magyar irodalom néhány stílusjellemezője

A nyelvtudomány, a stilisztika csak hosszabb idő eltelte után tudja elemezni, rendszerezni, értékelni egy-egy korszak stilisztikai-nyelvi jellemzőit. A nyelvész-kritikus olvasónak azonban időközben is feltűnnek bizonyos jelenségek. Tanulmányom a mai magyar irodalom olvasása és tanulmányozása során feltűnő, több műre kiterjedő, tehát közös stílusjellemezőket mutató nyelvi jelenségeit veszi sorra.

Korunk társadalmát, technológiai, kulturális, művészeti, azon belül irodalmi jelenségeit sokszor illetik a *posztmodern* jelzővel. A posztmodern elcsépelet használatára kevés konkrétumot megragadható gyűjtőszóvá, töltelék kifejezéssé vált. Szabó Zoltán nagy irodalmi és szakirodalmi anyagot áttekintő, szintetizáló szépírói stílustörténetében a következő fogódzókat emeli ki: a gazdasági ember helyébe a pszichológiai ember lép, a terápia és a gyógyír korszaka, a modernet felváltja, újraírja a posztmodern, stílusújítás, a magyar szépírói stílus történetének negyedik stílusforradalma, a megjelenítésben hangsúlyos a megjeleníthetetlen, a személyiség műben való szerepeltetése, az önkifejezés programja, az elbeszélésben megszűnik az okozatiság, tagadja a célelvűséget, a valósághoz való viszony areferens (kétségbe vonható ugyanis a valóságra való vonatkozás jelekkel való véghezvihetősége), a mű nem ábrázolja vagy kifejezi, hanem létrehozza tárgyát. Általánosságban: a jelentéshordozó nyelv helyett egy jelentésteremtő nyelv jellemi, a „posztmodern irodalom a nyelv, a jel és a szöveg irodalma” (Szabó 1998: 242–3).

Talán nem meglepő, de ezek a stílusjegyek jórészt besorolhatók az irónia (szókép, gondolatalakzat) jelenségébe. Ebből fakad, hogy a posztmodern gyűjtőfogalom kapcsán olyan sokszor előkerül az elemzésekben az irónia (amely természetesen nem pusztán a posztmodernhez köthető, de annak mindenképpen hangsúlyos jelensége). A stilisztikai meghatározások sok tekintetben ráillenek az említett szövegtani-stilisztikai szempontokra és a később bemutatandó példákra.

Az irónia „a klasszikus retorikai meghatározás szerint olyan helyettesítésen alapuló alakzat, amellyel a körülmények és a szövegösszefüggés alapján az ellenkezőjét fejezhetjük ki annak, amit kimondtunk; valójában becsmételjük azt, amit látszólag dicsérünk, illetőleg – ritkábban – valójában dicsérjük azt, amit látszólag becsmételünk. Pragmatikai szempontból az irónia alkalmazásával lehetővé válik az implicit értékelés, a megnyilatkozás kétségbe vonja az ironikusan mondottak eredeti kiindulópontjának (értékelési centrumának) megfelelőségét, helyénvalóságát az adott diskurzusban, amelyhez általában leginkább a kritikai attitűd

kapcsolódik, és egyúttal az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja” (T. Sz. 2008: 311–2).

Ezeket és ezekre utaló nyelvi jelenségeket kerestem a mai magyar szépprózában – figyelembe véve mind az írógenerációk, mind a vélt vagy valós írói csoportok, mind pedig a szépirodalom kulturális (művészi-közönségközpontú) tagoltságát. Mindezen jelenségek ellenére a posztmodern nem tekinthető egységes korstílusnak. A korszakot a stíluspluralizmus jellemzi, a kimondottan posztmodern alkotókat pedig számos stílus jellemzőivel illetik, például mágikus realista, népi szürrealista.

A példaként idézett prózaírók több kisnemzedéknyi korszakot ölelnek fel. Időbeli sorrendben a következőkről van szó: a nyolcvanas években indult Temesi Ferenc (1949), Petőcz András (1959), Podmaniczky Szilárd (1963), Egressy Zoltán (1967), a partiumi–erdélyi Vida Gábor (1968), valamint a legfiatalabb nemzedékből Grecsó Krisztián (1976), Hartay Csaba (1977), Nyelvész Józsi (Nebehaj Viktor) (1980).¹

Csak olyan nyelvi jelenséget veszek figyelembe, amely több szerző művében is szerepel, és ez arra utal, hogy mégis van valamilyen korszakos hatás, stílus.² Anyagomat a következő jellemző szövegtani-stilisztikai eljárások szerint csoportosítottam: 1. A tudományos irodalom hatása a szépirodalomra és viszont. 2. Az alkotásfolyamatra, stílusra való reflektálás. 3. A narráció problematikája (az elbeszélés nehézségeinek feltárása, metanyelvi utalások). 4. Az elbizonytalanítás, megkérdőjelezés, kiköccsentés. 5. A párbeszéd (elmesélésének) nehézségei. 6. Az elbeszélői nézőpont váltakoztatása. 7. Írói-irodalmi nyelvművelés. 8. Nyelvi sajátosságok.³

1. A tudományos irodalom hatása a szépirodalomra, és viszont

Korunk irodalmában feltűnő formai jelenség a szép- és a szakirodalom összefonódása, a szépirodalomnak a tudományos irodalomra való reflektálása. Mintha az írók irodalmi tanulmányaik, olvasmányaik hatására kezdenék szövegeiket megalkotni. Ennek hátterében nyilvánvalóan ott van a tudomány felértékelődése, a szakirodalom eluralkodása, valamint az irodalomtudomány hatása magára az írói alkotói folyamatra. A feltűnőbb jelenségek: a lexikon- vagy szótárforma, a jegyzetapparátus, a szépprózához illesztett irodalomjegyzék, az olvasási folyamat linearitásának tudatos megszüntetése, a címadás. Vagyis: összecsúszik szak- és szépirodalom.

A saját maga megfogalmazása szerint a posztmodern nyitó Temesi Ferenc nagyregénye, a *Por* (1986, 1987) elsőként formájával kelt feltűnést: szótárregény. A szótárregény műfajának a magyar irodalomban nem találni előzményét. Tipológiai előzménynek számíthat: Edgar Lee Masters *Spoon River Anthology*

¹ Nyelvész Józsi álnév, a valódi nevet és életkort egy internetes interjúból tudhatjuk meg: „Nebehaj Viktor harminc éves, a Google dublini irodájában menedzser és amúgy ő Nyelvész Józsi is, a nagy sikerű Szlengblog szerzője” https://index.hu/kultur/klasz/2010/03/07/nagyon_sok_internetezot_tettem_szlenggel_boldogga/.

² A téma korábbi, vázlatos kifejtése itt: Balázs 2018.

³ A kutatómunka részét képezi az is, amit nem tudunk bizonyítani, amit hiába keresünk. Jelen tanulmányhoz még további műveket is átnéztem, de ezekben nem találtam példákat a tanulmányban megjelölt szempontokhoz. Az átnézett művek a következők: Lipp Tamás: *Diákregény* (1983), Salinger Richárd: *Apám beajulna* (2002), Nagy Bandó András: *Sosemvolt Toscana* (é. n.), Jámborné Balogh Tünde: *Templomkerti látomások* (2014), Gulay István: *A tehetség komédiásai. Öt szatirikus kisregény* (2016).

(1915/1970) című verseskötete (többször utal is erre Temesi, 1989: 10, 2008: 70), valamint Mílorad Pavić Kazár szótára (1984/1987). Ez utóbbi, „nyitott” könyvet ekképp mutatja be szerzője: „Lezáratlan könyv, ha letettük, hozzá is lehet írni... Címszavai vannak, konkordanciája és utalásai, akár a szent könyveknek vagy a keresztrejtvényeknek... Ekként az olvasó úgy használhatja a könyvet, ahogyan a legmegfelelőbbnek találja. Egyesek majd, akár bármelyik más lexikonban, azt a szót vagy nevet fogják keresni, amely adott pillanatban érdekli őket, mások viszont olvasmánynak veszik ezt a könyvet, amelyet teljes egészében, elejétől végéig egyhuzamban kell elolvasni, hogy teljes képet nyerjenek a kazár kérdésről és a vele összefüggő személyiségekről, dolgokról és eseményekről” (Pavić 1987: XV–XVI). A szerző tanácsai akár Temesi művére is vonatkozhatnak.

A szótárforma (lexikonszerűség) egy tudományos műfajnak, szakszövegnek a szépirodalmi közegbe való emelése. A mai magyar irodalomban több hasonló próbálkozásnak lehetünk tanúi: Esterházy Péter szívesen minősíti munkáit műfajelnevezésekkel, illetve ad nekik tudományos címet: *Termelési regény*, *Termelési kisserregény*, *Bevezetés a szépirodalomba*. A Termelési regényben találkozunk a tudományos munkák formájára jellemző utalásokkal (jegyzetapparátussal). A jegyzetek a kötet végén gyakorlatilag három újabb kisregényt alkotnak. A rózsaszín (vagy püspöklila) könyvhöz éppen ezért két könyvjelzőt is mellékeltek. Az állandó kizökkenetés ellenére a könyv leginkább folyamatosan – lineárisan – olvasható. A Bevezetés a szépirodalomba (1986) című kötet végén az idézett szerzők listája szerepel – persze sajátos, rejtélyes módon: „A könyv(b)en szó szerinti vagy torzított formában, többek között [...] idézetek [...] vannak” (Esterházy 1986: 719–24). Márton László Menedék (1985) című könyvének végén ajánlott irodalom található a szívvel kapcsolatos munkákból. Temesi Ferenc Bartók (2012) című regényének végén Forrásjegyzék található, és egy köszönet, amellyel a szerző a többször hangoztatott internetes átvételekre, forrásokra utal: „És a végtelen világhálót foltozgató minden embertől – köszönettel” (Temesi 2012: 595–9). A tudományos műveket idéző formájáték kevésbé szolgálja a tudományos művekben kötelező ellenőrizhetőséget, sokkal inkább játék, sőt esetleg az olvasó kizökkenetésének, elidegenítésének az eszköze.

Temesi Ferenc szótárregényének, a Pornak a szótársajátosságai a következők: ábécérend (a magyar ábécé valamennyi betűje), a két kötet betűjelzete (A–K, L–Zs), a tipográfia (vastag és dőlt betűk, a címszavakra jellel történő utalások, az egyes címszavakon belüli sorszámozás). Jellemzője még a külső, másodlagos szövegek átvétele. Az *abajgattól* a *zsoltárig* 666 szócikket találunk; az egyes betűkhöz tartozó szócikkszám is tervezettségét mutat (Balázs 1989).

Egy másik, ugyancsak a szótárformát követő regény Podmaniczky Szilárd Szép Magyar Szótára (2009), kritikusan sokszor a tudományos munkák rövidítése szerint említik: SZMSZ (Gács 2009: 27). Alcíme: Történetek A-tól Z-ig. A könyv apró, mindennapi, erőteljesen lecsupaszított, jelzésszerű jelenetekből összeálló mozaikregény. A szerző az értelmező kéziszótárból válogatott 5000 címszót, ezekhez írt – nem szótárszerű – apró történeteket (vázlatokat). A címszó és az írás leginkább egy verscím és versszöveg viszonyára emlékeztet. A szócikkek gyakorlatilag mikrotörténetek. Podmaniczky minimálprózájának (Czigány Lóránt kifejezésével: nanoprózájának) fontos stilisztikai jellemzője az egyszerű, pusztán leírás,

elszakadás konkrét tértől és időtől, szereplői névtelenek (pl. így, mindig határozott névelővel, amellyel mintha egy más ismert személyre utalna: a nő, a munkás, az igazgató, a professzor). A térbeliség és időbeliség hiánya, valamint a személytelenség erős általánosító jelleggel bír, és valóban emlékeztet a szótári definíciók stílusára. A regényről szóló kritikában előkerül Pavic (már említett) regénye: „enciklopédikus ambíciója hajaz bizonyos posztmodern prózavállalkozásokra, mégsem törekszik nagynarratíva létrehozására, mint például Pavic szótárregénye. Filozofikus karaktere megidézi a filozófiai töredékek tradícióját” (Gács 2009: 27).

FELTÁMADÁS *Ha egyszer tényleg lesz feltámadás, gondolta az öreg, akkor nagyon sokan leszünk. Olyan lesz, mint egy nagy fogadás. És remélem, úgy kezdi majd a szónok, hogy azért gyűltünk össze, mert..., és nagyon remélem, el tudom fogadni a magyarázatát.*

A szótárregény olvasási stratégiájáról ezt írja a kritikus: „A tudóst és a laikust egyaránt rabul ejtheti ennek a vállalkozásnak a rafinált humora és szédítő öntörvényűsége” (Gács 2009: 27). Kálmán C. György (2009: 27) azt emeli ki, hogy a „szótár” megkérdőjelezi az elbeszélő szépprózának az időt alkalmazó alapvető rendezőelvét.

Temesi és Podmaniczky íróként tudományos köntösbe (műfajba) öltözteti mondanivalóját. De létezik ennek fordítottja is. Egy valódi, nyelvészeti érdeklődésű blogger szótárt ír, és a megszerkesztett szótár csaknem szépirodalommal válik. A Nyelvész Józsi (fiktív nevű személy, valódi neve az 1. sz. lábjegyzetben található) valódi blogjának (szlengblog.hu) anyaga szerkesztett formában is napvilágot lát: Szlengblog (2009).

Nyelvész Józsi az interneten megtalálható szlengblogjában gyűjti, értelmezi és egy sajátos mozzanattal továbbalkotja a mai magyar szlengszavakat, -kifejezéseket. Ennek a szlengszótárnak különös jellemzője a példamondatokban összekapcsolható háttértörténet. Voltaképpen nem is pusztán szlengszótár, hanem szlengszótárregény. A példamondatokból kirajzolódó háttér (lazán összekapcsolódó történet, esemény) a rendszerváltás (*genszterváltás, módszerváltás, gatyaváltás*) utáni Kenyában, azaz Komárom-Esztergom megyében játszódik. Ismerős, létező helyek: Egom (Esztergom) és Tokod, valamint személyek (partiarcok) bukkannak fel és köszönnek vissza benne, és a címszavak mozaikjaiból előködlik egy mai, folytatásos történet (nevezhetjük szappanoperának vagy kibeszélőshow-nak is). Nem pusztán szlengszógyűjtésről, hanem a szócikkeket a példamondatokkal összekapcsoló írói játékról van szó. Nem lepődnek meg, ha Nyelvész Józsi még másféle alakban, identitásban is elénk lépne. Tehát ez a szlengszótár olvasható szépirodalomként, ahogy Temesi vagy Podmaniczky szótárregénye is tekinthető sajátos „szótárnak”.

2. Az alkotásfolyamatra, stílusra való reflektálás

Temesi Ferenc regényeiben, illetve a regényeihez kapcsolódó jegyzeteiben folyamatosan reflektál alkotómódszerére: részben leíró, részben magyarázó attitűddel. A Por című szótárregényt követő 3. könyv sok tekintetben a szótárregény magyarázata. Egyes fejezetcímek is ezt mutatják: *Vissza az irodalomba, Néhány tanács*

kezdőknek és haladóknak, *Parlando* (portörténeti jegyzetek). Néhány jellemző idézet az esszékötetből:

„Bizonytalanná váltam: nem tudtam, melyik írásomból csináljak stílust, vagy melyik stílusomból írást” (Temesi 1989: 69).

„Az Erdélyi Magyar (ez a két szó tiltott határátlépése) Szótörténeti Tár címszavából akartam összerakni egy ember életét, vagyis a szótárírás fordítottját kívántam meg éppen” (Temesi 1989: 53).

„A 33 fejezet és a 666 címszó utalhat Krisztusra és az ördögre is, a jóra és a gonoszra, amelyből vagyunk; de az igazság az, hogy magam is 33 voltam, amikor belevágtam e 666 egységnyi hegy megmászásának. Minden mondat egy kapaszkodó, de rögtön felcsillan a következő vas, amelyen majd megvethetjük a lábunk. A kerek fejezeteken áthullámzik a hatos ritmus – tréfa az, hogy a 'Por' olvasása bárhol abbahagyható. Jobban nem elemzem a szerkezetet, nem az én dolgom” (Temesi 1989: 213).

„A 'Por', a saját munkám nyitotta fel a szememet arra is, hogy az avantgárd öngyilkos valami. [...] A hagyomány *teljes* elutasítása badarság” (Temesi 1989: 221).

3. A narráció problematikája

Az elbeszélés nehézségeinek feltárása, metanyelvi utalások

Az elbeszélés nehézségeinek taglalása posztmodern stílussajátosság. Összefüggésben áll az emlékezéssel kapcsolatos pszichológiai tapasztalatokkal, megfigyelésekkel. Ám ezeknek az olvasó számára történő nyilvánvalóvá tétele mindenképpen új jelenség. A kommunikációelméletben és a nyelvészetben ezt nevezzük metanyelvi kódoknak. Jellemző szépirodalmi példája Esterházy Péter Bevezetés a szépirodalomba (1986) című művének „*Vége*” felirata utáni lapalji jegyzet: „Mindezt majd megírom még pontosabban is.” Temesinél is fölbukkan a befejezhetetlenség gondolata: „Ha te a tökéletességet várnád, egyetlen könyved se fejeznéd be. Jól mondom?” (Temesi 2008: 182). Ezzel a gesztussal leszámolnak a mindent tudó, mindent ismerő író misztikus képével. Az író, úgy, mint minden ember, a világot csak részleteiben látja (láthatja), hiányosan emlékezik, kiszínezi, átír (konfabulál). Hasonlítható egy baleset szemtanúihoz, akik a bíróságon ugyanazt az eseményt többféleképpen mondják el, mert egyébként többféleképpen is látták. „Az elbeszélés nehézségeinek” (Ottlik Géza az *Iskola a határon* című regényét ezzel a címmel vezeti be: Ottlik 1959: 5) egyik alete, amikor az író „kiszól” a műből, és metanyelvi, a megfogalmazás tartalmára, módjára, való utalást tesz. A jelenség az irónia alakzatába is besorolható:

„talán az újdonság hajszolásának kényszere az ok, meglehet, évek múlva bölcsebb lesz, Aszfalt Harlequin lemondott már erről, a lány még reménykedik, fiatal, érthető” (Egressy 2014: 108).

„neki valószínűleg jobban hiányzik a férfi gazda jelenléte, mint Rékának, Réka a feleség” (Egressy 2014: 148).

„a fiú nem vette még fel teljesen a ritmust, nem érti ezt a nyelvet, másfajta humorhoz szokott” (Egressy 2014: 150).

„A Nagy-Erdély-regényt most nem tudom megírni... Különben Erdély ma már egy kisregény csupán, zsugorodik, és unja mindenki, elege van belőle, fárasztó, lerágott csont, és miközben a múltra meg a hagyományokra épülő jövőt firtatjuk, mindenki elfelé tart. Száz éve nincs már itt magyar jövő... Ez a csak-magyar Erdély mindig is hamis volt” (Vida 2017: 26–7).

„Erdély... kisiklik a mondataim hálójából” (Vida 2017: 303).

„A korabeli tévészés [...] nézzük a mirát, reszket, fodrozódik, havaz, bolhás, mi úgy mondjuk...” (Vida 2017: 206).

„néha kiesett az idő” (Vida 2014: 367).

„De a mondatok ilyenkor is értelmetlenek voltak. Ezért szakadnak meg a történetek a gépállomásnál meg a halott vizeknél, mert a mondatok szertefoszlanak, mint az öreg fonál” (Greccsó 2011: 76).

„Így köröztünk ugyanazokon a mondatokon” (Greccsó 2011: 198).

„szürke félmondatok maradtak róluk” (Greccsó 2011: 215).

„Nem történt amúgy semmi. Rengeteget csavarogtunk. Egyben van az egész” (Hartay 2016: 23).

„MA MÁR NEM TUDOM PONTOSAN, hogyan is volt ez az egész. Mármint időben. Még az is lehet, hogy korábban voltam a zongoristánál. Hogy időrendben egészen másképpen történt mindent. [...] Képtelen vagyok a történések pontos sorrendjét felidézni. Csak látom magam előtt, hogy hogyan is volt minden. Nem a folyamatos történetet látom, hanem a helyzeteket, amikbe kerültem” (Petőcz 2012: 150).

4. Az elbizonytalanítás, megkérdőjelezés, kizökkentés

A mindentudó narrátor szerepének megkérdőjelezése egyes esetekben stilisztikai jellemzővé válik. A narrátor pontosít, kiszól, megjegyzést, mintegy lábjegyzetet ír, előre-hátra utal, ironizál. Egressy Zoltán Százezer eperfa (2014) című regényében szövegszerűen így mutatkozik meg ez a jelenség:

„mi baja van vele tulajdonképpen, néha nem érti, néha azért igen” (Egressy 2014: 79).

„ugye biztonságban van, nincs” (Egressy 2014: 83).

„ha eszébe jut a fiú, aki szintén túl van rajta, szerzetes lett, nem, akkor lehet, hogy mégse teljesen” (Egressy 2014: 105).

„nem velük történt baj, velük nem történt baj” (Egressy 2014: 124).

„van jópár barátnője, és mégse, illetőleg mégis” (Egressy 2014: 216).

„a képzőművészet persze más egy kicsit, nem kicsit, nagyon” (Egressy 2014: 233).

„a nő jobbra-balra nézeget, mintha zavarban lenne, abban is van” (Egressy 2014: 266).

„legfeljebb a szellő fújását lehetne hallani, ha lenne, de nincs” (ez részben „valós” utalás egy, a regényben szereplő jelenségre, a teljes szélcsendre, Egressy 2014: 267).

„akkortájt lefeküdt közülük, akivel csak tudott, Orsolyával nem” (Egressy 2014: 333).

„még barátság is kialakulhat, az talán nem fog” (Egressy 2014: 336).

„Neki nem sok volt már hátra, de persze ki tudja, nekem mennyi van” (Grecsó 2011: 174).

„erre apám hozza be a telefonomat, rezeg az a szar, nem az apám, a telefon” (Hartay 2015: 56).

„Kinyírt egy csomó orosz katonát, akik a propaganda szerint később eljöttek minket felszabadítani. Na, nem ők, mert akiket az öreg lelőtt, azok már csak az álmaiban támadtak rá” (Hartay 2016: 46).

5. A párbeszéd (elmesélésének) nehézségei

Elfogadtuk, talán meg is szoktuk, hogy egyes íróink nem követik a hagyományos magyar idézettechnikát (az egyenes, élő beszédben sor eleji gondolatjellel vagy idézőjellel jelezzük azt, hogy éppen valaki beszél). Temesi Ferenc is a Bartók (2012) című regényben sokszor mellőzi a párbeszédnek efféle jelölését (lásd ezt részletesebben Balázs 2013). A párbeszédnek jelöletlensége sokszor okoz gondot, nehezen dönthető el, hogy éppen, aktuálisan ki beszél, esetleg kit idéznek. Például a 70. fejezetben:

„Veled is?, kapott bele Él. [az utolsó konkrét utalás arra, hogy ki beszél, Él, a férfi]
Kislábú tovább fújta a nótát és a füstöt. [narrátor]

Mi nem akarunk erősebbnek látszani... [hosszú idézet] vagy kilyukadna a gyomrunk. [végig Kislábú, a nő]

Ez a gyomorkilyukadás most miért? [férfi]

Emlékezz csak a Zolira. Aki a végén már csak pálinkát evett. [nő]

Most is szeretem. [férfi]

Én is. [nő]

Na jó. [férfi]

Ez volt kapcsolatuk kulcsszava. [narrátor]

Rajongani csak nők tudnak, a családunkért [itt csak a birtokos személyjel igazít el, hogy ismét idézet van, de még nem tudjuk biztosan, hogy a férfi vagy a nő beszél-e] képesek vagyunk feladni az álmainkat, olykor magunkat is, úgy, hogy meg se bánjuk. Képesek vagyunk férfinéven leélni az életünket. [itt válik világhosszá, hogy a nő beszélt]” (Temesi 2012: 329).

A narráció változatossága, sokfélesége olykor megértési zavart okoz. Tudvalévő, hogy a beszéd narrációbeli idézésének két fő módja van: a) egyenes beszéd (oratio recta) és b) függő beszéd (oratio obliqua), illetve ezek alesetei (szabad függő és szabad egyenes beszéd). Temesi Bartókjának 70. fejezetében a narrációnak a következő módjait tapasztalhatjuk, amelyek „megzavarhatják”, de legalábbis rejtvényfejtésre készítetik az olvasót:

a) Egyenes beszéd (idézet): „Ezt a régit most miért olvasod?, kérdezte a mókás, harlekin arcú Kislábú. [nő]

Mert meg akarom mutatni neked, honnan jutottam el Bartókhoz. [férfi]”

b) Szabad függő beszéd (átmenet a szabad és függő beszéd között; átélt beszéd, az elbeszélő beleképzei magát valakinek a gondolatmenetébe, gyakran nem dönthető el, hogy belső vagy külső beszédről van-e szó): „Nem akarunk hősök lenni (mondjuk legyőzöttek se!), és inkább a hátunk fáj, mert mi ott cipeljük a gondokat, mondta a Míci, a masszörnőm, mind szívinfarktust kapnánk, vagy kilyukadna a gyomrunk” (Temesi 2012: 329).

c) Szabad egyenes beszéd (az elbeszélő a megidézett beszédet nem ágyazza be a szövegbe központosási jelek, segédszavak segítségével, így az olvasónak kevés információja van arról, hogy éppen kinek a szövegét olvassa): „Ez 1967 májusában volt, mondta Él. Gimis voltam. [eddig a férfi, egyenes beszéd] Tovább olvasott. [tipográfiai jelölés nélkül átmege elbeszélői narrációba]” (Temesi 2012: 327). És: „Kislábú azt mondogatta magában, hogy ez nem szeret, nem szeret, csak hátulról akar engemet. Mert utálja a pofámat. [eddig a nő, egyenes beszéd] Ez nem volt igaz. Ami igaz volt: Él szeretett hátulról... [tipográfiai jelölés nélkül mege át narrációba]” (Temesi 2012: 326–7).

6. Az elbeszélői nézőpont váltakoztatása

A szépirodalomban korábban elvárás volt a lehetőség szerinti egyetlen és egyértelmű elbeszélői nézőpont. A posztmodern ezt a szabályt megtöri. Példák Temesi Ferenc Bartók (2012) című regényéből:

„Nem tudom, hol kezdődött a szerelmi sivatag” (egyed szám első személyű elbeszélő, Temesi 2012: 326).

„Ez annyit jelentett: meg se próbálkozz velem!” (egyed szám második személyű elbeszélő – az egyed szám első személyű átképzéses változata, Temesi 2012: 326).

„Az ember tíz évig mártírként tűrte, amit a Mártírok útjával és vele csináltak. [...] Amikor elmentek a vendégek, Élék lefeküdtek az új ágyra...” (egyed szám/többes szám harmadik személyű – általános – elbeszélő, Temesi 2018: 326).

„Az amerikaiak irtóznak a fénytől... szeretik a redőnyöket lehúzza tartani (Mi is. A szerk.)” (egyed esetekben a szerkesztő [A szerk.] vagy az író [?] is belekotnyeleskedik a szövegbe, Temesi 2018: 140).

7. Írói-irodalmi nyelvművelés

Az írói nyelvművelésnek klasszikus korszaka volt a 20. század eleje (Heltainé Nagy 2000). Irodalom és nyelvművelés, vagyis a nyelvvel kapcsolatos észrevétel, kritika, esetleg valamiféle akció, tanácsadás olykor érintkezett, olykor nem. Az irodalom öntörvényűségét, nyelvi szabadságát ismerve és elfogadva furcsa, ha mégis találkozunk olyan mai magyar írókkal, akik nyelvi-nyelvművelő jellegetű gondolatokat fogalmaznak meg.

„hosszú ideje nehezen viseli a rádiók modoros hangvételt, nem nagyon bírja az élénk figyelemmel kíséri, a holnapi nap folyamán, a szakemberek vonatkozásában, a küszöbön áll típusú, hivataloskodó megfogalmazásokat, ehhez hasonló mértékben csak a sportközvetítések szünni nem akaró közhelyhalmaza bosszantja, rohanhatnak az évtizedek, az átadás tértölelő marad, a beadás mély, ha nem sikerül jól, a lövés pedig nem veszélytelen, így lesz, míg világ a világ” (Egressy 2014: 255).

„a Nemzeti Galéria, az nemzeti, be van védve, valószínűleg megússza a küszöbönálló újabb” (Egressy 2014: 299).

„esetleg figyelmetlenségből hangzott el éppen a kitarítás szó búcsúzásként, nem gondolt a szónok semmi rossza...” (Egressy 2014: 277).

Vida Gábor: Egy dadogás története (2017) regényének formai különlegessége, hogy *de*-vel kezdi a regényt, és azzal is fejezi be:

„DE-vel nem kezdünk mondatot, nyilatkoztatta ki apám... Ficzay Dénes, híres magyartanár és nyelvőr, Aradon, a gimnáziumban ezt neki más örök érvényű nyelvhasználati és nyelvművelő szabályokkal együtt megtanította” (Vida 2017: 5).

„Fél életművem már a polcon. És ha valaki megkérdezné, hogy ennyi az egész, akkor azt is mondhatnám, igen. De” (Vida 2017: 373).

Nem feltétlenül nyelvművelő jellegű megállapítás, inkább csak valamiféle reflektálás a nyelvtanra (esetleg metanyelvinek is tekinthető stilisztikai megoldás):

„alany, állítmány, *Juszt mama meghalt*” (Grecsó 2011: 197).

„A múltkor ónos eső volt, vagy ólmos – ahogyan itt sokan mondják...” (Hartay 2015: 124).

„A legelső dolog, ami az idegennek feltűnik a mai magyar nyelvünkben, az a túl sok ’e’ hangzó. [...] A zárt ’e’-k fokozatos kiszorulásával és kihalásával beszédünk mekegő lett. [...] Emberek, ne engedjétek elveszi beszédünk legszebb teremtményeit, nyelvünk eme egyenesen kellemes lehetőségeit: a peremnyelvek egyes eredményeinek bekebelezéséről, eltérő elemeiről, színeinek elengedhetetlen megjelenítéséről beszéllek. *Értitök?*” (Temesi 1987: 237).

8. Nyelvi sajátosság

A szójáték kedvelt, az irónia alakzatába sorolt stilisztikai eljárás, az irónia értelemszerűen ez is a posztmodern feltűnő jelensége. (A jelenséget bő hagyományos és modern magyar költészeti példával elemzi és illusztrálja Szikszainé Nagy Irma 2016.) A szójáték sokféle változatából most csak néhány jellemző példát mutatok be a kortárs szépprózából:

„hideg napokra melegen ajánlanak italokat” (Egressy 2014: 164); „hosszú az élet, jó esetben legalábbis” (Egressy 2014: 176); „nincs szinte semmi remény, még akkor sincs, ha az hal meg utoljára...” (Egressy 2014: 307).

„aki intenzíven él, az az intenzív osztályon köt ki” (Hartay 2016: 71).

A nyelvi sajátosságok között legjellemzőbb talán a szleng, a mai városi nyelv, internetes szleng felbukkanása. Hartay Csaba *Holtág* (2016) című regényében hemzsegnek a mai szleng elemei: *Te tényleg szinyóztál?* (13); *nem fogsz horgászbuzulást művelni* (19); *tahó dalokat, meg beszélásokat* (49); *mindig a rinyálás* (49); *régebben mezítlábast szívtak* (55); *valami izgi történetet* (67); *én már attól behalnék* (71); *császtok, jöttünk az öreghez* (77); *felidegeltek ezzel a kisgyerek-dumával* (80); *fészbuk meg csetelés két tanulás között* (113); *mit vagyok úgy belebuzulva a nagyapámba* (121); *Húzóra beverte* (131); *trottyos öreg* (131); *nem kellett volna besértődnie* (153); *cigidilerek osonnak be* (202); *Háromdés szemfényvesztés* (216).

Érdekes adalék lehet a magyarországi és a határon túli magyar nyelvhasználatlaltal kapcsolatos diskurzushoz egy partiumi–erdélyi író, Vida Gábor *Egy dadogás története* (2017) című regényének nyelvi megformálása. Különleges – regionálisnak tűnő – nyelvtani fordulata: a „van/nincs + vonatkozó névmás” szerkezet teljesebb formája: *alig van amit tanulnom...* (233), *nincs már amitől félnem* (267),

nincs ahonnan tudnom (305). A *kell* + ige felszólító mód romániai magyar nyelvi jelensége: *amelyek nem kellett volna megtörténnének* (69), *nagyanyám kell rászóljon* (246). A *t* tárgyrag előtti előhangzó: *túrót tejjőlet* (88). Sajátos ikes ige: *nem forrik össze már* (247). Nyelvjárási szavak, kifejezések: *Apám is, anyám is elmondja szerre...* (44), *felakasztotta magát bornyúlánccal* (49), (a medve) *elcsörtet a cihemben* (67).

Tréfás hatás kelthet a népetimológia:

„Dupla kerékkel a John Deere. Déri Jánosnak becézzük a traktoros kollégákkal. Az MTZ belorusz pedig MTZ belerúgsz” (Hartay 2015: 48).

Több szerzőnél is fölfigyeltem egy nagyon sajátos szövegalkotási, mondatfűzési eljárására. Az egyik mondatban szereplő szó ikonikusan (képszerűen, hanghatásával) vonzza a következő mondat egyik szavát:

„Mert mindig megszívát, ahogy szívatóval sem indul, ha deresedik hajnalonként a fű” (Hartay 2015: 48).

„kávéval öblögetett szájüregben a fogak. Fogaskerekék” (Hartay 2015: 48).

„Békamenet, nyúlmenet. Minden mehet” (Hartay 2015: 50).

„Bambák és unottak. Unnak bennünket. Unják, hogy fejkik őket” (Hartay 2015: 70).

„Dézsavűje van az embernek, amikor így, dézsából öntik” (Hartay 2015: 184).

„Zsombor válófélben volt, demizsonból itta a bort” (Temesi 1989: 30).

„Ások, mint mások” (Temesi 2012: 261).

9. Összefoglalás

Tanulmányom a mai magyar irodalom olvasása során feltűnő, több műre kiterjedő, tehát közös stílusjellemzőket mutató nyelvi jelenségeit vette sorra. Ezek besorolhatók a posztmodern gyűjtőfogalmába. Legjellemzőbb stílusjegy az ironia. A posztmodern korszakot a stíluspluralizmus jellemzi, a kimondottan posztmodern alkotókat pedig számos stílus jellemzőivel illetik. A példaként idézett prózairók több kismemzedéknyi korszakot ölelnek fel: Temesi Ferenc (1949), Podmaniczky Szilárd (1963), Egressy Zoltán (1967), a partiumi–erdélyi Vida Gábor (1968), valamint a legfiatalabb nemzedékből Grecsó Krisztián (1976), Hartay Csaba (1977), Nyelvész Józsi (Nebhaj Viktor) (1980). Az elemzett, több írónál is előforduló jelenségek a következők: 1. A tudományos irodalom hatása a szépirodalomra, és viszont. 2. Az alkotásfolyamatra, stílusra való reflektálás. 3. A narráció problematikája (az elbeszélés nehézségeinek feltárása, metanyelvi utalások). 4. Az el-

bizonytalanítás, megkérdőjelezés, kizökentés. 5. A párbeszéd (elmesélésének) nehézségei. 6. Az elbeszélői nézőpont váltakoztatása. 7. Írói-irodalmi nyelvművelés. 8. Nyelvi sajátosságok.

AZ IDÉZETT/ELEMZETT IRODALMI ALKOTÁSOK

- Egressy Zoltán 2014. Százezer eperfa. Európa, Budapest.
 Esterházy Péter 1986. Bevezetés a szépirodalomba. Magvető, Budapest.
 Grecsó Krisztián 2011 (2017). Mellettem elférsz. Magvető, Budapest.
 Hartay Csaba 2015. Nem boci! Athenaeum, Budapest.
 Hartay Csaba 2016. Holtág. Athenaeum, Budapest.
 Márton László 1985. Menedék. Beszély. Magvető, Budapest.
 Nyelvész Józsi 2009. Szlengblog. Ha érted, hogy mondom. Silenos, Budapest.
 Ottlik Géza 1959. Iskola a határon. Magvető Kiadó, Budapest. (Hetedik kiadás.)
 Petőcz András 2012. Idegenek. Harminc perccel a háború előtt. Noran Könyvesház, Budapest.
 Podmaniczky Szilárd 2009. Szép Magyar Szótár. Podmaniczky Művészeti Alapítvány, h. n.
 Temesi Ferenc 1989. 3. könyv. Magvető, Budapest.
 Temesi Ferenc 1986/1987. Por. Első kötet/Második kötet. Magvető, Budapest.
 Temesi Ferenc 2012. Bartók. Alexandra, Pécs.
 Vida Gábor 2017. Egy dadogás története. Magvető, Budapest.
 Masters, Edgar Lee 1970. A Spoon River-i holtak. Válogatta, fordította: Gergely Ágnes. Európa, Budapest.
 Pavic, Milorad 1984/1987. Hazarski recnik. Beograd/Kazár szótár. Százezer szavas lexikonregény. Forum, Újvidék.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 1989. Szövegszerkezeti sajátosságok Temesi Ferenc Por című regényében. *Magyar Nyelvőr* 113: 314–26.
 Balázs Géza 2013. Bartókiána, a Temesi-hipertext. *Magyar Nyelvőr* 137: 31–47.
 Balázs Géza 2018. Szótárszerűség – elbizonytalanítás. A kortárs magyar irodalom néhány stílusjellemzője. *Napút* XX/3: 183–9.
 Gács Anna 2009. Ez súlyos. (Ketten egy új könyvről.) *Élet és Irodalom*, 2009. június 12., 27.
 Heltainé Nagy Erzsébet 2000. *Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
 Kálmán C. György 2009. Kétely-szótár. (Ketten egy új könyvről.) *Élet és Irodalom*, 2009. június 12., 27.
 Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*. Corvina, Budapest.
 Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Szikszainé Nagy Irma 2016. *Költészet és játék. A játékosság stíluslehetőségei a magyar költészetben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
 T. Sz. (Tátrai Szilárd) 2008. *Írónia*. 311–20. In: Szathmári 2008.

Balázs Géza

egyetemi tanár

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest
 Partiumi Keresztény Egyetem, Nagyvárad

SUMMARY

*Balázs, Géza***Postmodern phenomena in narratives**
Some stylistic features of contemporary Hungarian fiction

The paper enumerates a number of linguistic phenomena in works of present-day Hungarian prose fiction sharing certain stylistic traits. These can be classified under the umbrella label of 'postmodern' and their most characteristic stylistic feature is irony. The postmodern era is characterised by stylistic pluralism, and a number of different styles are attributed even to specifically postmodern writers. The prose writers adduced as examples in this paper belong to diverse generations in a narrow sense: Ferenc Temesi (1949), Szilárd Podmaniczky (1963), Zoltán Egressy (1967), Gábor Vida from Partium/Transylvania (1968), as well as, from the youngest generation, Krisztián Grecsó (1976), Csaba Hartay (1977), and Viktor Nebehaj (1980). The phenomena analysed, found in works of several authors from that list, are as follows: (i) the influence of scholarly literature on prose fiction and vice versa; (ii) reflecting on style and the process of writing; (iii) the problems of narration (revealing the difficulty of storytelling, metalinguistic hints); (iv) obscuration, querying, putting off; (v) difficulties of (reporting) dialogues; (vi) alternating narrator's perspectives; (vii) writers' language care behaviour; (viii) linguistic features of literary texts.

Keywords: the language of present-day Hungarian fiction, postmodern, irony, scholarly vs. literary texts, narration, obscuration, narrator's perspective, language care in literature

A meg- igekötő funkcióiról másképpen II.¹

A meg- mint lexikaiaspektus-képző

4.3. Eredményige-képzés. Az eredményigék az időbeli kiterjedés jobb oldalára irányítják a figyelmet, vagyis az utóállapotot megadó végpontot profilálják. A végponthoz vezető eseményfolyamatot, az úgynevezett előkészítő szakaszt nagyrészt nem jelöli külön lexéma, viszont az igekötős ige *alatt* időhatározói szerkezettel való összeférhetősége igazolja a meglétét: *megfáradt* → *az évek alatt megfáradt*; *a tej megaludt* → *a tej egy nap alatt megaludt*. Morfológiai felépítésüket (a 4.3.1., 4.3.2. alcsoportokra vonatkoztatva) az 1. táblázatban követhetjük nyomon. A melléknévi tövű származékok tulajdonképpen metonímiák, amelyekben A CSELEKVÉS CÉLJA A CSELEKVÉS HELYETT kép rejlik. Általánosságban elmondható róluk, hogy igekötő nélkül nemigen használatosak (**a körülmények nyomorítják az embereket*; **hasonlik önmagával*; **a gyerek egyre elevenedik*), noha szerkezetük – kiváltképpen a melléknévi tövüeké – ezt lehetővé tenné, gondolok a 4.4.1. pontban taglalt hasonló morfológiai jegyeket hordó teljesítményigékre: *sárgulnak a falevelek* – *megsárgulnak a falevelek*. A szemléleti aspektus szintjén perfektív minősítést kapnának, imperfektív olvasatuk elméletben nincs, a progresszív aspektusba történő átváltást a szokásos szintaktikai művelettel, az igekötő hátravetésével szintén nem engedik meg: **éppen emberelte meg magát, amikor találkoztunk*; **táltosodott meg, amikor meglátta a barátja*. (A progresszív aspektus a folyamatos speciális esete, a referenciaidővel kifejezett időintervallumban éppen végbenő cselekvést fejez ki.) Mivel az igében foglalt esemény időbeli lefolyása nem választható el az igekötőtől, ezekben a csoportokban előképzői szerepet tulajdonítok neki. (A generatív megközelítések érhető módon nagyobb hangsúlyt fektetnek az igekötők elválására, „szintaktikai szerepére”, de éppen az effajta példák szólnak amellet, hogy viselkedésüket árnyaltabban kell megítélnünk; jóllehet vannak esetek, amikor akár határozóként [*éppen ment fel a hegyre*], akár igekötőként is értelmezhetők [*éppen ment fel a hegyre*], bőven léteznek alakok, amelyekben nem beszélhetünk funkcionális kettősségről.)

4.3.1. Előkészítő szakaszt feltételező fizikai állapotváltozások kifejezése.

A csoportot azért hoztam létre, hogy kidomborodjék a fizikai és a lelki folyamatok leképzésének szoros kapcsolata. Tagjainak zöme irreverzibilis fizikai történést jelenít meg, ahol a kulminációs pont elérése utáni állapot a szótót alkotó melléknévvvel, melléknévi igenévvvel vagy igeneves konstrukcióval adható vissza: *megbuggyant* → *buggyant*; *megsüketít* → *süket*; *meggémberedett* → *meg van gémberedve* (lásd 1. táblázat).

¹ Az 1. részt lásd Magyar Nyelvőr 142: 170–86.

1. táblázat. Az állapotváltozást kifejező eredményigék morfológiai szerkezete

Morfológiai szerkezet		Utóállapot
meg-	(önállóan nem használt) igető melléknév + -odik, -edik, -ödik + -ul, -ül + -ít metaforikus jelentés	határozói igeneves szerkezet: <i>meg van ...-va, -ve: meg van sántulva</i> melléknévi tő: <i>sánta</i> múlt idejű melléknévi igenév: <i>megnyomított</i>

A szótövek, ahogy az előbbi bevezetőben írtam, nem jelennek meg +duratív, –perfektív aspektuális jegyű cselekvésként (**a gyerek betegedik; *másítja az akarátát*), és ebből az is következik, hogy a szemléleti aspektus imperfektív-perfektív oppozícióit nem hozhatjuk létre velük, ahogy progresszív folyamatként sem igen mutatjuk be őket: **váltak a tulajdonától; *a bor éppen buggyant meg, amikor ott tartózkodott*. Persze mindez nem kivétel nélküli szabályszerűség, a kommunikációs szándékok létrehozhatnak ellenpéldákat (*éppen szabadulok meg a kötöttségeimtől*), de az igék tárgyatlan vagy tárgyas volta is hatással lehet az aspektuális viselkedésre: míg a tárgyasak némely képviselőjének igekötő nélküli és igekötős változata cselekvés-teljesítmény párba állítható (*ez a mérég bénítja az idegeket – ez a mérég megbénítja az idegeket; az alkohol részegít – az alkohol megrészegít*), addig a tárgyatlankok inkább eredményigékként viselkednek: **a baleset után bénult a keze – a balesettől megbénult a keze*. (Az előbbieket ezért kerültek a 4.4.1. alcsoportba.)

*megalszik*_{1,2} *megcsonkul*, *megcsonkít*, *megebénul*, *megetegedik*, *megbuggyan*_{2ánv}
*megelevenedik*_{3,4,5} *megelevenül*, *megelevenít*₂, *megfázik*, *megfejel*_{2bjz}
megfülled, *meggémberedik*, *meghagy*_p, *megháromszoroz*, *megkövül*_p
*megkukul*_p, *megmásít*_{1,2ritk} *megnáthásodik*, *megnémít*_{1,2rég,költ} *megnémul*_{1,2}
megnyomorodik, *megold*_{2ánv}, *megrokkann*, *megront*₂, *megsántul*, *megsántít*,
*megsarcol*_{3ritk,iréf} *megsokszoroz*, *megsüketít*, *megsüketül*_{rég,költ} *megújhodik*,
*megvakít*_p, *megvakul*_{1,2} *megzavarodik*_p, *megválnak*_{1,2,3} *megvált*_{2,3,4,5} (kb. 40 ige)

4.3.2. Előszakaszt feltételező pszichés és morális állapotváltozások kifejezése. Először is szoros metaforikus kötődésüket kell kiemelni más társulásokkal, de leginkább a megelőző fizikai változásokkal (1–2. mondatok). Felépítéséről az 1. táblázatban foglaltak mondhatók el: egyik típusukban a *meg-* és a nominális tövű ige alkotja a szót, másik hányaduk valamely konkrét jelentés metaforikus kiterjesztése: *az ág megtört a súly alatt* → *János megtört az események súlya alatt*. Intranszítív változataik alanyai az igében foglaltak experiensei, az okozót megnevező határozó pedig gyakran ablatívusi *-tól, -től* ragot kap. A tárgyasknál ez a funkció értelemszerűen az alanyra osztódik (3–5. mondatok).

1. *Az orvosság megkeserítette az ételt.*
2. *A sok gond megkeserítette az életét.*
3. *A fiatalember megrészegült a lehetőségektől.*
4. *A lehetőségek megrészegítették a fiatalembert.*
5. *Megőrjít ez a zaj.*

Itt is igaz, hogy az igekötő és az ige szoros, az esemény időbeli lefolyására is utaló szemantikai egységet alkot, következésképpen az „alapige” igekötő nélkül ritkán fordul elő: **János bőszült az események láttán*; **Teljesen boszorkányozta a lány*. (A *nem könyörül*, *nem békél* tagadó formák állapotokat írnak le.) A mozgásmozzanatot tartalmazó alapigék alkothatnak lativusi ragos szintagmát (*nem engedte szabadon, magához kötötte*), de ilyenkor a szemantikailag kidolgozottabb igekötő nélküli és a sematikusabb igekötős eredményszerkezetek (*nem engedte szabadon, megkötötte*) állíthatók csak egymás mellé. Ez a csoport ugyancsak arra figyelmeztet, hogy a szituáció résztvevői befolyásolhatják az eseményszerűség időbeli megjelenítését: míg a fizikai állapotváltozásoknak létezik cselekvéselőzménye (*az uborka savanyodott a napon – az uborka megsavanyodott a napon*), addig a lelkiekre ez nem jellemző: **János savanyodik a gondoktól*; *János megsavanyodott a gondoktól*.

*megad*_{II.1,2'} *megalkuszik*_{2átv,rossz,3'} *megbélyegez*_{2átv'} *megbolondít*_{1,2'}
*megbolondul*_{1,2'} *megbőszül*, *megbuggyan*_{2átv'} *megbékél*, *megbomlik*_{2átv'}
megboszorkányoz, *megdicsőül*, *megdühödik*_{1,2'} *megembereli magát*_{I'}
*megétet*_{1nép'} *megfog*_{4átv'} *megfordul*_{3'} *meghasonlik*, *meghálál*, *megigazul*_{1,2'}
*megjártat*_{3'} *megkap*_{II.1,2,III.3,4'} *megkergül*_{1,2átv'} *megkeseredik*_{2átv'} *megkeserít*_{2átv,3átv'}
megkompolyodik, *megkönnyebbül*_{2,3átv'} *megkönnyül*_{1,2'} *megkötöz*_{3átv'}
*megkukul*_{2'} *megláncol*_{2átv'} *megmételyez*_{2átv'} *megmérgez*_{3átv'} *megmerevedik*_{2átv,3átv'}
*megnyugszik*_{3'} *megőrül*_{1,2'} *megőrjít*, *megpecsétel*_{2átv,3átv'} *megpecsételődik*,
*megpróbál*_{4ritk'} *megrak*_{2átv'} *megrészegedik*_{2átv'} *megrészegül*, *megrohan*_{3,4átv,ritk'}
*megront*_{1,3,6'} *megsavanyodik*_{2átvbiz'} *megszól*, *megszorit*_{4,5átv'} *megszorul*_{5átv'}
meztáltosodik, *meztéboltyodik*, *meztorol*_{1,2'} *meztör*_{4átv,5átv'} *meztörök*_{4,5átv'}
*meztörődik*_{2átv'} *megvakít*_{2átv'} *megvakul*_{3átv'} *megvesz*_{II.1,2átv'} *megvisel*,
*mezaboláz*_{2átv,3átv'} *mezavarodik*_{2átv,3átv'} (kb. 60 ige)

4.3.3. A keletkezés, létrehozás, születés, megszűnés állapotának kifejezése.

Ebben a kategóriában túlsúlyban vannak a 'keletkezés' jelentéskörébe tartozó formák, ezt a Kolozsvári Műhely szellemében magyarázhatjuk az igekötők és az értékdimenziók lehetséges találkozásával, az ÉLET/LÉTEZŐ: KÖZEL – HALÁL / NEM LÉTEZŐ: TÁVOL metaforapárral: *megszületik – elpusztul*. Hozzá kell tennem, hogy nem általánosítható, rendszerszerű funkciómegoszlásról van szó, hiszen bőségesen vannak ellenpéldák: *meghal, megsemmisül, megszűnik – elhal, elhalálozik, eltűnik*. A lexikai aspektust tekintve ellentmondásos társulás: az eredmények jegyét mutatják abban, hogy a végpont eléréséhez előkészítő szakasz vezet ugyan, de a kifejezésére általában nincs szó: *megsemmisít* (**semmisít*), *megvalósít* (**valósít*). Néhányuknak viszont létezik a cselekvések osztályába tartozó „párja”, és ez a teljesítményekkel rokonítja őket. A cselekvést visszaadhatja az alapige (*szűnik a fájdalom ↔ megszűnt a fájdalom*), az igekötős tövel morfológiai rokonságban levő alak (*haldoklik – meghal, fulladozik – megfúl*), de akár önálló lexéma is: *vajódik – megszül*. Morfológiai felépítésük, miképpen a 2. táblázat mutatja, gazdag: abszolút tövük nagyobb hányada a cselekvés pozitív vagy negatív főnévi, esetleg melléknévi eredményét nevezi meg (A CSELEKVÉS CÉLJA/EREDMÉNYE A CSELEK-

VÉS HELYETT metonímia): *malac + ozik, szöveg + ez, film + es + ít, eleven + ít*, mások valamely konkrét értelmű alapige metaforizációi: *megvan, megvet*.

Az intranszitiv szintagmák alanyai, illetve a tranzitívek tárgyai – Smith alapján – létrehozott, keletkező, illetve megsemmisített, megsemmisülő entitások (*János megvalósította a terveit* → eredményállapot: megvalósult tervek; *A könyvek megsemmisültek a tűzben* → eredményállapot: megsemmisült könyvek).

2. táblázat. A keletkezés, létrehozás, születés, megszűnés állapotát kifejező igék morfológiai szerkezete

	Morfológiai szerkezet	Utóállapot
meg-	főnév + -l, -z(ik), -ít főnév + -sít, -sül melléknév + -ít, -ul, -ül metaforikus jelentés	az alany vagy a tárgy létrejöttével, hiányával jellemezhető világ

Ez utóbbi sajátosságuk miatt szintaktikai viselkedésük hasonlít a teljesítmény-rezultatívumokéhoz (4.4.7.). A rokonságuk abban nyilvánul meg, hogy – szemben a legtöbb csoportban megkövetelt egyedített, névelős vonzatokkal – alapigéik névelőtlen, nem vonatkoztatható alanyai, tárgyai is eredményállapotot hozhatnak létre, természetesen megfelelő megkötésekkel, így múlt és jövő időben, SOV szórenddel (6–7. mondatok). Ez a tárgyfajta igekötős igével fókuszpozícióba kerül (8. mondat). Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk tehát, hogy az igekötős igék szerepe itt a referenciával bíró (inkább határozott névelős alanyok, tárgyak) szóban forgó állapotváltozásának a jelölése (9. mondat).

6. *A városban (két) focicsapat alakult.*
7. *Ha kell, embert is ölök.*
8. *Könyveket semmisíttek meg.*
9. *A fiatalok megalapították a focicsapatot.*

Az előbbieken leírtakat még azzal kell kiegészítenem, hogy a „szülés, születés” fogalomkörbe tartozó igék megengedik a prototipikus tárgyuk elhagyását. Ez a lehetőség az általános jelentéstartományukat képviselő igékre érvényes, a specifikus jegyeket hordó metonimikus képzésekre nem:

10. *János felesége megszült.*
11. **A ló megcsikózott / *A koca hármalt malacozott.*

*megad*₆, *megalakít, megalakul, megalapít, megbabázik, megborjazik, megcsikózik, megdöglik*_{1,2}, *megejt*_{1,3köl}, *megellik, megelevenedik*_{1,2}, *megelevenít*_{1,3}, *megénekel, megered*_{5,6}, *megesik*_{1,2}, *megfeneklik, megfiadzik*_{1,2áv}, *megfilmesít, megfizet*_{1,2}, *megfogamzik, megfogon, megfojt*_{1,2,3áv}, *megfordul*₄, *megformál, megfűl, megfullad, megfullaszt, meggebed*_{1,2}, *meggyilkol, meggyökeredzik, meggyökerezik*_{1,2áv,3áv}, *meggyökereztet*_{1,2,3}, *meghal, meghoz*_{5,6áv}, *meghiúsít, meghiúsul, megjelenik*_{1,2,3,4}, *megjelenít, megjeleníti magát,*

*megköt*_{1,5áv,II,9^a} *meglesz*_{1,2,3,II,1^a} *megismerszik*, *megmalacozik*, *megmintáz*,
*megnevez*_{1,2,3^a} *megnyilatkozik*_p, *megnyílik*_{1,2,3,5,7^a} *megnyilvánul*, *megnyit*_{1,2,3,4,6,7,8,9^a}
*megold*_{3,4áv^a} *megoldódik*_{1,2áv,3áv^a} *megorvosol*_{2áv^a} *megöl*_{1,2,3áv,4áv,5áv^a} *megönt*_{1,2^a}
megörökít, *megragad*_{3áv,5áv^a} *megrak*_{3^a} *megsemmisít*_{1,2,3áv,4^a} *megsemmisül*_{1,2áv^a}
*megszab*_p, *megszakad*_{1,2} *megszakít*_{1,2} *megszemélyesít*, *megszövegez*, *megszül*_{1,2áv^a}
megszülemlik, *megszületik*_{1,2áv^a} *megszűnik*_{2,3,4,5^a} *megszüntet*, *megtagad*_{1,2,3^a}
*meztakarít*_{1,2^a} *megtart*_{7,8^a} *megterem*_{3^a} *megtermékenyít*_{1,2,3áv^a} *megtermékenyül*_{1,2,3^a}
*megteremt*_{1,2,3^a} *megtestesít*_{1,2áv^a} *megtestesül*, *megtesz*_{4,5,6^a} *megtörténik*_{1,2^a}
megvalósít, *megvalósul*, *megvan*_{1,6,7,8^a} *megvendégel*, *megversel*, *megvesz*_{II,3rég^a}
*megvet*_{2^a} *megvonódik*, *megzenésít* (kb. 90 ige)

4.3.4. Mentális „állapotváltozások” kifejezése. Az idézőjelet azért használtam az alcímben, mert a végpont elérése utáni állapotot itt tágabb és szűkebb értelemben is felfoghatjuk. A fogalom szűkebb határaihoz sorolható formáknál a bekövetkezett állapotváltozások határozói igenévvvel adhatók vissza: *megbizonyosodtam az ártatlanságáról* → *meg vagyok bizonyosodva az ártatlanságáról*; *meghatározta a létszámot* → *a létszám meg van határozva*. A változás indirektebb módja lehet az eseményszerűség meg nem történte, illetve megtörténte is: *megfeledkezett a születésnapjáról*; *megszívlelte a tanácsomat*. Felépítésüket tekintve zömük nominális tövű származék, amelynek alapigéje önállóan nem fordul elő: **hatalmaz*, **kérdőjelez*, **állapít*. Ott, ahol van aktív igei fő, az igekötős és a nélküli jelentése között metaforikus vagy metonimikus viszonyt kell keresnünk: *megszab* 'meghatároz', *megszívlel* 'megfogad'. (A szemléleti aspektushoz való viszonyokról nem ismétlem meg a fenti pontokban leírtakat.)

*megállapodik*_{1,3^a} *megaprehendál*, *megállapít*, *megbíz*_{1,2^a} *megbizonyosodik*,
*megegyezik*_p, *megfeledkezik*_{1,2^a} *megfelejtkezik*, *megfogad*_{2^a} *meggondol*,
*meggyőz*_p, *meggyőződik*_{1,2^a} *meghatalmaz*_{1,2^a} *meghatároz*, *meghazudtol*,
*megidéz*_{1,2^a} *megítél*_p, *megjegyez*_{2áv^a} *megjelöl*_{2áv^a} *megkérdőjelez*_{1,2áv^a} *meglát*_{6áv^a}
*megkülönböztet*_{1,2,3^a} *megnevez*_{2,3^a} *megnyer*_{3,4áv^a} *megokol*, *megóvatol*,
*megszab*_{2,3^a} *megszívlel*_{1,2^a} *megtérít*_{2,3^a} *megtagad*_{1,2,3^a} *megtisztel*_{1,2nép,rég,3biz^a}
*megvált*_{3,4,5^a} (kb. 30 ige)

4.3.5. Előkészítő szakaszt feltételező kezdés kifejezése. A (nagyrészt) hirtelen bekövetkezést visszaadó kezdő igéktől (*megmoccan*, *megbillen*, *megbolydul*) egyfelől a feltételezett előkészítő szakaszuk különbözteti meg őket, jelentésükben ugyanis a keletkező állapothoz vezető folyamat végpontja és annak kezdete ötvöződik: *Pár hét alatt megkedvelte a várost, és azóta is kedveli*. Megjegyzem, a szakirodalom nem alkalmazza a hirtelen bekövetkező és a megelőző folyamatot feltételező kezdés közötti különbségtételt, ami megokolható (lásd Szili 2018: 4.1.1.), hiszen – érzelmi történésekről lévén szó – az adott helyzettől függően tartozhatnak ebbe vagy abba a csoportba egyaránt: *órákon keresztül nézte a próbalkozásait, végül megsajnálta; ahogy ránézett, rögtön megsajnálta; meglátni és megszeretni*. Másik tulajdonságuk, hogy néhány kivételtől eltekintve (*megneszel* – *tud*) morfológiailag is tetten érhető rokonságuk a bekövetkezett állapotot leíró

igékkel: az esemény bal oldalát, a kezdetet igekötős ige, az állapotot annak igei töve jelöli: *megneheztel* – *neheztel*; *megsajnál* – *sajnál*. Az 'előkészítő szakaszt feltételező kezdet' tartalom megtalálható a 4.4.6. alcsoport néhány igéjében is: *megtámad*, *megrohan*, *megrohamoz*.

*megcsömörlik*_{1,2}, *megéhezik*, *megehül*, *megérez*_{1,2átv,3'}, *megérzik*, *megért*_{1,2,3,4'},
megértet, *meggyűlöl*, *megharagít*, *meghódol*, *megharagszik*, *megismer*_{1,2,3'},
megkedvel, *megkedveltet*, *megsajnál*, *megsokall*, *megszán*, *megszeret*_{1,2,3'},
megszerettet, *megszomjaz*_{2átv}, *megszomjazik*, *megtetszik*, *megtud*_{1,2}, *megun*,
megundorodik, *megutál* (26 ige)

4.3.6. Eredményszerkezetek vs meg-es eredményigék. Az előző csoportokban elvétele ugyan, de rá tudtam mutatni olyan esetekre, amikor a meg- igekötős ige sematikus, tárgyias szintagmája szembeállítható volt a szituációt részletező, főként helykiterjesztésűekkel. A jelen tömörülésben található nagyobb részének töve önálló szótári egység ugyan, de jelentésük „gyengesége” miatt jóval kidolgozottabb argumentumstruktúrára van szükségük. (Az előbbieket miatt nevezzük őket gyenge igéknek.) Nem vagy ritkán engedik meg például, hogy elemi, alanyt és állítmányt tartalmazó mondatba épüljenek (*dől a fa*; *vonat érkezik*), és nemigen válaszolnak a *Mit csinál?* kérdésre sem: *Mit csinál János?* → *?János márt/rak/ejt*. Ha történetesen mozgást vagy helyváltoztatást fejeznek ki, a helyjellegű határozóikkal tipikus, mozgó résztvevőre (trajektorra) és végcélra, határolóra bontható eredményszintagmát hoznak létre (12.a–15.a mondatok), amelyeket felválthatunk (szemantikai veszteséggel) a mozgáselemet törölő meg- igekötős szintagmákra (12.b–15.b mondatok). Az igekötő nélküli és igekötős konstrukciók közötti szintaktikai mozgásokat az alábbiakban foglaltam össze. (Az igekötőkkel összefüggő transzformációs csoportokról: Zsilka 1966: 88–98.)

$$N_{1lat} V + N_{2acc} \rightarrow \text{meg-V} + N_{2acc} + (N_{1inest./instr}).$$

Megjegyzem, a szótárban még meglévő, elavulóban levő jelentések értékes adalékokkal szolgálnak az iménti változások illusztrálásához: *a vadász kelepcébe ejtette a vadat* – *a vadász megejtette a vadat*; *a verembe földet hánytak* – *meghányták a vermet földdel*; *a patakba buktatta a kulacsot* – *megbuktatta a kulacsot (a patakban)*. Az ÉrtSz. ismeri a *megmerték a csatornát kifejezést*, 'víztől megtisztít' értelemben (IV. kötet, 1113).

- 12.a *János a szószba mártotta a kenyerét*
- 12.b *János megmártotta a kenyerét (a szószban).*
- 13.a *A gazda a szekérre rakja a szénát.*
- 13.b *A gazda megrakja a szekeret (szénával).*
- 14.a *Az őz a bokrok közé bújt üldözői elől.*
- 14.b *Az őz megbújt (a bokrokban).*
- 15.a *A fűrész a fába szorult.*
- 15.b *A fűrész megszorult a fában.*

*megad*_{1,2,3,4,5}, *megbecsül*₃, *megbök*_{1,2}, *megbújik*, *megbukik*₇, *megbuktat*_{3át7},
*megcsíp*₃, *megdob*_p, *megdöf*_{1,2}, *megdönt*_p, *megdől*_{1,2,3}, *megejt*_{2rég,váp}, *megemel*_{1,2,3,4},
*megeleszt*_p, *megérkezik*_{1,2}, *megfarol*_{1,2}, *megfogad*_p, *megfordít*_{1,2,3áv,4áv},
*megfordul*_{1,2}, *megfúj*_{1,2,3,4}, *megfür*_p, *meggörnyed*, *meghág*₂, *meghajlik*_{1,2,3},
meghajlít, *meghajol*_{1,2}, *meghajt*_{1,2}, *meghány*_p, *meghint*_{1,2}, *meghív*_{1,2,3,4},
*meghord*_{1,2}, *meghoz*_{1,2,3áv}, *meghúz*_{5,6,7,0}, *meginvítal*, *megken*_{1,2,3áv}, *megkér*₂,
*megköt*_{11.1.áv}, *megközelít*_{1,2áv,3áv,4,5}, *megláncol*_p, *meglátogat*_{1,2,3}, *meglóg*,
*megmárt*_{1,2,3}, *megmászik*, *megmer*_{1,2,3}, *megmerít*_{1,2}, *megmerül*, *megpakol*_{1,2},
*megrág*₂, *megragad*_{1,4áv,5áv}, *megrakodik*, *megrak*_{1,2áv,ritk3}, *megreked*_{1,2},
*megrögzít*_{1,2áv}, *megsüllyed*_{1,2}, *megszed*_{1,2}, *megszorul*_{1,2,3,4nép}, *megszökik*_{1,2,3,4},
*megszoktat*_{1,2}, *megszór*, *megtámaszkodik*, *megtámaszt*_{1,2}, *megtapad*,
*megtelepül*_{1,2}, *megtér*_p, *megterít*_{1,2}, *megtold*_{1,2áv,2áv,4,áv}, *megettölt*_{1,6,7,8,9}, *megvet*_p,
*megugrik*₀, *megülepedik*_{1,2}, *megvet*_{3,5}, *megvon*₁ (kb. 80 ige)

4.4. Teljesítményigék. Szóalkotási művelet vagy aspektuális alakváltozat létrehozása? A +duratív, +telikus jegyű teljesítmények olyan eseményszerűségeket jelölnek, amelyek egy cselekvésfolyamatot és egy, a cél elérését jelentő kulminációs pontot foglalnak magukba, és ezekből az utóbbira irányítják a figyelmet. Rendszeremben abban térnek el az eredményektől, hogy a megelőző cselekvésre is van a szótárban önálló lexéma, a teljesítményige igekötő nélküli cselekvésváltozata. (Ez az oppozíció megfelel a szemléleti aspektus imperfektív-perfektív szembenállításának.) A szóban forgó két ige (igekötő nélküli és igekötős) morfológiai jellemzői alapján a cikkem első részében említett 3., csak aspektuális különbséget mutató típusba tartozik, ám a szótárba történő beszerkesztésük több kérdést is felvet (Szabadi 1966; Jászay 2008). Ezek közül a legfontosabb: különálló szemantikai egységként szerepeltessük-e őket, avagy párban. A problémával a szláv aspektológia is szembesült (az ottani, szóképzés, szóalakképzés körüli vita összefoglalása: Jászay 2008: 211–7). A magyar szótárírási gyakorlat az előbbi megoldást követi, a teljesítményértékű igekötős igéket nem a szláv mintát követve, az alapigéhez rendelve mutatja be (*ír – megír; olvas – elolvas*), hanem elkülönítve. Ennek oka több összetevőben, a poliszemantikus, szóalkotásban is részt vevő igekötők viselkedésében, a belső időviszonyok szintaktikai eszközökkel történő módosításának a lehetőségeiben keresendő. Olvasatomban prototipikus cselekvés-teljesítmény szituációkról akkor beszélhetünk, ha az igekötő nem az irányjelentésében vesz részt a szóalkotásban, a kétféle ige pedig ugyanannak az eseményszerűségnek a folyamatát, illetve a célhoz érését fejezi ki, vagyis körülményeik, főbb szereplőik (alanyaik és tárgyaik) megegyeznek: *festi a szobát – kifesti a szobát; festi a képet – megfesti a képet; festi a padot – befesti a padot*. A szintagmaszintű megfelelést ezért kell hangsúlyozni, mert eltérhet a lexémaszintű egymáshoz rendeléstől. Példával illusztrálva: a *fest* több tárggyal lehet teljesítményigék alaptagja úgy (*kifest, megfest, befest* stb.), hogy mindegyikben megőrzi lényegi szemantikai összetevőit, vagyis köthetjük őket a *fest* alapigéhez (lásd fentebb). Ugyanez bajosan történhet meg az *Anna kifesti a szemét* mondat állítmányával, amely megköveteli, hogy igekötő nélküli tövének tárgyát specifikáljuk: **Anna fest*. De: *Anna festi a szemét*. Feltételezésem szerint az elemi cselekvésszintagmára való visszavezet-

hetőség alkalmas tesztnek tűnik az eredményigék (szóképzések) kiszűrésére is: *Az orvos bemosakodott* ← **Az orvos mosakodott*; *Anna kimelegedett a futástól* ← **Anna melegedett a futástól*.

Visszatérve a továbbiakban taglalt teljesítményige-csoportra: igéinek közös jegye, hogy klasszikus cselekvés-teljesítmény párt képezhetnek alapigéjükkel, az irányjelentését vesztett *meg-* a legabsztraktabb jelentésű vonzatára redukálódott, ami magas fokú sematizáltságot eredményez a tükrözött szituációkban. Mégsem jelenteném ki kategorikusan, hogy teljesen aszemantikus elemként viselkedik. Mint majd látni fogjuk az elemzésekben, az igei tövek, valamint a tárgy vagy alany szemantikai korrelációja, a pragmatikai implikációk változatos jelentésárnyalatokat társíthatnak ehhez a lényegében aspektuális funkcióhoz.

4.4.1. Teljesítményinchoatívumok. A leginkább sémába foglalható teljesítmény-csoport. A zömében kauzatív/faktitív igék az alanyoknak vagy a tárgyaknak a melléknévi töben megadott állapotba kerülését jelzik. Már csak azért is ezt teszik, mert AZ ÁLLAPOT A CSELEKVÉS HELYETT metonímián alapuló szóképzés eredményei. Morfológiai felépítésüket a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat. A melléknévi tövű teljesítményinchoatívumok morfológiai szerkezete

Morfológiai szerkezet		Utóállapot
<i>meg-</i>	melléknévi tö + <i>-odik, -edik, -ödik</i> + <i>-ul, -ül</i> + <i>-ít</i>	a melléknévi töben megjelenő állapot: <i>sárga, ritka</i>

Igekötő nélkül célra irányuló (telikus) cselekvéseket írnak le (16. mondat). A *meg-* funkciójának kiváltására elméletben lenne lehetőség, mégpedig a *-vá, -vé* translativusi-factivusi raggal (17–18. mondatok), de ez leginkább a deklinációs rendszerünk nyújtotta elméleti lehetőség, nem a nyelvhasználat általános gyakorlata (19–20. mondatok).

16. *Sárgulnak a falevelek.*
17. *Egy hónap alatt megsárgulnak a falevelek.*
18. *Egy hónap alatt sárgává válnak a falevelek.*
19. *A kertészek megritkították a faágakat.*
20. *?A kertészek ritkává tették a faágakat.*

A magyar nyelvre jellemző termékeny igeképzési módról lévén szó, szinte minden melléknév *meg-*es előfordulását őrzi a szótár, bár történetileg a visszaszorulása figyelhető meg. Ennek az az oka, hogy az irányjelölő igekötők a metaforizációs folyamatoknak köszönhetően fokozatosan elhódítottak szerepeket tőle. A *melegít* alapigén keresztül követve a valószínűsíthető fejlődési irányt: a szótár a szó *meg-, be-, fel-, át-, össze-* igekötős variációit ismeri (ÉrtSz. IV. 1230), amelyek közül a *meg-*es forma a nem metaforikus ráhatott tárgyak változásainak a kifejezője (*megmelegíti a kezét, lábát*), a *be-* a konténerszerűeké (A SZOBA KONTÉNER JELLEGŰ BENT HELY, A MELEG TÁRGY, AMELY BEKERÜL A KONTÉNERBE: *a kályha bemelegíti a szobát*. A

fel- kapcsolódását A HIDEG LENT VAN, A MELEG FENT VAN metafora megléte tette lehetővé (*a takaró felmelegíti a testét*), az *átmelegít* létrejöttét AZ EMBERI TEST KONTÉNER, A MELEG TÁRGY, AMELY KERESZTÜLMEGY RAJTA kép, ahogy a *kimelegít* formáét AZ EMBERI TEST KONTÉNER, A MELEG TÁRGY, AMELY KIMEGY BELŐLE metafora.

*megbarnít*_{1,2}, *megbarnul*_{1,2}, *megbátorodik*, *megbénít*_{1,2}, *megbutít*, *megbutul*,
*megcsendesedik*_{1,2,3}, *megcsúnyul*, *megdrágít*, *megdrágul*, *megédesít*_{1,2átv}
megélenkít, *megélenkül*_{1,2}, *megélesít*, *megenyhül*_{1,2,3átv}
*megerősít*_{1,2,3,4,5,6átv,7átv,8átv,9átv,10átv}, *megerősödik*_{1,2,3,14,5átv,6átv}, *megfakul*_{1,2átv},
megfahéredik, *megfeketedik*, *megfiatalít*_{1,2}, *megfiatalodik*_{1,2}, *meggazdagodik*,
meggörbit, *meggörbül*, *meggyengít*, *meggyengül*_{1,2}, *meggyérül*, *meggyorsít*,
meggyorsul, *meghamisít*_{1,2}, *meghidegedik*_{1,2átv}, *meghosszabbít*_{1,2},
meghosszabbodik, *meghülyül*_{1,2}, *meghűvösödik*_{1,2átv}, *megifjít*_{1,2}, *megifjodik*,
*megizmosodik*_{1,2átv}, *megjavít*_{1,2,3}, *megjavul*_{1,2}, *megjobbul*, *megkékül*,
*megkeményedik*_{1,2átv,3átv}, *megkeményít*_{1,2átv}, *megkeseredik*_p, *megkeserít*_{1,2átv,3átv}
megkevesbedik, *megkomolyodik*, *megkopaszodik*_{1,2}, *megkopaszt*_{1,2,3átv}
megkönnyebbedik, *megkönnyebbít*, *megkönnyebbül*_p, *megkönnyít*_{1,2,3átv}
*megkurtít*_{1,2átv}, *meglágyít*_{1,2átv,3átv}, *meglágyul*_{1,2átv,3átv,4}, *meglassít*_{1,2átv},
meglassúbbodik, *meerglassúdik*, *meerglassul*, *meglazít*_{1,2átv}, *meglazul*_{1,2átv}
*megmelegedik*_{1,2,3átv}, *megmelegít*, *megmerevedik*_{1,2átv,3átv}, *megmerevit*_{1,2,3átv}
megmérgecsít, *megnagyít*_{1,2,3}, *megnagyobbít*, *megnagyobbodik*,
megnedvesedik, *megnedvesít*, *megnehezedik*_{1,2}, *megnehezít*_{1,2}, *megnehezül*,
*megokosít*_{1,2}, *megokosodik*_{1,2}, *megolcsóbbodik*, *megöregedik*, *megöregít*,
megőszít, *megőszül*, *megpirosodik*, *megpirul*_{1,2,3}, *megporhanyít*,
*megpuhít*_{1,2átv,3átv}, *megpuhul*_{1,2átv}, *megrészegecsdik*_p, *megrészegecsít*_{1,2átv,irod}
*megmerevedik*_p, *megritkít*_{1,2,3,4,5}, *megritkul*_{1,2,3,4}, *megrövidít*_{1,2átv},
*megrövidül*_{1,2átv}, *megsárgul*_{1,2}, *megsavanyodik*_p, *megsoványodik*,
megsötétedik, *megsűrűsödik*_{1,2,3}, *megszabadít*_{1,2,3,4}, *megszabadul*_{2,4}
*megszabadul*_{1,3}, *megszaporít*_{1,2}, *megszárad*, *megszárit*, *megszelídít*_{1,2átv},
*megszelídül*_{1,2átv,3átv}, *megszeplosít*_p, *megszépsít*_{1,2átv}, *megszépül*_{1,2átv},
megszigorít, *megszilárdít*_{1,2,3átv}, *megszilárdul*_{1,2}, *megszínesedik*_{1,2},
megszomorít, *megszűkít*_{1,2átv}, *megszűkül*_{1,2,3}, *megszürkül*, *metágít*,
metágul, *metisztálgodik*, *metisztít*_{1,2átv,3átv,4átv}, *metisztogat*,
*metisztul*_{1,2,3,4,5átv,6,7}, *megújít*_{1,2,3,4}, *megújul*_{1,2,3,4,5}, *megüresedik*_{1,2,3átv},
*megürül*_{1,2,3}, *megvadít*, *megvadul*_{1,2}, *megvastagodik*, *megvékonyodik*,
megvénhedik, *megvénül*, *megvetemedik*, *megvilágosít*_{1,2átv},
*megvilágosodik*_{1,2átv}, *megvörösödik*, *megzápul*_{1,2,3,4,5}, *mezöldül*_{1,2} (kb. 130 ige)

4.4.2. Teljesítményinchoatívmok, Az ide került igéket szintén egységes morfológiai felépítés jellemzi (lásd 4. táblázat). Abban is egyeznek az előző csoporttal, hogy AZ ÁLLAPOT A CSELEKVÉS HELYETT metonimikus jelentésképzés produktumai. (Alaki jegyeik alapján ide tehettem volna néhány, szerkezeti motíváltságát már nem őrző formát az előbbi tömörülésből: *megpirosodik*, *megüresedik*.) Mondhatnánk, hogy a 'nem élőlény' szemantikai kategóriába tartozó grammatikai alanyaik elszenvendők, az okozót pedig a *-tól*, *-tól* ablativusi bő-

vítmény adhatja (21–22. mondat), de legtöbbjük klasszikus mediális ige, vagyis az okozó szerepét a 'magától' tartalommal azonosítható természeti erő játssza (23. mondat). Szerintem nem zárhatjuk ki igekötő nélküli állapotértékű használatukat sem (24. mondat).

21. *A sok esőtől megkukacosodik a cseresznye.*
22. *Az időtől csak megnemesedik a bor.*
23. *Dobd ki azt a húst, mert már megpenészesedett.*
24. *Ott bűdösödik a sajt a hűtőben.*

4. táblázat. Az -s denominális nomenképzős relatív tövű teljesítményinchoatívumok

	Morfológiai szerkezet	Utóállapot
<i>meg-</i>	főnévi tő + -sodik, -sedik, -sődik + -sul, -sül + (-sít)	a relatív melléknévi tövel kifejezett állapot: <i>kukacos</i>

*megacélosodik*_{1,2}, *megavasodik*, *megbokrosodik*₂, *megbőrösödik*, *megbűdösödik*, *megcsomósodik*, *megcsontosodik*, *megdohosodik*, *megecetessedik*, *megférflasodik*, *megférgesedik*, *meghártyásodik*, *meghólyagosodik*, *meghomályosodik*, *meghonosít*_{1,2}, *meghonosodik*_{1,2,3}, *megkárosít*, *megkárosodik*, *megkárosul*, *megkásásodik*, *megkérgesedik*_{1,2,3,4án}, *megkoszosodik*, *megkozmasodik*_{1,2án}, *megkukacosodik*_{1,2}, *megmagyarosodik*_{1,2}, *megmagyarosít*_{1,2}, *megmolyosodik*, *megnemesedik*_{1,2}, *megnemesít*_{1,2án,3án}, *megnépesít*, *megnépesül*, *megnyálkásodik*, *megnyúlósodik*, *megodvasodik*, *megöblösödik*, *megpenészedik*_{1,2án}, *megpenészesedik*, *megporosodik*_{1,2}, *megpudvásodik*_{1,2}, *megpúposodik*, *megráncosodik*, *megrozsdásodik*_{1,2,3án}, *megrühesedik*, *megszenesedik*, *megszuvasodik*_{1,2}, *megettvesedik*, *megettollasodik*_{1,2án}, *megettúrosodik*, *megettúrosodik*, *megettüzesít*, *megettüzesedik*_{1,2án}, *megívegesedik*_{1,2,3}, *megvagyonosodik*, *megvállasodik*, *megvirágosodik* (kb. 60 ige)

4.4.3. Teljesítményinchoatívumok₃ Az ide helyezett igék távolodást jelentenek a tulajdonsághoz köthető állapotváltozásoktól, amit az is jelez, hogy abszolút tövük nem melléknév. Hozzájuk kapcsolja őket viszont az, hogy alapigéik valamilyen tulajdonság, állapot létrehozására, megváltoztatására irányulnak, illetve hogy az alanyon vagy tárgyon bekövetkezett változást határozói igenévvél (*meg van égve*, *meg van töppedve*), valamint múlt idejű melléknévi igenévvél (*égett*, *töppedt*) adhatjuk vissza. Erre a csoportra vonatkozóan egyetérték (a 4.4.1.-re vonatkozóan viszont nem) É. Kiss Katalin azon véleményével, hogy „az igekötő jelenléte nem szükségszerű: az ilyen mondatokban az igekötőt rezultatív névszó is helyettesíthetné” (É. Kiss 2004: 22). Hangsúlyozva persze, hogy a kétféle szerkezet azonos aspektusú (mindkettő teljesítmény), de nem egyező jelentésű. Az igekötő nélküli eredmény- fok-, mérték- vagy célhatározók, áltárgyas szintagmák (25–28. mondatok) kidolgozottabb szituációkat nyújtanak, szemben a sematikusabb *meg*-es variációkkal. A 29–31. mondatok a tárgy és eszközhatározó közeli szerepét illusztrálják, illetve azt, hogyan cserélhetők fel (szemantikai veszteség

nélkül) *meg*-es igét tartalmazó szintagmára (erről a transzformációról: Zsilka 1966: 88–98). A *meg*- és a többi igekötős származék közötti választásról a már ismertek mondhatók el: az előbbit akkor használjuk, ha nincs irányozzanat a leírt eseményszerűségben (*megfüstölték a húst – kifüstölték a méheket a kaptárból*), illetve ha az alanyok, tárgyak nem estek át metaforizáció: *megszikkadt a kenyér*; de: *kiszikkadt a kenyér* (A KENYÉR KONTÉNER, A NEDVESSÉG TÁRGY, AMELY KIKERÜL A KONTÉNERTÁRGYBÓL).

A mennyiségi növekedést, csökkenést tartalmazó alakoknál – A TÖBB FENT VAN és A KEVESEBB LENT VAN metaforáknak köszönhetően – a *meg*- szerepét átvehetik a *fel*- vagy *le*- igekötők: *megduzzadt/felduzzadt az arca*. A kiemelt *megfárad*, *megsápad* az *el*-hez képest a tulajdonság alacsonyabb fokú megvalósulására utalnak.

- 25.a *A zöltség csonttá fagyott.*
 25.b *A zöltség megfagyott.*
 26.a *A nap szép sárgára érlelte a barackot.*
 25.b *A nap megérlelte a barackot.*
 27.a *Simára/gömbölyűre ráspolyozta a körmét.*
 27.b *Megráspolyozta a körmét.*
 28.a *Anna öt kilót / sokat hízott.*
 28.b *Anna meghízott.*
 29. *Az egyik süteménybe mákot töltött.*
 30. *Az egyik süteményt mákkal töltötte.*
 31. *Az egyik süteményt megtöltötte mákkal.*

megabál, *megacéloz*_{1,2}, *megáld*_{1,2,3}, *megátkoz*, *megalvad*, *megapad*_{1,2,3},
megárad, *megáporodik*_{1,2}, *megaszal*_{1,2}, *megázik*_{1,2}, *megáztat*_{1,2}, *megbérmál*_{1,2},
megbűvöl, *megcsappan*_{1,2,3}, *megdagad*_{1,2,3}, *megdagaszt*₂, *megdolgoz*₁,
megdupláz, *megduplázódik*, *megduzzad*_{1,2,3,4,5}, *megduzzaszt*, *megedz*_{1,2},
*megedződik*_{1,2áv,3}, *megég*_{1,2,3,4,5}, *megéget*_{1,2,3,4,5áv}, *megéled*_{1,2áv}, *megegerszkedik*,
*megérik*_{1,2,3}, *megerjed*, *megérlel*_{1,2áv}, *megérlelődik*_{1,2áv,3áv}, *megesket*_{1,2},
*megesküszik*_{1,2,3}, *megfárad*, *megfákez*_{1,2áv}, *megfen*, *megfogy*_{1,2,3},
*megfogyatkozik*_{1,2,3}, *megfüstöl*_{1,2}, *megigéz*_{1,2áv}, *megizesít*, *megizzad*,
megizzaszt, *megfagy*_{1,2,3,4,5áv}, *megfertőz*₁, *megfeszít*_{1,2áv,3}, *megfeszül*_{1,2},
*megfő*_{1,2áv}, *meggyógyít*_{1,2áv}, *meggyógyul*_{1,2}, *meggyűlik*_{1,2,3,4}, *megházasodik*,
megházasít, *meghegyez*, *meghervad*_{1,2áv,3áv}, *meghízik*_{1,2}, *meghízlal*_{1,2},
*meghül*_{1,2,3,4áv}, *meghűt*_{1,2áv}, *megkel*_{1,2}, *megkeresztel*_{1,2áv,3áv,4},
megkeresztelkedik, *megkettőz*_{1,2áv}, *megkettőződik*_{1,2}, *megkettőztet*_{1,2áv},
megkétszerez, *megkétszereződik*, *megkopik*_{1,2,3}, *meglappad*_{1,2áv},
*megmunkál*_{1,2}, *megnö*_{1,2,3,4áv,5}, *megnövekedik*, *megnövel*, *megnöveszt*_{1,2},
megnősít, *megnősül*, *megnyúlik*_{1,2}, *megnyomorít*, *egnyújt*_{1,2áv}, *megnyugtat*_{1,2},
*megolvad*₁, *megolvaszt*₁, *megperzsel*_{1,2áv}, *megperzselődik*_{1,2áv}, *megpróbál*_{1,3},
*megpróbálkozik*_{1,2}, *megposhad*_{1,2}, *megpörköl*_{1,2,3,4}, *megpörkölődik*_{1,2},
megpuffad, *megráspolyoz*, *megreformál*, *megrongál*_{1,2áv}, *megrongálódik*_{1,2áv},
*megront*_{4,5}, *megrothad*, *megsápad*, *megsebez*₁, *megsinyli*, *megsokasít*,
megsokasodik, *megsokszorozódik*, *megsül*_{1,2}, *megsült*_{2,3}, *megszaporáz*,

*megszaporodik*_{1,2'}, *megszédít*_p, *megszédül*_p, *megszentel*_{1,2,3,4án'}, *megszikkad*,
*megtelik*_{1,2,3'}, *megtöpped*_{1,2'}, *megettölt*_{2,3,4'}, *megváltozik*, *megváltoztat*,
*megvedlik*_{1,2án'}, *megvirrad* (kb. 110) ige)

4.4.4. Teljesítményinchoatívumok₄: valamivel való ellátottság (valamitől való megfosztottság) állapotába kerülés kifejezése. A csoportban a *meg-* főnévi tövű, *-z* vagy *-l* képzős igeekhez társul, amely szóalkotási módot A CSELEKVÉS HELYETT AZ ESZKÖZE VAGY A TÁRGYA metonímiához kötöm.

5. táblázat. A valamivel való ellátottság, valamitől való megfosztottság állapotába kerülést kifejező teljesítményigék morfológiai szerkezete

	Morfológiai szerkezet	Utóállapot
<i>meg-</i>	főnévi tő + <i>-z</i> , <i>-oz</i> , <i>-az</i> , <i>-ez -z</i> , <i>-l</i> , <i>-ol</i> , + <i>-al</i> , <i>-el</i>	<i>meg van ...-va</i> , <i>-ve</i> : <i>meg van szóva</i> a főnévi töből <i>-s</i> képzővel képzett melléknév: <i>sós</i> melléknévi igenév: <i>megcímzett</i>

A valamire, valamibe történő kerülés inherens része a képzők jelentésének, így egyetértek Fazakas magyarázatával, aki a nála birtokviszonyt kialakítónak nevezett funkciót ekképp írja le: „egy tárgyat, dolgot egy A valamivel ellát, valami rákerül a M-ra, ami annak részévé válik: *megabroncsoz*, *meghevederez*, *megpántoz*” (2015: 208). (Az A az ágens rövidítése, az M a mobilentitásé.) A csoportom tagjai és az ő nagyrészt régi forrásokból gyűjtött példái között kicsi az átfedés, az viszont megállapítható, hogy ez a jelentés gyakoribb volt a régiségben a mainál: *meggomboz*, *megettornácoz*, *megszindelyez*, *megpadol* stb. (i. m. 208). Az igei tő önálló (*sóz*) vagy igekötős, teljesítményértékű (*megsóz*) használata meglátásom szerint nyelven kívüli, pragmatikai tényezők függvénye. Meghatározhatja a szóban forgó cselekvés időbeli lefolyása: a 32. és a 33. mondatok hosszan tartó, illetve ismétlődő cselekvésekről tudósítanak, a hús megpaprikázása viszont rövid időt vesz igénybe, így inkább a végpontjára irányítjuk a figyelmet (34. mondat). Többes számú, úgynevezett kulminációs tárgyak vonatkozásában persze élhetünk más lehetőséggel is, miképpen a 35–36. mondatokban történik.

32. *A kovács patkolja a lovat.*
33. *Hétvégén áraznak a boltban.*
34. *?Anna paprikázza a húst.*
35. *János paprikázza a húsokat.*
36. *Anna sózza a húsokat.*

A csoport az igei tő jelentéséből következően jól példázza a részletező, szemantikusabb igekötő nélküli és a sematikus *meg-*es konstrukciók különbözőségét (37.b–38.b). Az előbbieket különféle helyhatározókkal (37.a–38.a), dativusi raggal (39.a) jelölhetik, hogy a tövükbe foglalt mozgó entitások (trajektorok) elérik a szóban forgó határolóikat. A 40.a–41.a mondatokban nyomon követhetjük a trajektorként viselkedő tárgyi, eszközhatározói argumentumok és az igekötős ige összefüggéseit.

- 37.a *A rabok kezére bilincset tettek.*
 37.b *A rabokat **meg**bilincselték.*
 38.a *Szeget ütött a láda aljába.*
 38.b ***Meg**szegelte a láda alját.*
 39.a *Péter egy üveg bort ajándékozott Jánosnak.*
 39.b *Péter megajándékozta Jánost (egy üveg borral).*
 40.a *A kenyérre vajat kent. – A kenyeret vajjal kente.*
 40.b *A kenyeret **meg**vajazta.*
 41.a *A keretet arannyal díszítették.*
 41.b *A keretet **meg**aranyozták.*

A 42–46. mondatok azt illusztrálják, hogy az alanyok minősége és az igejelentések hogyan determinálhatják az igekötő jelenlétét vagy hiányát. A 42. mondat igekötő nélküli predikátuma állapotot ír le, az élettelen gyár metonimikus értelmében lehet része a cselekvésnek (44. mondat), az igekötős változat viszont inkább ágensi alanyt kíván (46. mondat). Az alanyok tulajdonságai és az aspektusviszonyok összefüggése alaposabb vizsgálatokat igényelne.

42. *A gomba mérgez.*
 43. *A gyár mérgez.*
 44. *A gyár mérgezi a környezetét.*
 45. *?A gyár megmérgezi a környezetét.*
 46. *A gonosz varázsló megmérgezte a békát.*

*megáraz*_{1,2} *megaranyoz*_{2,3ánv} *megebéklyóz*_{1,2,3ánv} *megebélel*, *megebélyegez*_p,
megebilincsel, *megeborsoz*, *megebírságot*, *megecímez*_{1,2} *megecukroz*,
*megcsapol*_p *megcsillagoz*, *megdrótoz*, *megdúcol*, *megfaggyúz*, *megfejel*_p,
megfelez, *megfenekel*_p *megfoldoz*, *meggyűrűz*_{1,2,3} *meghámoz*_p *meghamvaz*,
*megjegyez*_p *megjelöl*_{1,2ánv} *megjutalmaz*, *megkaróz*_p *megkopaszt*_{1,2biz}
*megkoronáz*_{1,2ánv,3ánv,4ánv} *megkoszorúz*_{1,2} *megkrétáz*, *megmákoz*, *megmelleszt*_p,
*megmérgez*_{1,2,3ánv} *megmételtyez*_p *megnyálaz*, *megnyergel*_{1,2ánv,3ánv} *megolajoz*,
megpaprikáz, *megpatkol*, *megpecsétel*_p *megpermetez*, *megpipál*,
megplombál, *megportóz*, *megsarkal*, *megsarkantyúz*, *megskalpol*,
*megsóz*_{1,2} *megspékél*_{1,2} *megstoppol*, *megszámoz*, *megszappanoz*_{1,2},
megszárnyaz, *megszegel*, *megszegez*, *megszoroz*, *megtalpal*, *meztizedel*_{1,2ánv},
*megterhel*_{1,2,3,4,5ánv} *megtrágyáz*, *meztűz*_p *meztűzdel*_{1,2,3,4ánv} *megvajaz*_{1,2},
megvérez, *megvasal*_{1,2,3} *megvizez*_{1,2} *megvizesít*, *megvonalaz*, *megzaboláz*_p,
*mezgálogol*_{1,2ánv} *mezgszíroz*_{1,2,3} *megvörösceruáz* (kb. 70 ige)

4.4.5. Teljesítményinchoatívumok₅: módjellelű cselekvések célhoz érésével létrejött állapotok kifejezése. Az alapigék itt már egyértelműen cselekvési módokat (*mos*, *műt*, *fésül*, *mér*) jelölnek. Az igekötősek által okozott új állapotokat az adott események megtörténte előtti és utáni helyzet különbségével azonosíthatjuk (*megméréndzkedett* = a megméréndzkedés előtti és utáni állapot eltérése), valamint a tárgyokban bekövetkezett változással (*a földet megboronálták: a föld meg van*

/ *meg lett boronálva*). A jelentéseik és a fő vonzataik korrelációja, kölcsönös viszonya alapján négy alcsoportosulásra bontottam őket. Az a)-ban az alanyok és a tárgyak zömében a cselekvések ráhatottjai (*János megmérte a macskáját; megnyírta a barátját*), a kiemeltké útvonáljellegűek. Olvasatomban a tárgyak kimérő vagy útvonalszerepének előfeltétele az, hogy az állapotváltozásaik vonatkozathatók, vagyis egyedítettek (névelősek) legyenek. *A kormány válaszlépéseket fontolt* mondat predikátuma nem tükrözhet a tárgyában végbement állapotváltozást, mivel annak nincs referenciája. Ezzel szemben *A kormány megfontolta a válaszlépéseket* mondat arról tudósít, hogy a szituációban azonosítható válaszlépések megfontolási folyamaton mentek át, „meg lettek fontolva”. Ritkán, de előfordul, hogy az igekötő az alapige szemantikusabb vonzatait sematikus tárgyra cseréli: az *Anna gratulált Jánosnak* mondatban a részeshatározó tölti be a helyként is felfogható határoló szerepét, míg az *Anna meggratulálta Jánost* mondat ugyanezt a személyt ráhatottá teszi. Ilyenek még: *megajándékoz, megéljenez, megigenel, megtapsol*₁. A tárgy más szerkezetek helyébe is léphet hasonló módon: *fellebbezett az ítélet ellen – megfellebbezte az ítéletet; szavaztatott a közönséggel – megszavaztatta a közönséget*. Hangsúlyozom, hogy megegyező aspektusú konstrukciókról van szó, ezért szoktuk (jobb híján) a nyelvérzékünkre hivatkozva „nyomatékosabbnak” ítélni az igekötős változatot.

*megágyaz*_{1,2}, *megadjusztál*_{1,2,3'}, *megborotvál*₁, *megborotválnak*,
*megcsapol*_{1,2,3,6'}, *megfej*₁, *megfellebbez*, *megfésül*₁, *megfésülködik*,
megfontol, *megfürdik*₁, *megfürösz*_{1,2,3'}, *meggratulál*, *meghallgat*_{1,2,3'},
*megkefél*_{1,2}, *megkenekedik*, *meglocsól*_{1,2,3'}, *megmángorol*_{1,2}, *megmasszíroz*,
megmatol, *megmázsál*, *megmér*_{1,2,3átv'}, *megmérézkedik*, *megmértkezik*,
megmos, *megmosakodik*, *megmosdat*₁, *megmosdik*, *megmosolyog*,
*megmunkál*₂, *megműt*, *megművel*, *megnéz*_{1,2,3átv,4átv,5átv'}, *megnyír*,
megnyiratkozik, *megnyúz*_{1,2átv'}, *megolvas*_{1,2}, *megoperál*₁, *megpróbál*₂,
*megrendez*_{1,2}, *megreszkíroz*, *megsarcol*_{1,2átv'}, *megsikál*, *megstilizál*,
megstoppol, *megsúrol*_{1,2}, *megszámol*, *megszavaztat*_{1,2}, *megszámlál*,
megszemlél, *megszervezkezik*, *megszerveződik*, *megtakarít*_{3nép'},
*megtáncoltat*_{1,2}, *megtapaszt*₁, *megtöröl*, *megtörülködik*, *megtraktál*,
*megújráz*_{1,2}, *megünnepel*_{1,2}, *megvet*₁, *megvizsgál* (kb. 60 ige)

A b) típus igéi inkrementális témájú tárgyakat vonzanak. Erről a tárgyfajtról akkor beszél a szakirodalom, ha a cselekvés az idő előrehaladtával egyenes arányban közeledik a végponthoz, ez pedig (Tenny terminológiájával) a kimérés egyik módja: *a gazda megboronálta/megszántotta a földjét*. Külön kell említenem az evést, ivást kifejező igéket. É. Kiss idézi Dowty azon észrevételét, hogy osztoznak a keletkezést és létrehozást jelölő igék azon tulajdonságán, hogy igekötő nélkül és határozatlan névelős tárggyal (vagy számjelzős tárggyal, teszem hozzá) is teljesítményértékűek: *János két almát evett*. Ebbe a jelentéskörbe tartoznak a *reggelizik, tízórai*zik, *ebédel, uzsonnázik, vacsorázik*, amely alakok metonimikus képzések eredményei (A CSELEKVÉS IDEJE/CÉLJA A CSELEKVÉS HELYETT). Éppen azért, mert a szótövük tartalmazza az evési tevékenység elérendő célját, nem kívánnak

grammatikai tárgyat maguk mellé. Ha mégis, az pragmatikai implikaturával bír (47–49. mondatok).

47. *Megebédeltem.*

48. *?Megebédeltem a húst, a salátát és a süteményt.*

49. *Megebédeltem a tegnapi húst = 'ebédre ettem meg, nem uzsonnára vagy vacsorára'.*

*megboronál, megdarál, megebédel, megebédezik, megemészt*_{1,2átv,3átv,4átv,5,6'}
*megesz*_{1,2,3átv,4átv,5átv'} *megeszik*_{1,2átv,3'} *megesztergál, megesztergályoz,*
*megetet*_{1,2,3'} *megétet*_{2'} *megfarag*_{1,2'} *megfésül*_{2,3átv'} *megfogszol, megforraszt,*
*megfoszt*_{1'} *megfőz*_{1'} *meggyúr*_{2'} *meghánt*_{1,2,3,4,5'} *meghedgeszt, meghengerel*_{1,2'}
*meghengerez, megiszik*_{1,2,3'} *megitat*_{1,2,3'} *megjár*_{1,2,3,4,6átv'} *megjárt*_{4nép'}
*megjártat*_{4átv,rég'} *megkapál, megköszöri*_{1,2'} *megmetsz*_{1,2,3,4'} *megnyes*_{1,2átv'}
*megöntöz*_{1,2'} *megőröl*_{1,2,3átv'} *megreggelizik, megreszel*_{1,2,3átv'} *megrostál*_{1,2átv'}
*megsarabol, megszánt, megszítál, megsző*_{1,2'} *megszűr*_{1,2átv,3átv'} *megtárcsáz*_{2'}
*megettép*_{2,3'} *megettilol, megtöm*_{1,2'} *meguzsonnál, meguzsonnázik, megvacsorál,*
*megvacsorázik megvarr*_{2,3'} *megvasal*_{4'} *megzabál*_{1,2} (kb. 50 ige)

A c) tömörülésben az alapigék bomlást, szétesést vagy ennek ellentettjét, egyesülést jelenítenek meg (*bont-köt*). Minthogy jelentésükben van mozgáselem is, megjósolható, hogy a sematikus *meg-* funkcióját átvehetik más igekötők, így a bomlás kategóriában a részben grammatikalizálódott *el-* (ilyenkor a *meg-* az állapotváltozás kisebb fokát jelöli: *megvágta a kezét – elvágta a kezét; megrágt a kötelet – elrágt a kötelet*), továbbá a szemantikusabb *szét-, össze-* igekötők, valamint a *ketté*. Az elegyedést, elegyítést leíró igékkel az *el-* és *össze-* töltenek be hasonló funkciót: *megkeverte a hozzávalókat – elkeverte/összekeverte a hozzávalókat*. Fazakas kognitív magyarázata szerint ezekben az „egység létrehozására utaló kifejezések”-ben arról van szó, hogy valami bekerül valamibe, és az M és S komponensei összekeverednek (2015: 215). Értelmezésével csak részben tudok egyetérteni, ugyanis a bekerülés mozzanata elmaradhat, és egyszerűen a rész helyett az egész elvet követve a leves egészére történő ráhatást kódol az ige: *Anna megkeverte a levest*. A szemantikai csoporthoz rendelhető igék alacsony száma, a szinonimák közötti választási lehetőség (*meg/össze/elkever*) egyértelműen a megvisszaszorulását jelzi.

*megbomlik*_{1'} *megbont*_{1,2,3'} *megelegyedik, megfér*_{1,2,3átv'} *megfejt*_{1,2'} *megfog*_{11,1'}
*meggyűlik*_{1,2,3,4'} *megkavar, megkever, megkeveredik, megköt*_{1,1,2,3,5,6,11,2,3,4,5átv,6átv'}
*megmetél, megold*_{1'} *megoldoz, megoszlik*_{1'} *megoszt*_{1,2,3'} *megosztozik,*
*megosztozkodik, meghasad*_{1,2'} *megrág*_{1'} *megragad*_{1'} *megragaszt*_{1'}
*megszaggat*_{1,2,3'} *megszakít*_{1,2nép'} *megszel, megszorul*_{2,3,4'} *megettép*_{1,4'}
*megtorlódik, megtér*_{11,1'} *megettör*_{1,2'} *megettörök*_{1,2,3'} *megettúr*_{2'} *megettűk*_{1,2'}
*megettűdik*_{1'} *megvág*_{1,2} (kb. 40 ige)

4.4.6. Teljesítményinchoatívumok₆: a paciensekre irányuló fizikai, lelki ráhatások kifejezése. Az alábbi két szemantikai alcsoportot alapigéik viselkedése miatt különítettem el az előző csoporttól. Az a) tagjai a paciensekre irányuló fizikai hatások célba érését (ha nem tűnne szenvtelennek a megfogalmazás, megvert állapotba kerülését), valamint a 'lopás' jelentéskörbe tartozó cselekvések megvalósulását jelölik. Közös jegyük, hogy találunk köztük az alcsoportok szemantikai arculatát megadó, az adott eseményt cselekvésként, tehát igekötő nélkül is tükröző formákat (kövérrrel szedettek: *ver*; *agyabugyál*, *lop*, *rabol* stb.), de túlsúlyban vannak a csak igekötővel létező, metaforikus vagy metonimikus származékok. Ez utóbbi jegynek betudhatóan az alig tucatnyi cselekvéssel szemben a végpontot profiláló teljesítményigék egyre bővülő körét kínálja fel a lexikon, vagyis az történik, hogy egy cselekvéshez számos teljesítményt tudunk rendelni: *veri a gyereket* → *megveri/megnadrágolja/megfenekeli/megpakolja, megmángorolja a gyerekét; dézsmálják a termést – megdezsmálják, meglovasítják, megfűjják a termést.*

A helyváltoztatás mozzanatát magukba foglaló tövek (*lő*, *rúg*, *köp*, *üt*) – ahogy ezt megszoktuk – igekötő nélkül is képesek állapotváltozás jelölésére (*a lábába lőtt/rúgott – meglötte/megrúgta a lábát; a kezére ütött – megütötte a kezét*), de a lativusi szerkezetek tárgyassá válásával keletkeztek a *megrohan*, *megszáll*, *megtámad*, *meglop* is: *a várba rohant – megrohanta a várat; az ellenségre támadt – megtámadta az ellenséget; pénzt lopott a szomszédjától → meglopta a szomszédját.* A szomorú valóságot követő nyelvi változás, hogy az Értelmező szótár anyaggyűjtése idején (60-as, 70-es évek) a *megerőszakol* igének nem volt ebben a jelentésben igekötőtlen cselekvésváltozata, ma ellenben az internet adatai azt bizonyítják, hogy terjedőben van a duratív-iteratív értelmű igekötő nélküli *nőket erőszakolnak*.

megadjusztál₄, megagyabugyál, megbicskáz, megborotvál₂, megbotoz, megcirógat₂, megcsapol₄, megcsiklandoz₂, megdezsmál₁, megdönget₂, megerőszakol, megfej_{2átv}, megfenekel_{2átv,ritk,tréf}, megfenyít, megfoszt₂, megfűj₃, megkardlapoz, megkaróz₂, meghámoz_{2átv,3átv}, meghánt_{5átv}, meghány_{3táj}, meghusángol, meghúz₁₁, megkefél_{3átv,4átv,5átv}, megkésel, megken_{4átv}, megkínoz, megkontyol, megkopaszt_{3átv}, megkorbácsol, megköp, megkövez₂, meglop_{1,2átv}, meglovasít, meglő_{1,2}, megmángorol₂, megmelleszt_{2átv}, megmosdat_{2átv}, megnadrágol, megnyakal, megostoroz₁, megostromol_{1,2átv}, megpakol₃, megpofoz, megpuhit_{3átv}, megrabol_{1,2átv,3átv}, megrajzol₃, megrak_{4átv}, megrohan_{1,2}, megrohamoz_{1,2,3}, megrúg, megsimogat₃, megsörétez, megszáll_{1,2,3,4}, megtámad_{1,2átv,3átv,4,6átv}, megtép₃, megtépáz₁, megtol₂, megugrat_{2átv}, megüt_{1,2,3,4}, megvámol_{3átv}, megvág_{4átv}, megver_{1,2átv,3átv,4átv} (kb. 60ige)

A b) alcsoportba a pozitív és negatív pszichológiai ráhatásokat jelölő alakokat helyeztem. Ezek abban térnek el a szemelfaktívumok és eredmények aspektuális jegyeit hordozó (jóval nagyobb számú) pszichológiai igéktől, hogy vannak önálló, nemegyszer duratív-iteratív jegyű alapigéik (*gyötri*, *csalja a férjét*), ezért a *meg-* igekötővel az egyszerűség mozzanata is előtérbe kerülhet bennük: *dorgálta a gyermekét – megdorgálta a gyermekét.* A kiemelt két szóról: a *megint* töve lehet

lativus ragos szintagma része, de ennek jelentése távol áll az igekötős igétől: *az igazgató nyugalomra intette a feleket – az igazgató megintette a helyettesét. A ró-megró, büntet-megbüntet „igepárok” a szemantikusabb és sematikus kifejezési mód lehetőségét ajánlják fel: a terhére róttá, hogy – megróttá; elzárásra büntették – megbüntették. A megviccel az instrumentális ragos bővítményt változtatja át teljes ráhatássá: viccelt a társával – megviccelte a társát.*

megbiztat₁, megbüntet, megbukik_{1,2,3,4,5,6}, megbuktat_{1,2}, megcsal, megcsodál_{1,2}, megcsúfol₂, megdicsér, megdicsőít, megdorgál, megengesztel, megengesztelődik, megféd, megfegyvelmez, megfőz_{3áv}, meggyúr_{3áv,4áv}, meggyanúsít, meggyötör, meghurít_{új1,2}, megihlet, megint, megkísért_{1,2}, megkritizál, megostoroz_{2áv}, megpirongat, megró, megrágalmaz, megszapul, megszid, megszorongat_{3áv}, megréfál, megviccel, megvádol, megvallat, megszarol (kb. 30 ige)

4.4.7. Teljesítményrezultatívumok. A csoport igéinek külön tárgyalását két jegyük indokolja: egyfelől tárgyaik az adott cselekvéseknek nem ráhatottjai, hanem eredményei, másfelől az igekötő nélküli ige + határozatlan névelős vagy számjelzős (kulminációs) tárgy együttese (ebben a szörendben) ugyancsak a szóban forgó tárgy létrejöttét jelöli a predikátum idejétől függően múltban vagy jövőben; 50–51. mondatok). Ez utóbbi tény véleményem szerint – a magyar nyelvben regisztrálható előfordulásukhoz képest – túlzott figyelmet kap a szakirodalomban. A korpuszomban mindössze 25 eredménytárgyat vonzó alapigét találtam, ami a száz tagból is álló egyéb csoportokhoz képest a jelenség atipikus voltáról árulkodik. Ezen az arányon nem változtat lényegesen az a tény sem, hogy léteznek olyan teljesítményszintagmában álló igekötő nélküli igék, amelyeknek nincs igekötős változatuk: *hajlított egy lovat; hajtogatott egy hajót.* (A hangsúlyos ige és a névelőtlen tárgy alkotta szintagmáról [főztem ebédet] Kiefer 2006: 53–5).

50. *Anna rajzolt egy kört.*

51. *A kertész ásott két árkot.*

megás_{1,2}, megcsinál_{1,2,4}, megdagaszt₁, megépít_{1,2áv}, megépül_{1,2}, megfest_{1,2}, megfon_{1,2}, megformál, megfőz₂, meggyúr₁, meghúz₂, megír_{1,2,3,4}, megköt₄, megminióz, megrajzol_{1,2áv,3}, megrendez, megsüt₁, megszerkeszt_{1,2,3,4}, megszervez₁, megsző₁, megszövegez, megtervez_{1,2}, megtesz_{1,2}, megtojik, megvarr₁ (kb. 25 ige)

Az eredménytárgy mellett itt említek meg egy sajátos tárgyfajta, az úgynevezett utótárgyat. Kiefer szerint Wacha (1978: 39) terminusa, amelyen olyan tárgyakat ért, amelyek léteztek a cselekvések előtt is, de hozzáférhetővé, jelenlevővé az ige által válnak. Az eredménytárggyal rokonítja az őket, hogy igekötő nélkül is teljesítményértékű szituációkat írnak le: *autót nyert, nyert egy autót, ő nyerte az autót.* Az igekötős igét tartalmazó predikátumok megjelenését ebből következően valójában pragmatikai tényezők befolyásolják: akkor élünk velük, ha a beszélők

előtt ismert (határozott névelős) tárgyakra vonatkoztatjuk őket: *autót nyert – megnyerte az autót; cipőt vásárolt magának – megvásárolta a cipőt magának*. Kiefer megjegyzi, hogy az utótárgy meghatározott tartalmú igékkel fordul elő (2006: 53). A listáját még a következő meg- igekötős igékkel egészítem ki: *megajánl*_{1,2}, *meghoz*_{1,2,3,ánv}, *megkap*_{1,6}, *me glátszik*_{1,2,3,ánv}, *megnyer*_{1,2}, *megmutat*_{1,2,3,4}, *megörököl*, *megrendel*_{1,2}, *megvesz*_{1,2,3,4,5,6,7}, *megvív*_{1,2}, *megvált*₁, *megvásárol*_{1,2,ánv}.

4.4.7.1. Teljesítményrezultatívumok kulminációs és céltárgyi határolóval.

J. Soltész Katalinnál az eredményigék között, a perfekció egyik mellékárnyalataként említve találunk hasonló alakokat (1959: 42), amelyek olyan tárgyi, alanyi határolókkal állnak, amelyek az igében foglalt cselekvések számjelzővel megadott maximalizált vagy pontos határértékét adják meg (52–55. mondatok). Attól függetlenül, hogy megemlíti-e a szótár, avagy sem, az előző alcsoport összes igéje megjelenhet ezzel a tárgyfajttal: *megépít három házat is egy év alatt*. Sajátos, hogy míg az igekötőtlen alapigék a kulminációs tárgyakkal eredményeket írnak le, az igekötős változataik ugyanezzel a tárgyfajttal (a megfelelő szituációs tényezők fennállásánál) telítődhetnek a most taglalt a jelentéssel (53.a, 53.b mondatok).

Ugyancsak a megadott útvonalhatárok elérésének kontextustól függő elemei adják a mozgásigés predikátumok pragmatikai implikaturáját. A *János 1000 métert futott* mondatban az igekötő nélküli ige a tárggyal egyszerű teljesítményszerkezetet alkot, a *János megfutja/megfutotta az 1000 métert* különbözőképpen értelmezhető: lehet, hogy az alanytól ez a teljesítmény különlegességnek számít, vagy maga a táv megtétele nehéz stb. Valószínűsíthető, hogy a meg- effajta használata a mozgásigékkel ritkul, már csak azért is, mert a végig határozószóval helyettesíthető. Szintén kevés az -ért célhatározót tárgyi vonzattá változtató meg-es teljesítményigék száma: *Hosszú évekig koplalt a házáért* → *megkoplalta a házat*. Érdekességként említem, hogy a *megbőjtöl* útvonal- és célértelmű tárggyal egyaránt előfordul: *megbőjtölte a vasárnapot; megbőjtölte a ruhát*.

52. *Ezen a földön megterem 6 mázsa búza.*
- 53.a *Anna két ruhát varrt.*
- 53.b *Anna megvarr két ruhát is, ha kell (egy nap alatt).*
54. *Ez a huzal meglesz vagy 5 méter.*
55. *Megítélték neki a kért pénzt (annyi ítétek neki, amennyit kért).*

*megajánl*_{1,2}, *megbír*₁, *megbőjtöl*_{1,2}, *megcsinál*_{3biz}, *megbűnhődik*₁, *megdolgoz*₁, *megdolgozik*, *megél*_{5ritk}, *megér*_{1,2}, *megér*₁, *megérdemel*_{1,2,3}, *megérdemel*, *megfut*_{1,2,ánv,rég}, *meggazdálkodik*, *meggyászol*_{1,2,ánv}, *meggyalogol*, *meghalad*, *megharcol*₂, *meghoz*_{4ánv}, *megítél*_{2,3}, *megkap*_{2,3,4,5,11,3,4}, *megkér*₃, *megkeres*_{1,2,3,4,5}, *megkerít*, *megkoplal*, *megkoplaltat*, *megkuporgat*, *meglehet*₄, *meglép*_{2rég}, *meglesz*₅, *megspórol*_{1,2}, *megszámít*, *megsz szenved*_{1,2,4}, *megszerez*_{1,2}, *megszolgál*_{1,2}, *megtapasztal*_{1,2}, *megterem*₂, *megtermel*_{1a}, *megtesz*₃, *megugrik*₂, *megúszik*₁, *megvan*₆, *megvezekel* (kb. 45 ige)

4.4.8. Teljesítményigék sikeres megvalósulással. Ebben a kis családban az alapige tartalmával összefüggő szemantikai-pragmatikai határolókat feltételezek. A tárgy már csak azért sem tölthet be ilyen szerepet velük, mert a leggyakoribb vonzatuk a *-val, -vel* instrumentalis-sociativus rag. A világról való tudásunk alapján a harc célja a győzelem, a magyarázaté a megvilágosítás, a menekülése az életben maradás, a vár védelmének annak megmaradása, a keresése a megtalálás stb., magyarán e teljesítmények időhatárát a sikeres lezárulásuk szabja meg. J. Soltész szintén hasonlóképpen érvel (1959: 44), de ő eredményességként definiálja a nála az enyémmel jóval szélesebb jelentéskört. Hasznos adalék a csoport jelentéséhez, hogy az ÉrtSz. még ismeri a *meggyőz* 'elbír' jelentését (*meggyőzött a borral / meggyőzte a bort*), illetve a *legyőz* igével szinonim használatát: *megyőzte az ellenséget*.

megakadályoz, megalkuszik, megáll^{11,4,5átv,6átv,rég'}, *megárt*^{1,2'}, *megbékít*^{1,2,3'},
megbékül^{1,2'}, *megbeszél*^{1,2'}, *megcáfol, megdolgoz*², *megharcol*¹,
megbarátkozik^{1,2átv}, *megbirkózik*^{1,2'}, *megbűnhődik*², *megfejt*^{1,2átv}, *megfelel*^{1,2átv},
megfigyel^{1,2,3'}, *megfog*^{5átv,6ritk'}, *meggyőz*^{2rég,3rég'}, *meghódít, megismerkedik*^{1,2'},
megkeres^{1,2,3,4'}, *megküzd*^{1,2átv'}, *meglapul*^{1,2'}, *meglovagol, megmagyaráz*^{1,2,3'},
megmenekül^{1,2,3,4'}, *megmenekszik, megment*^{1,2,3,4'}, *megmérkőzik*^{1,2átv'},
*megmunkál*¹, *megnevel*^{1,2'}, *megoltalmaz, megövi, megőríz*^{1,2átv'}, *megreguláz,*
megszökik^{1,2,3'}, *megszökiet, megtanít*^{1,2átv,3átv'}, *megtanul*^{1,2átv,3'}, *megtermel*¹,
*megül*², *megtanácskozik, megtart*^{1,9,10rég'}, *megtartóztat*^{1,2rég,közl'}, *megterem*¹,
*megugrat*³, *megválaszol, megválogat*¹, *megvan*³, *megvéd*^{1,2,3,4'}, *megvédelmez,*
megverekedik^{1,2'}, *megvigasztal, megvigasztalódik, megvív*^{1,2,3} (kb. 60 ige)

4.4.9. Beszédaktusigék, performatívumok mint meg- igekötős teljesítmények. Mindenekelőtt az alpontban szereplő két fogalmat tisztázom: a beszédaktusigék egy-egy beszélői szándék (köszönlet, gratuláció, elutasítás, kérés stb.) kifejezői, a performatívumok pedig jelen idő, egyes szám első személyű megnyilatkozások, amelyeknek kimondása egyben a szóban forgó aktus elvégzését is jelenti: *megkérlek, megparancsolom, megígérem, megköszönöm, megfogadom*. Mivel a *meg*-es beszédaktusigék, performatívumok túlnyomó többsége a kommunikáció különféle módozataihoz köthető, és csak az aláhúzottak utalnak más beszédselekedetekre, előbb az úgynevezett kommunikációs igékkel foglalkozom. Igekötős változataik gazdag, nehezen sémába foglalható viselkedést mutatnak. Minden kommunikációs igére igaz viszont É. Kiss azon észrevétele (2004), hogy gyakran tárgyi mellékmondatban jelennek meg (56. mondat). A velük szemantikailag kompatibilis tárgyak többek között lehetnek útvonaljellegűek (*történet, film, mese*), illetve utótárgyak, mégpedig a címzettnek szóló állítások, üzenetek, de állhatnak eredménytárgyakkal is. Az útvonal tárgyfajta *el*- igekötős igéket kíván (*elmesélte a mű tartalmát, elmesélte, mi történt vele, elénekelt a dalt*), a többi pedig *meg*- igekötős igékkel (is) állhat.

megemlít, megenged^{1,2'}, *megérdeklődik, megfogad*³, *megígér, megkér*¹,
megkérde, megkérdez^{1,2'}, *megköszön*^{1,2'}, *megköszönt, megkövetel*^{1,2'}

*megmond*_{1,2,4}, *megparancsol*, *megrendel*_{1,2}, *megsúg*_{1,2}, *megtilt*, *megtudakol*,
*megüzen*_{1,2}, *megvall*_{2,3}.

Alapigéik, mivel jelentésük tartalmaz 'létrehozás' mozzanatot, névelőtlen tárggyal is teljesítményértékűek: *mondott valamit; igazat mondott; szerelmet vallott*. Ezzel megegyezően viselkedhetnek a lativusi ragos szintagmáik: *egy kis szíves-ségre kérlek*. Az igekötős változatok által leírt szituációk összetevőik jegyeitől függően eltérő pragmatikai jelentést hordoznak: a *megmond*, *megüzen* feltételezi a dativus raggal jelölt címzettet (57. mondat), Az 59. mondat predikátuma szintén többletjelentéssel bír az igekötő nélküli, eredményértékű 58.-kal szemben: 'többek között, a mondottakhoz hozzáfűzve' említ valamit. A *megérdeklődik* és a *megtudakol* akár az előző tömörülés tagjai is lehetnek, mivel magukba foglalják a sikeres megvalósulás mozzanatát (60–61. mondatok).

Leírásuk nehézségét csak tetézi, hogy nagy részük performatívumként is használatos. Performatívumi megjelenésük aspektuális megítélése az angolszász szakirodalomban az angolban megkövetelt egyszerű jelen idő (present simple) miatt került a figyelem középpontjába. Langacker, aki a szemléleti aspektus szintjén perfektiivnek tartja őket a mondás = tett megfeleléssel okolja meg az időbeli nézőpont elmaradását.

56. *János mondta, hogy eljön.*

57. *Anna megmondta/megüzente a hírt (a barátjának).*

58. *János említette, hogy eljön.*

59. *János megemlítette, hogy eljön.*

60. *Érdeklődött, hogy mikor indul a vonat (, de nem tudta meg.)*

61. *Megérdeklődte, hogy mikor indul a vonat.*

Mínthogy a beszélő végrehajtja a cselekvést, és feltett szándéka, hogy annak megfelelően cselekedjen, nincs szüksége arra, hogy végigkövesse a saját tette be-következtét, egyszerűen megcselekszi az aktust, amelyet meg szándékozik cselekedni: „Since the speaker performs the action described, and necessarily intends to do so, he does not have to observe its occurrence in order to identify it. He simply performs the action he intends to perform” (Langacker 2008: 159). A magyar nyelvben az időrendszerünk egyszerűsége miatt ez a probléma közvetve, az igekötő meglétével, illetve hiányával összefüggésben merül fel, és ellentmondani látszik Langacker véleményének. Az *ígérem, hogy* formula mellett (amely megfelel a Langacker által leírtaknak) ugyanis létezik a *megígérem, hogy* is. Ha mindkettő magában foglalja a célhoz érést, az ígéret megtételét, azaz teljesítmények, mi a különbség köztük, tehetjük fel kérdést. Mint ismeretes, a magyarban – a sláv nyelvekhez hasonlóan – az igekötő jövőbeli célhoz érést feltételez: *megcsinálom* = 'a közeli vagy távoli jövőben véghezviszem a cselekvést'. Ebből a tényből kiindulva az igekötős performatívumok magukba foglalhatják a beszélőnek a saját tette-hez való viszonyulását, mégpedig kétféleképpen is. Krékits József Koschmiederre támaszkodva a retrospektív (jelenből a múltba) szemlélet megnyilvánulását látja az igekötős változatokban: „a performatív cselekvés ideje jobbról balra realizáló-

dik, vagyis a jelenből a múltba irányul” (2006: 36), mivel a performatív cselekvés a jelenben kezdődik, és ott is végződik, a jelen és múlt határán. Bizonyítékul a héber *presens perfectum*ot idézi Debrunnertól: „Das Hebräische kennt [...] ein präsentisches Perfektum sehr wohl in Wendungen wie *ich schwöre hiermit, ich segne hiermit*” (Krékits 2006: 37). Az *ich schwöre hiermit* fordítása ’megesküdtem’, *ich segne hiermit* ’megáldottam’, amely alakokkal a magyar *Köszöntem* megnyilatkozást tudnám párhuzamba állítani. Ennek ellenére a másik magyarázatot, jelesül azt, hogy az igekötős performatívumok a prospektív (jelenből a jövőbe irányuló) látásmód megnyilvánulásai, tipikusabbnak és az igeidőrendszerünkbe inkább belesimulónak gondolom. Ne feledjük, a performatívumok kevés kivételtől eltekintve a partnernek szóló cselekedetek, tehát hallgatóorientáltak. Végpontjuk középpontba állítása, profilálása a partnernek is szóló üzenet: ’csinálok és be is fejezem az éppen végzett verbális cselekedetet’.

4.4.10. Iteratív cselekvés → egyszeri vagy többszöri teljesítményátváltások.

Az iteratív cselekvéseket, történéseket tükröző alapigék morfológiai jellemzőiket tekintve kétfélek: az inherens iteratív igékben nincs jelölője az ismétlődésnek (*csíp, csóvál, fúj, harap, karmol, mar, szúr, ugat*), a szerkezetileg motivált hosszabbaknál ellenben valamelyik gyakorító képző utal a szóban forgó tartalomra (*ráncigál, tapogat, pörget*). A kétféle típus mindegyikének lehet *meg-* igekötős előfordulása, és kétféle jelentéssel gazdagíthatják az alapigét: megragadhatják az ismétlődő cselekvéssor egy elemét: *A kutya harap; A kutya megharapta a gyereket; A kutya csóválja a farkát; A kutya megcsóválta a farkát*. De többszöri, egymás következő mozzanatokra is bonthatják a duratív cselekvéssort: *megropogatja a csontjaimat, megörgette az ablakot*.

megbízserget, megbombáz_{1,2}, megbolygat_{1,2}, megborsószik, megcibál, megcirógat₁, megcsavar₁, megcsiklandoz₁, megcsillogtat_{1,2}, megcsíp_{1,2}, megcsóvál, megdobál, meglobogtat, megdögönyöz, megdönget, megdömöcköl_{1,2}, megdörzsöl_{1,2}, megemelget, megfacsar, megfogdos, megforgat, megfricskáz_{1,2}, megfröcsköl, meggyomroz, meghajigál, meghány-vet, megharap_{1,2án}, meghempereg, meghordoz, meghurcol₁, meghúz_{1,2,3,4}, megigazgat_{1,2}, megigazít_{1,2,3}, meingat₁, meginog₁, megismétlődik, megismétel_{1,2áv,3ritk}, megizlel, megkacagtat, megkapar, megkerget_{1,2}, megkever_{1,2,4,5}, megkarcol, megkarmol, megkocogtat, megkongat, megkopogat_{1,2}, megkóstol, meglenget, megkötöz_{1,2,3áv}, meglóbál, meglóbáz, meglobogtat, megmar_{1,2}, megmorog, megmotoz, megmozgat_{1,2,3}, megmutogat, megnyaggat, megnyal, megnyaldos, megnyírbál_{1,2áv}, megnyom_{1,2,3}, megnyomkod, megnyomorgat, megöklöz, megölel, megölelget, megpaskol, megpenget, megpiszkál_{1,2áv}, megpödör, megpörget_{1,2,3}, megpumpol, megráncigál, megrángat_{1,2}, megráz, megrázkódik_{1,2}, megrázkódtat₁, megremeg₁, megreszket_{1,2}, megropogat_{1,2,3áv}, megsimogat_{1,2}, megsirat_{1,2áv}, megsodor, megsuhogtat, megsürget_{1,2}, megszagol_{1,2}, megszimatol, megszorít_{1,2,3}, megszorongat_{1,2}, megszúr₁, megszurkál, megtapogat, megtapos_{1,2}, megtipor_{1,2}, megtépáz₁, megugat,

*megvakar*_{1,2,3'}, *megválogat*_p, *megvereget*, *megvonaglik*, *mezgavar*_{2,3,4'}
mezgörget (kb. 100 ige)

4.5. Állapotjelölő meg-es igék. Vitathatatlan tény, hogy az igekötős igék pillanatnyi eseményeket, végpontos eredményeket vagy teljesítményeket írnak le. Ennek ellenére találhatunk köztük (ha kis százalékban is) állapottartalmúakat. Az alábbi igék időkomponensében +duratív, +statikus, –telikus jegyeket fedezhetünk fel, tehát állapotként viselkednek (a statikusságtesztek és az állapotok általános jellemzőiről: Németh 2012: 112–7): *megbecsül*_{1,2'}, *megelégedik*, *megelégszik*, *megér*¹_{3'}, *megfelel*_{3,átv,4átv,5átv,6átv,7átv}, *megfér*_{1,2átv,3átv'}, *meghúz*_{12'}, *meglapul*_{1,áátv}, *megegyezik*_{2nép,3,4'}, *megfelel*_{3átv,4átv,5átv,6átv,7átv}, *megszenvéd*_{3átv'}, *megvan*_{4,5'}, *megvon*₂ (15 ige).

62. *A két testvér hosszú éveken keresztül megfert egymással.*

63. *Az autó megfelel az elvárásaimnak.*

64. *Sokáig megbecsülte magát, aztán történt valami.*

Ide tartozónak gondolom azokat az aspektusértékük szerinti (igekötős) állapotigéket, amelyek azt fejezik ki, hogy az alapigében foglalt állapot fennáll, nem fordul át önmaga ellentettjébe: *a jég hátán is megél*; *Fél órán keresztül is megmaradt egy helyen*; *Öt éven keresztül megállt a saját lábán*. Ilyenek még: *megáll*_{11,1,2,7átv}, *megél*_{1,2,3,4átv}, *megreked*_{3átv}, *megül*_{1,3nép,rég,4átv,vál'}, *megtart*_{2,3,4,5'}, *megvan*₂, *megmarad*_{1,2,3,4'}

5. Összegzés. A Magyar nyelv értelmező szótárának *meg-* igekötős igéin elvégzett elemzésem – amellet, hogy funkcióinak új leírását adta – a lexikális és szemléleti aspektus megjelenésmódjához, egymáshoz való viszonyának megfogalmazásához nyújtott adalékokat. Míg a szemléleti aspektus poláris jellegű, vagyis imperfektív-perfektív ellentétpárt feltételez, a lexikai aspektusnak többféle megvalósulási módja van. Korpuszom tagjait (kb. 900 *meg-* igekötős igének 1450 jelentését) egy átmeneti, a szemelfaktívumok és az eredmények közötti típust beiktatva, el tudtam helyezni Smith taxonómiájának három kategóriájába, a szemelfaktívumok, az eredmények és a teljesítmények osztályába. Ez a tény meggyőző bizonyítékokkal szolgált ahhoz a feltételezésemhez, hogy a *meg-* igekötő leírható mint lexikai aspektus-képző. Az ige időbeliségének inherens, akár morfológiailag kódolt voltát hangsúlyozza Tolcsvai Nagy Gábor is (2017: 311).

Az egyes aspektusfajtákat az eltérő figyelemirányítás nyelvi megtestesüléseként írtam le. A *meg-* szemelfaktívumok, valamint az eredményigék főként igekötős változatban léteznek. Az előbbieknél egyáltalán nem érvényesek sem az imperfektív, sem a progresszív aspektusba történő átváltás műveletei (**éppen döbbsentem meg*), az eredményeknél is ritkának tekinthető a beszélői nézőpont megjelenése: *éppen érkezünk meg*, *amikor ők elindultak*. Ezen okokból a szemléleti aspektusképzésen kívül eső lexikai aspektusoknak tekintem őket. Csak annak alátámasztására, hogy nem perifériális jelenségről van szó: a két tömörülés kb. 450 igét számlál, és ehhez akár odahelyezhetnénk a 4.3.6. alcsoport 70 körüli tagját is (ezek alapigéi igekötő nélkül is perfektív eredményszintagmába építhetők), így több mint 500 igét kapunk. A tény, hogy a *meg-* igék legalább egy-

harmadára nem alkalmazható az imperfektív-perfektív oppozíció, a szemléleti aspektus részlegességére utal a nyelvünkben.

De nem a hiányára és nem arra, hogy a beszélőnek minden esetben le kell mondania arról, hogy az általa választott nézőpontból láttassa az eseményeket. Ez a cselekvések mellett a dolgozatom tárgyát képező teljesítményigék családjának (a 4.4. családok kb. 850 igéjének) köszönhető. A teljesítmények ezzel egyidejűleg azt a szótárírásban is kulminálódó problémát vetik fel, hogy mikor beszélhetünk új lexémákról az esetükben, és mikor van szó ugyanannak az igének aspektuális alakváltozatáról.

A *meg-* szemantikai kiüresedésével együtt járó szintaktikai egyszerűsödésből adódóan a *meg-*es igék legfeljebb kétagú VP-szerkezetbe épülnek bele. Ez a sematizációs folyamat majdnem végpontjáig jutott, amit az is alátámaszt, hogy a tárgyi szintagma ritkábban cserélhető fel szemantikusabb határozóragosra (kivétel: 4.3.6. alcsoport). A teljességre törekvő elemzés a szintaktikai jegyek tekintetében is pontosította, módosította az eddigi munkák megállapításait: így meglehetősen szűkre szabta az igekötő nélküli ige + határozatlan névelős eredménytárgyas szintagmák (*rajzolt egy almát*) hatókörét. Az időbeli határolók (felfogásomban telikussá tevő elemek) típusait viszont kiszélesítette: a szintaktikaiak (tárgy, dativusi és instrumentalis rag) mellett el tudtam különíteni morfológiai, szemantikai-pragmatikai határolókat is. Az új határolófajták az eddig gondoltaknál kevesebb csoportban tették fontossá a tárgy kimérő funkcióját. A nagy korpusz ugyanakkor az igekötős igék és a tárgy minőségének egy fontos összefüggését még nyomatékosabbá tette: az igekötős ige által megadott állapotváltozásnak referenciával kell rendelkeznie, vagyis az érintettjének, az alanynak vagy a tárgynak egyedítettnek (névelősnek) kell lennie. Ez alól a szabály alól a létezés, megsemmisítés jelentésmozzanatát hordó igecsoportok vonják ki magukat, mivel a nem egyedített entitások megjelenése a világban, illetve eltűnése onnan szintén új állapotot eredményez: *gyermek született – lovakat öltek*.

A *meg-* igekötős igék állományának segítségével reményeim szerint kellő mennyiségű adat segítségével tudtam igazolni aspektusmeghatározó szerepüket a lexikonban. Hogy a többi, irányjelentését még őrző igekötő milyen arányban vesz részt egyes aspektusfajták jelölésében, további részletes kutatásokat igényel.

SZAKIRODALOM

- ÉrtSz. *A magyar nyelv értelmező szótára*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó, 1979.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötő-elmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- Fazakas Emese 2015. *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján*. Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Jászay László 2008. A páros ige képzésének és lexikai azonosságának összefüggése. In: Krékits József – Jászay László: *Szláv igeaspektus*. Akadémiai Kiadó Budapest. 191–217.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők (Meg, El, Ki, Be, Fel, Le)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Krékits József 2006. *Fel szólító performatív beszédaktusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Langacker, Ronald W. 2008. Perfective and imperfective verbs. In: *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford, New York, 147–60.
- Németh Boglárka 2012. Az állapotok kategóriája és a statikusságtesztek. In: *Az aspektus a magyar nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 112–117.
- Szabadi Béla 1966. Az igekötők jelentésmódosító szerepének néhány szótári kérdése. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 215–25.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Az ige jelentése. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 310–52.
- Zsilka János 1966. *A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer* (Tárgyas mondat szerkezetek). Nyelvtudományi Értekezések 53. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wacha Balázs 1978. *Az igés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés. ELTE, Budapest.

Szili Katalin
egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem

SUMMARY

Szili, Katalin

A new approach to the functions of the Hungarian preverb *meg-*, part two (*meg-* as a prefix of lexical aspect)

The paper continues the description of aspectual functions of the preverb *meg-* that was started in the first part. The relevant groups of achievement and accomplishment verbs are presented. A detailed description of peculiarities of their use is given, the distinction between lexical and viewpoint aspect is commented on, the range of elements encoding telicity is extended and classified, and the difficulties of lexical presentation of verb pairs referring to activity vs. accomplishment are listed.

Keywords: lexical aspect, viewpoint aspect, achievements, accomplishments, telicity markers

Metaforauniverzálék a költészetben¹

Dolgozatunk középpontjában egy, a kognitív nyelvészet által sokat tanulmányozott kérdéskör áll: a metaforauniverzálék problémája, amelyet költészeti alkotásokból vett példák alapján járunk körül. Metafora alatt a konceptuális metaforát értjük, ami két tapasztalati tartomány között lévő szisztematikus leképeződések sorából tevődik össze (Lakoff–Johnson 1980). Az egyik tartományt, amely általában az elvontabb, céltartománynak, a másikat, amely tipikus esetben konkrétabb vagy fizikálisabb, forrástartománynak nevezzük. A konkrét tartomány az elvont tartomány megértetésére szolgál. Egy konceptuális metafora számos alakot ölthet különböző kifejezési módokban, beleértve a jelen célunknak leginkább megfelelő modalitást, a nyelvi kifejeződést. Más szavakkal, megkülönböztetjük a metaforát mint konceptuális eszközt (amelyet a leképeződések strukturálnak) annak nyelvi kifejeződésétől (l. pl. Lakoff 1993; Kövecses 2002/2010).

1. Metaforauniverzálék és univerzális metaforák

Először különbséget kell tennünk metaforauniverzálék és univerzális metaforák között. A metaforauniverzálék fogalma általánosabb tartalmú, felfogható úgy is, mint bármely metaforával kapcsolatos jelenség, beleértve az univerzális metaforát is. Metaforauniverzálék például az, hogy a költők verseik megírása során metaforákat használnak. Talán nem is létezik költészet anélkül, hogy a metafora valamilyen formában meg ne jelenne benne. Érdekes kérdés, hogy mi ennek az oka. A kognitív nyelvészek által kedvelt válasz erre valószínűleg az lenne, hogy a költemények általában olyan témákat érintenek – mint például a szerelem, szabadság, szépség, történelem, idő, élet, tisztelet, természet, szenvedés –, amelyek elvontságuk magas foka miatt kitűnő metaforikus céltartományok.

Az univerzális metaforák ezzel szemben azok a konceptuális metaforák, amelyeket univerzálisan, közel univerzálisan vagy potenciálisan univerzálisan használnak különböző kultúrák népei. Az olyan konceptuális metaforák, mint A SZERELEM TŰZ, AZ IDŐ MOZGÁS vagy AZ ÉLET UTAZÁS potenciálisan univerzális konceptuális metaforák a mindennapi nyelvhasználatban, sőt az irodalomban is, és ezt a világ sok egymástól független nyelven íródott költeménye igazolja.

¹ Ezen dolgozat Kövecses Zoltán angolul írt tanulmányára épül, amely a Patrick Colm Hogan által vezetett Literary Universals projektben jelent meg online.

2. A költészetben megjelenő konceptuális metaforák kognitív nyelvészeti vizsgálata

A költészetben előforduló konceptuális metaforák kognitív nyelvészeti kutatása Lakoff és Turner *More than cool reason* (1989) című könyvével kezdődött. Lakoff és Turner ebben két nagyon fontos állítást tett. Az első az, hogy a költeményekben felhasznált legtöbb metafora a hétköznapi nyelvben is jelen van, ezeket tehát a költők és a hétköznapi nyelvhasználók egyaránt birtokolják. Ez úgy lehetséges, hogy a fent említettekhez hasonló metaforák közös (úgy a költők, mint a hétköznapi nyelvhasználók által megélt) testi tapasztalatokra épülnek. (Ezt később részletesebben kifejthjük.) A második fontos állítás pedig a Lakoff és Turner által leírt négy konceptuális eszköz, amelynek segítségével a költők ezeket az ismert metaforákat felhasználják és egyedivé teszik. Ezek a következők: kidolgozás, kiterjesztés, komponálás, kritikus kérdezés. Vagyis Lakoff és Turner szerint a felhasznált konceptuális metaforák (szinte) ugyanazok, de ezek nyelvi kifejeződései, amelyek a metaforák költői erejét biztosítják, eltérőek lehetnek a nyelv hétköznapi és költői változatában.

Mindamellettt mások kimutatták, hogy a fenti négy kognitív eszköz vagy stratégia nemcsak a költői nyelvben létezik, hanem a nyelvhasználat sokkal hétköznapiabb változataiban is, például az újságírói nyelvben (l. pl. Jackendoff–Aaron 1991; Semino 2008). Így tehát mindössze ezek alapján nem lehetséges megkülönböztetni egymástól a költői és a nem költői metaforát. Tolcsvai Nagy (2013) a metafora stíluspotenciálját kutatva azt a megállapítást teszi, hogy a cél- és a forrástartomány jelentésmátrixa közötti leképezés egyes tényezőinek meghatározó szerepe van a metafora stílustényezővé válásában. Ide tartozik a leképezés mértéke, a jelentésmátrixok közötti szemantikai távolság mértéke, a fogalmi metafora kidolgozottsága és kiterjesztése, a metaforikus kifejezés konvencionáltságának a mértéke, a metafora hatóköre a szöveggörnyezetben, több metaforikus leképezés átfedésének a mértéke, valamint a metaforikus leképezés beépülése a szövegértelmebe (Tolcsvai Nagy 2013, 321; ehhez l. Kövecses 2005, 2010). A költői metaforáról szólva azt is meg kell jegyeznünk, hogy Turner (l. pl. 1996) állítása szerint a költészetben sokszor az általa és Fauconnier által „konceptuális integrációnak” nevezett jelenség lép fel, amelyben „két vagy több fogalmi tartomány vagy keret számos eleme konceptuálisan egybeolvad vagy integrálódik” (l. pl. Turner 1996; Fauconnier–Turner 2002).

Bár sok konceptuális metaforát költők és nem költők egyaránt használnak, másokat egyértelműen nem. Ezek azok a metaforák, amelyek *nem* univerzális testi tapasztalatokon alapulnak, hanem költők vagy hétköznapi nyelvhasználók forrás- és céltartomány között felállított kreatív analógiáin. Ezekben az esetekben a forrás- és céltartomány között valamilyen hasonlóság rejlik. Míg a metafora kognitív nyelvészeti tanulmányozásának domináns irányvonala szerint a forrás- és céltartomány között tapasztalati alapú összefüggés van, a forrás és a cél közötti analogikus kapcsolat olyan hasonlóságokra épül, amelyek többféle típusba tartozhatnak a nagyon egyszerűtől a komplexig (valódi, fizikális hasonlóság, generikus szintű hasonlóság, elképzelt hasonlóság stb.). Íme egy példa az egyszerű hason-

lóságra William Wordsworth *Táncoló tűzliliomok (I wandered lonely as a cloud [Daffodils])* című verséből:

I wandered lonely as a cloud
That floats on high o'er vales and hills...

(„Sétáltam, mint felhő, melyet / szél hajt, céltalan, könnyedén”
– ford.: Szabó Lőrinc)

A következő, komplexebb példa Shakespeare *János király (King John)* című drámájából való. A király a következőket mondja egy hírnöknek, akinek az arcára van írva, hogy nem kedvező az üzenet, amelyet átadni kénytelen:

So foul a sky clears not without a storm.
Pour down thy weather.

(„Ily rút idő nem tisztul vész nekül: / Ontsd” – ford.: Arany János)

A fenti sorokban a hasonlóságot a közelgő 'felhőszakadás' és a 'hírnök, aki épp a királynak hivatott rossz híreket hozni' konceptuális tartományok közötti leképeződések sora adja.

az ég látványa → a hírnök arcának látványa
a közelgő felhőszakadás → a gyanú, hogy rossz hír érkezik
az eső → a rossz hír átadása

A hasonlóság alapú metaforákat a konceptuális metaforák speciális eseteként értelmezhetjük (a korreláció alapúak mellett). Magától értetődő, hogy ilyen potenciális hasonlóságokat figyelembe véve hatalmas mennyiségűre duzzad azoknak a metaforikus kifejezéseknek a száma, amelyek nem nevezhetők univerzálisnak.

2.1. Metaforikus univerzalitás és változatosság a költészetben

A konceptuális metaforák fenti, vázlatos bemutatása után elmondhatjuk, hogy bizonyos költői metaforák (a korreláció alapúak) (potenciálisan) univerzálisnak tekinthetők konceptuális szinten, de nem univerzálisak nyelvi szinten. A konceptuális metaforák sztenderd megközelítése szerint (l. pl. Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1993) a konceptuális metaforák alapvető testi tapasztalatokon alapulnak (vagyis tapasztalati korreláción). Ez az alapvető testi tapasztalat vezethet potenciálisan univerzális metaforákhoz a költészetben.

Ennek a meglátásnak egy kidolgozottabb változata az „elsődleges metaforák” elmélete (l. Grady 1997; Lakoff–Johnson 1999). Ennek alapján bizonyos szenzorimotoros és szubjektív, elvont tapasztalatok korrelálnak egymással, mint például az úticélok és a célok, a testhőmérséklet és az érzelem, a vertikálitás

és a mennyiség. Az efféle összefüggések sokszor ismétlődő tapasztalata eredményez elsődleges metaforákat, amelyek legalábbis potenciálisan univerzálisak. Ilyenek például A CÉLOK ÚTICÉLOK, AZ INTIMITÁS KÖZELSÉG, AZ ÉRZELEM HŐSÉG, A TÖBB FENT metaforák. Az elsődleges metaforák biztosítják az olyan komplex, összetett metaforák alapját, mint például AZ ÉLET UTAZÁS ÉS A SZERELEM EGYSÉG. Például A CÉLOK ÚTICÉLOK egy olyan elsődleges metafora, amely egyik konceptuális összetevője AZ ÉLET UTAZÁS metaforának. Ugyanígy AZ INTIMITÁS KÖZELSÉG A SZERELEM EGYSÉG metaforának, AZ ÉRZELEM HŐSÉG pedig A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK metaforának képezi az alkotóelemét. Következésképpen ezek az elsődleges és összetett metaforák potenciálisan univerzálisak. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy A DÜH TARTÁLYBAN LÉVŐ FORRÓ FOLYADÉK ÉS A DÜH HŐSÉG konceptuális metafora többtucatnyi egymástól független eredetű, földrajzilag és kulturálisan önálló nyelvben is jelen van, mint például az angol, a kínai és a magyar (l. pl. Yu 1998; Kövecses 2000, 2005, 2002/2010). Nem lenne meglepő, ha ezek és más hasonló testileg motivált konceptuális metaforák nyelvi metaforákat aktiválnának az angol, kínai, magyar és más nyelvek költészetében is. Példaként lássuk Anne Bradstreet, 17. századi amerikai költő *Drága, szerető férjemhez (To My Dear and Loving Husband)* című versének részletét:

If ever two were one, then surely we.
If ever man were loved by wife, then thee;...

(„Ha kettő eggyé válhat, én veled. / Én téged, ha asszony férfit szeret;...”
– ford.: Kiss Zsuzsa)

Az első sor egyértelmű illusztrációja A SZERELEM EGYSÉG (KÉT EGYMÁST KIEGÉSZÍTŐ RÉSZ EGYSÉGE) konceptuális metaforának (l. Kövecses 1988). Valószínűsíthető, hogy A SZERELEM EGYSÉG metafora a világ sok kultúrájának nyelvében megtalálható. Szelid (2007) kutatásai például igazolják, hogy a moldvai déli csángó népdalokban legalább négy változata él ennek a metaforának.

(1) A KÉT SZERETŐ EGY NAGYOBB ENTITÁS RÉSZE, ahol kettőjükön kívül más tagjai is vannak az entitásnak. Erre példa a férfi *faág* és a nő *falevél* alakjában való jelenléte:

Ugy megvállunk münk egymásztól,
mind e levél ez ágától.
Mert e levél őszele lehull,
de tavaszval helyre újul,
Helyre újul, meg szem búszul,
de zén szüvem holtig búszul.

A nagyobb entitás a fa, sok ággal és levéllel; a kapcsolat két tagja pedig ennek az entitásnak részeként jelenik meg, egymást kiegészítő részek egységeként. A teljes fa az egyre növekvő és erősödő, folyamatosan újjászülető szerelem jelképeként

fogható fel, amely túlnó a szerelmes páron. A faág fallikus jelképként a férfit jelöli, a kerek levél pedig a termékeny nőiség szimbóluma. Ennek alapját AZ EMBER NÖVÉNY metafora egyik leképeződése adja: AZ EMBER ALAKJA A NÖVÉNY ALAKJA. A faág és a falevél elválása a szerelmesek elszakadását testesíti meg. A fizikai tartománynak nem minden eleme képeződik le absztrakt szinten, a természet megújulni képes vonása például a szerelmes szívre nem vonatkozik: az „*holtig búszul*”. Ebben az EGYSÉG metafora két fontos következménye kap szerepet: egyrészt egyetlen párja van csak a szerelmes embernek, aki képes őt kiegészíteni, és éppen ezért nem pótolható senki mással, másrészt és ezzel összefüggésben az egység örökké tart, és a viszonzatlan szerelem okozta szomorúság soha nem múlhat el.

(2) A KÉT SZERETŐ EGY NAGYOBB ENTITÁS ELVÁLASZTHATATLAN RÉSZE. Ez a metafora az előzőtől abban tér el, hogy a két fél részei teljesen összekeverednek, szétválaszthatatlanok, és az egész entitás nem lenne képes nélkülük működni, vagyis a szimbiózis a nagyobb egységen belül valósul meg. Lássunk erre is egy példát:

A te pirosz véred az ien pirosz vérem
ed árokba főjjon sz ed malmot meghajtcon.

Az új „élet” (a kenyérhez szükséges liszt) létrehozására hivatott *malom* a felbonthatatlan szerelmi kapcsolat jelképe, amelyet a két szerelmes vére együtt hajt meg. Mind a ketten tehát egyformán fontos szerepet töltenek be a malom működtetésében. Míg a fenti metaforában az entitáson belül két összetartozó fizikai rész illeszkedik össze, ebben az esetben két folyadék elemei szétválaszthatatlanul keverednek egymással. E szétválaszthatatlan kapcsolat a házasságot jelenti. Ezt az értelmezést támasztja alá az is, hogy a vér éltető testnedv lévén, metonimikusan a pár egész életére vonatkozik (RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT – VÉR A SZERELMESEK ÉLETE HELYETT metonímia alapján), amely a házassággal véglegesen összefonódik. Az sem véletlen, hogy a házastársak, akik a Moldvában a mai napig érvényes keresztény értékrend szerint az új élet megfogadásához szükséges alapvető kötelességgel kapcsolódnak egymáshoz, épp egy malmot hajtának meg, amely az új életet jelképező kenyér előállításában játszik szerepet.

(3) A KÉT SZERETŐ EGY EGYSÉG KÉT (EGYMÁST KIEGÉSZÍTŐ) RÉSZE, ahol a szerelme-
seken kívül semmi más nem alkotja részét az egységnek. Az egyik idevágó részlet a következő:

Hirvad az a ruza kinek töve nincen,
ien isz hirvadozok, had szeretém nincen.

A rózsa és a töve a két szerelmes egységére utal. Ha a kettő nincs együtt, a részek nem képesek működni. További nem természeti, de szintén fizikai egységet jelölő, egymást kiegészítő részek a népdalokban a csizma és a talpa, a cipő és a sarka, a ló és a patkója. Ezek egymás nélkül elképzelhetetlen, funkció nélküli összetevők lennének:

Veszek neki csizmát, pirosszot,
 ütök rajta patkót, magasszot.
 Az a patkó fémlik, ragyag isz,
 eniem vat te rúzám magad isz.

(4) A KÉT SZERETŐ KÉT OLYAN ENTITÁS, AMELY EGY ENTITÁSSÁ OLVAD ÖSSZE. Ilyenkor a két fél határai annyira elmosódnak, hogy lehetetlen őket kettéválasztani, és ha mesterségesen meg is tennék, lenne mindegyik félnek olyan része, amely eredetileg a másikhoz tartozott. Ebben az esetben a szeretők identitása teljesen, elkülöníthetetlenül összefonódik, ezért ezt szimbiózisnak is nevezhetjük. Erre példa a népdalokban megjelenő A KAPCSOLAT ÉLŐ SZERVEZET vagy más néven MEZŐGAZDASÁGI metafora, amelyben az élő szervezet általában növény képét ölti. Ebben a fő leképeződések a következők: A NŐI TEST TERMŐFÖLD, A BIRTOKOLATLAN NŐI TEST MEZŐ, A BIRTOKOLT NŐI TEST KERT, A SZEXUÁLIS EGYESÜLÉS (AZ AKTÍV MUNKA, AMELY MEGTERMÉKENYÍTI A NŐT) A TERMŐFÖLDÖN VÉGZETT MEZŐGAZDASÁGI MUNKA (SZÁNTÁS, VETÉS stb., sőt az ESŐ is), A GYERMEK GYÜMÖLCS / ÚJ NÖVÉNY. A növény itt tehát nemcsak a szerelem tárgyát jelenti, hanem a szerelmi kapcsolatot is. A virág porzójában és a bibéjében biológiailag is jelen van a férfi- és női jelleg, és ez szintén okot ad arra, hogy az egység jó képviselőjévé tegye a szerelem ősi szimbólumát. A szerelem sokféle virág képében megjelenhet. Gyakori köztük a piros színű, mint például a *rózsa*, a *szekefű*, de forrásul szolgálhat a *rezeda*, *majoranna* is. Míg egy fa hirtelen kivirágzása vagy egy virággal való váratlan megajándékozás főként a szerelmi vágyat jeleníti meg, a mezőgazdasági munkák, mint a virág ültetése vagy a mag földbe vetése, illetve a növény gondozása a szexualitáson túl egy kapcsolat kialakítását és fenntartását tárja elénk. A mag és a virág föld és víz nélkül nem tud kifejlődni, a növényben a két rész összeforr. A férfit jelképező mag vagy palánta és a nőt szimbolizáló földből származó tápanyag szétválaszthatatlan egységet alkot:

Megfogám ez ökröm szarvát,
 felszántom e kertem alját.
 Hogy ne nőjjon gyalogbedza,
 lepje fel e kerti róza.

A részletben A KAPCSOLAT ÉLŐ SZERVEZET metafora fókuszát A SZERELMI KAPCSOLAT MINŐSÉGE A NÖVÉNY TULAJDONSÁGA leképeződés adja. A kevés értéket hordozó, gáz-szerű *gyalogbodza* és a gyönyörű *kerti róza* az értéktelen és az értékes szerelem megtestesítői. Ehhez a föld képében megjelenő női test és a földet termékennyé tevő aktív erő, vagyis a földet szántó, rózsát ültető férfi harmonikus egysége szükséges.

Bár a fent leírtak koherens igazolását adják az univerzalitás hétköznapi és költői metaforákban való jelenlétének, az utóbbi példa is bizonyítja, hogy nagyobb figyelmet kell fordítanunk azokra az esetekre, amelyekben nem érvényes az univerzalitás. A metaforák univerzalitása kiegészíti a nem univerzális metaforákat, az egyik feltételezi a másikat. Miután azt a kérdést már megválaszoltuk, hogy mi tesz bizonyos konceptuális metaforákat univerzálissá, válaszunkat kiindulópontnak vehetjük, amikor megkíséreljük megválaszolni a következő kérdést: Mi tesz

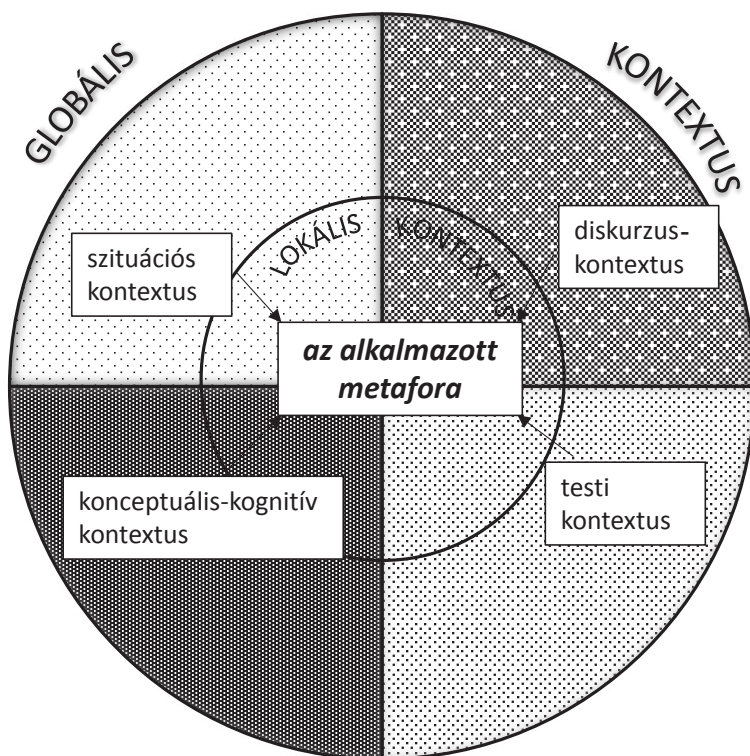
bizonyos más metaforákat nem univerzálissá? Vagy másképpen: Honnan származik a hétköznapi és a költői metaforikus gondolkodásban a nem univerzalitás?

A közelmúltban Kövecses Zoltán javasolt néhány kiegészítést a konceptuálismetafora-elmélethez, hogy ez a kérdés megválaszolható legyen (l. Kövecses 2005). A kiegészítések egyrészt az új metaforák alkotásában (mind konceptuális, mind nyelvi szinten) szerepet játszó kontextus fontosságára vonatkoznak (l. Kövecses 2015), másrészt a konceptuális metaforák (és nyelvi kifejeződésük) sematikusságának különböző szintjeire (l. Kövecses 2017). Ennek eredményeként beszélhetünk a metaforák *kontextualista* és *többszintű* elméletéről.

Mindkét kiegészítés azzal a problémával kapcsolatos, hogy mi magyarázza a konceptuális és nyelvi metaforáknak a fentebb említett univerzális mintáktól való eltérését. A magyarázat két fő csapásirányra mutat rá. Egyrészt, a kontextus szerepének fontosságát felismerve megérthetjük a metaforáknak **az emberi tapasztalat individuális és csoportszinten létrejövő eltéréseiből** fakadó változatosságát. Másrészt, a többszintű látásmód magyarázatot ad a metaforahasználatnak abból fakadó variációjára, hogy **a magasabb szintű metaforák individuális és csoportszinten eltérő módon épülnek fel alacsonyabb szintű metaforákból**. Valójában az univerzalitástól való eltérés olyan nagy fokú, hogy érdemes megfontolni, vajon helyes-e, ha az univerzalitás-variabilitás kérdésében az univerzalitást vesszük alapul, és nem kellene-e a kérdéshez a másik irányból közelítve, a metaforák változatosságából kiindulni. Ez nagyrészt annak a szerepnek köszönhető, amelyet a kontextus tölt be a hétköznapi és a költői nyelvben jelen lévő metaforikus konceptualizációban.

2.2. A kontextus szerepe a metaforikus gondolkodásban

Kövecses Zoltán (2015) meghatározza azokat a kontextuális tényezőket (l. lentebb), amelyek a beszélők számára adottak, amikor egy kommunikációs helyzetben metaforákat használnak. Ezek többféle *kontextustípushoz* sorolhatók: szituációs kontextus, diskurzuskontextus, konceptuális-kognitív kontextus és testi kontextus. Ezek mindegyike két formában jelenik meg: lokális és globális kontextus formájában, ahogy az a lenti 1. ábrán látható. A *lokális kontextus* az a speciális tudás, amelyet a konceptualizáló a közvetlen kommunikációs helyzet egyes aspektusaival kapcsolatban birtokol. Ezzel ellentétben a *globális kontextus* a konceptualizáló általános tudása a közösségével kapcsolatban. Ez az a tudás, amelyet a beszélők/konceptualizálók egész közössége birtokol. A két kontextus közötti különbség főként elméleti jellegű. Sok aktuális kommunikációs helyzetben nincs éles határvonal a lokális és a globális kontextus között. A lenti ábra a négy fő kontextustípust négy körcikként ábrázolja, amelyek tovább osztoznak lokális (belső kör) és globális (külső kör) kontextusra. Az ábra közepén lévő szövegdoboz egy konkrét, kontextusban létrejövő metaforikus konceptualizációt jelöl. Az adott típus által összefoglalt kontextuális tényezők nincsenek megadva az ábrán. Ezek bemutatása az egyes kontextustípusok leírásában található meg az 1. ábrát követő szövegben.

1. ábra. A kontextustípusok összefoglalása

A négy kontextustípus röviden a következőképpen írható le.

2.2.1. Szituációs kontextus

A szituációs kontextus számos különböző kontextuális tényezőt foglal magában. Ide tartozik a fizikális környezet és a szociokulturális környezet. A *fizikális környezet* tartalmazza a többi közt a flórát, a faunát, a tájat, a hőmérsékletet, az időjárást és a kommunikációs helyzet érzékszervekkel felfogható tulajdonságait. Általános megfigyelés például, hogy a fizikális környezethez kapcsolódó amerikai angol metaforák jellemzően eltérnek más angol nyelvű népektől (l. pl. Kövecses 2000). A közvetlen, lokális környezet, például egy kommunikációs helyzet látható vagy érzékszervekkel felfogható tulajdonságai, szintén nyomot hagyhat a metaforaalkotásban. A *szociokulturális környezet* az élet olyan társadalmi szegmenseire vonatkozik, amelyek tipikusan a következő fogalmakat érintik: társadalmi nem (gender), társadalmi osztály, udvariasság, foglalkozás, iskolázottság, társadalmi szervezetek, társadalmi struktúra stb. Ezek mindegyike szerepet játszhat a metaforikus konceptualizációban. Például Kolodny tanulmányaiban (1975, 1984) olvashatjuk, hogy az amerikai férfiak és nők nagyon eltérő metaforikus

képeket alkalmaznak az amerikai határvidék fogalmának a megragadásához. Míg a nők általában „megművelendő kertként” képzelik el, a férfiak egy „szűz területként, amelyet birtokba kell venni” (számos más példához l. Kövecses 2005).

Lássunk egy példát Matthew Arnold *Doveri part (Dover Beach)* című költeményéből arra, hogy a közvetlen fizikális helyzet a fizikális kontextus részeként hogyan ihleti meg a költőt, és sarkallja bizonyos konceptuális metaforák alkalmazására. Az első versszakban bepillantást nyerhetünk a fizikális kontextus mi-
benlétére:

The sea is calm to-night.
The tide is full, the moon lies fair
Upon the straits; on the French coast, the light
Gleams and is gone; the cliffs of England stand,
Glimmering and vast, out in the tranquil bay.
Come to the window, sweet is the night-air!

(„A tengeren nyugodt az éj. / Dagály van, szőkén telt a hold / a hűs szoros felett; – ott a túlparton a fény / felvillan s eltűnik; brit szikla áll, / kopáran a csillogó, tág öbölben csendesen. / Gyerünk az ablakhoz, oly tág az égi bolt!” – ford.: Lakatos Kálmán)

A megnyilatkozó (a költő) egy házból néz ki a tengerre, ahol gazdag látványvilág tárul a szeme elé. Ennek egyik eleme az, hogy „Dagály van”. A vers vége felé a dagály visszahúzódik „bágyadó morajjal”, megcsillantva a tenger fenekét:

The sea of Faith
Was once, too, at the full, and round earth's shore
Lay like the folds of a bright girdle furl'd.
But now I only hear
Its melancholy, long, withdrawing roar,
Retreating, to the breath
Of the night-wind, down the vast edges drear
And naked shingles of the world.

(„A hűség tengere / tetőzött egykor éppen így; a part / mint bomló fényes öv vonala ing; / de nem hallok ma mást, / csak messzeségbe bágyadó morajt, / amelyet űz az éj szele / a partszegélyről lefele, / a világ vad, csupasz kavicsain.”)

Ezen a ponton a költő A (KERESZTÉNY) HIT TENGER konceptuális metaforát alkalmazza különleges módon. Amint a tenger visszavonul, fedetlenül hagyja a tenger fenekét. Ez a kép átvitt értelemben azokra az emberekre vonatkozik, akik elveszítve az egykor őket védő hitet, védtelenné válnak. Talán nem elrugaszkodott az az állítás, hogy ami a költőt ennek a metaforának az alkalmazására készítette,

az az előtte kitáruló látvány volt: az apály fizikális eseménye, a tenger visszavonulása, ami a szituációs kontextushoz tartozó kontextuális tényezőként értelmezhető.

További példa a szituációs kontextusra Janus Pannonius *Egy dunántúli mandulafáról* című költeménye. Az Itáliában sokrétű műveltségre szert tevő költő hazatérve sivárnak érezte új környezetét, Magyarországot, ezért saját helyzete jutott eszébe a halálra ítélt mandulafáról, amely télen kivirágzott a Mecsekben.

Herkules ilyet a Hesperidák kertjébe' se látott,
Hősi Ulysses sem Alkinoos szigetén.
Még boldog szigetek bő rétjein is csoda lenne,
Nemhogy a pannon-föld északi hús rögein.

S íme, virágzik a mandulafácska merészen a télben,
Ám csodaszép rügyeit zuzmara fogja be majd!
Mandulafám, kicsi Phyllis, nincs még fecske e tájon,
Vagy hát oly nehezen vártad az ifju Tavaszt?

(Ford.: Weöres Sándor)

A fenti sorokban AZ EMBER NÖVÉNY metafora és annak AZ EMBER TULAJDONSÁGA A NÖVÉNY TULAJDONSÁGA és AZ EMBER SORSA A NÖVÉNY SORSA leképeződése fedezhető fel. Az ember és a növény között lévő hasonlóság egyrészt abban rejlik, hogy a hidegben kivirágzó mandulafa, ahogy az idegenből a kulturálisan igencsak eseménytelen, ingerszegény környezetbe hazatérő költő is, *merész*, sőt már-már vakmerő, másrészt abban, hogy egyikük számára sem kecsegtet sok reménnyel a jövő. A mandulafának vélhetően elfagynak majd a rügyei, és nem lesz képes termést hozni, a költő pedig nem tud majd továbbfejlődni, kiteljesedni.

Ady Endre *Kocsi-út az éjszakában* című versében is a szituációs kontextus ihlethette az első versszak sorait, amelyben A BOLDOG EGÉSZ ellentétéként A SZOMORÚ CSONKA metafora jelenik meg a *csonka hold* nyelvi kifejezésben.

Milyen csonka ma a Hold,
Az éj milyen sivatag, néma,
Milyen szomorú vagyok én ma,
Milyen csonka ma a Hold.

József Attila *Ódája* is jó példa a szituációs kontextus jelenlétére, mert megírását valós történet ihlette. Lillafüreden, az Írók Gazdasági Egyesületének kongresszusán az író szerelmes lett dr. Szöllös Henrikné Marton Mártába. A lírai én által érzékelt gyönyörű, vad természet minden egyes eleme a nőt idézi fel számára (hegy, erdő, falevél, kövek, Szinva-patak).

Nézem a hegyek sörényét –
 homlokod fényét
 villantja minden levél.
 Az úton senki, senki,
 látom, hogy meglebbenti
 szoknyád a szél.
 És a törékeny lombok alatt
 látom előrebiccentni hajad,
 megrezzenni lágy emlőidet és
 – amint elfut a Szinva-patak –
 ím újra látom, hogy fakad
 a kerek fehér köveken,
 fogaidon a tündér nevetés.

Radnóti Miklós *Tétova óda* című költeményét olvasva is hasonló jelenségnek lehetünk tanúi. A lírai én gyöngéd érzelmeiről egy olyan költői kép által szerzünk tudomást, amelyben a szeretett nő kisugárzása által a körülötte lévő valós tárgyak megelevenednek, átlelkesülnek. Itt a LÉTEZÉS NAGY LÁNCA, ezen belül AZ EMBER TÁRGY metafora metonimikus alapja is kézzelfoghatóvá válik, hiszen azok a tárgyak kelnek életre, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a szerelem tárgyával.

Fáradt vagy s én is érzem, hosszú volt a nap, –
 mit mondjak még? a tárgyak összenéznek
 s téged dicsérnek, zeng egy fél cukordarab
 az asztalon és csöppje hull a méznek
 s mint színarany golyó ragyog a teritőn,
 s magától csendül egy üres vizespohár.
 Boldog, mert véled él. S talán lesz még időm,
 hogy elmondjam milyen, mikor jöttödre vár.

Hasonló mondanivalót és metaforikus beágyazottságot rejt Radnóti *Együgyű dal a feleségről* című verse is:

Az ajtó kaccan egyet, hogy belép,
 topogni kezd a sok virágcserep
 s hajában egy kis álmos szőke folt
 csipogva szól, mint egy riadt veréb.

A vén villanyzsínór is felrikolt,
 sodorja lomha testét már felé
 s minden kering, jegyezni sem bírom.

Most érkezett, egész nap messze járt,
 kezében egy nagy mákvirágszirom
 s elúzi azzal tőlem a halált.

A népdalok természeti képeit is a közvetlen környezet ihletette. Ezek mind-mind jó példák a szituációs kontextusra. Vegyük például a természetközeli élő, főként mezőgazdasági munkát végző déli csángó falvak közösségeinek népdalkincsében fontos szerepet játszó, fentebb már tárgyalt MEZŐGAZDASÁGI metaforát. Ez a metafora más, hasonló körülmények között élő népek költészetében is felfedezhető. A kognitív nyelvészek közül Oncins-Martínez (2006) Shakespeare-művek elemzése során, a fentieket megerősítve úgy véli, hogy az összetett MEZŐGAZDASÁGI metafora a szexualitás sok aspektusát magában foglalja, és sejtelmesen átszövi a műveket. Lássuk példaként az *Ahogy tetszik* (*As you like it*) című dráma egy részletét, amelyben Silvius a learatott termés képével magyarázza el, hogy Phoebe, az általa szeretetett pásztorlány prostituált, őt azonban mégis boldogsággal töltené el, ha csak egyetlen leszakított kalászt is felszedhetne, vagyis ha az áhitott nő egy mosolyt vetne rá.

So holy and so perfect is my love,
 And I in such a poverty of grace,
 That I shall think it a most plenteous crop
 To glean the broken ears after the man
 That the main harvest reaps. Loose now and then
 A scattered smile, and that I'll live upon. (*As you like it* 3.5: 98–103)

(„Oly szent és oly tökéletes szerelmem, / S magam a kegyben oly szegény vagyok, / Hogy gazdag aratásnak vélem tördelt / kalászt felszedni az után, ki az / Egész őszt learatja; csak egy-egy / Tévedt mosolyt, és abból megélek én”
 – ford.: Rákosi Jenő)

2.2.2. Diskurzuskontextus

A diskurzuskontextus a közvetlen nyelvi környezet (cotext), a témával kapcsolatos korábbi diskurzusok és egy adott témához kapcsolódó diskurzus domináns formáinak az összefoglaló terminusa. A nyelvi kontextusra lentebb látunk majd példát. Egy diskurzus metaforái származhatnak a témáról szóló korábbi diskurzusokból is. Ez számos különböző módon valósulhat meg, például kidolgozás, kiterjesztés, komponálás, kritikus kérdezés, tagadás, kiemelés, kigúnyolás vagy a már létező metafora egyéb módosítása által. Példaként szolgál erre a brit parlament egyik képviselőjének és az akkori miniszterelnöknek, Tony Blairnek a párbeszéde. Blair egyik korábbi nyilatkozatára, amely szerint „nincs rütkverc a járművében” (vagyis csak előre tud menni – mondandóját a FEJLŐDÉS HALADÓ MOZGÁS metaforára alapozva), egy parlamenti képviselő így reagált: „pedig aki a szakadék szélén áll, annak jól jön, ha tud tolatni” (a példa forrása Semino 2008). A történetben ezt a humoros csavart a korábbi diskurzusban bemutatott A FEJLŐDÉS HALADÓ MOZGÁS metafora indukálta.

A diskurzus és az intertextualitás domináns formái szintén befolyásolhatják a metaforaalkotást. Mivel a diskurzus egyes formái domináns helyen állnak

egy közösség életében, a metaforák, amelyeket ezekben vagy ezekre épülve használnak, időben (történelmileg) és térben (kultúrák között) elterjednek. Például a kereszténység diskurzusa metaforák sorát kelti életre a keresztény világban. A rendkívül vallásos moldvai déli csángó közösség házasságról szóló domináns diskurzusában AZ ÉLET UTAZÁS metafora leggyakrabban használatos változata A HÁZASÉLET KERESZTÚT, legalább húsz metaforikus leképeződéssel (pl. AZ ESKÜVŐ AZ UTAZÁS KEZDETE, AZ ESKÜVŐ EGY KERESZT FELEMELÉSE, A JÓ HÁZASSÁG A KERESZT KÖNNYED HORDOZÁSA, A NEHÉZSÉG ISTENTŐL KAPOTT NEHÉZ KERESZT, AZ ÖRÖK ÉLET AZ UTAZÁS CÉLJA) (Szelid 2007). Szelid elemzéséből kiderül, hogy nemcsak a beszélt nyelv, hanem a népköltészet is magában rejti a keresztény diskurzus hatását. Ezt igazolja például a következő moldvai csángó népdalban előforduló Nap-motívum és Szűz Mária említése:

Kerek a szüllé levele,
Vártalak ruzám az eszte.
Várotlon elmentél mászhoz,
Verjen meg a nap sz a Márja.

Tánczos Vilmos *Nyiss kaput, angyal!* című könyvében olvashatunk a népi imádságokban megjelenő jelképekről. Ezek közül több a világi népköltészetben is megtalálható. Mária, akinek jelképe a Hold, és napszaka a hajnal, szülte a fényességet hozó Napot, vagyis Isten Fiát, a világ Megváltóját (Tánczos 2001: 77–94). A fenti sorokra vonatkozóan ez azt jelenti, hogy az Ószövetségre jellemző SZIGORÚ APA erkölcsmodell (l. Lakoff 1996) alapján a bosszúvágyó elhagyott szerető Jézus és Szűz Mária büntetését kéri arra, aki megcsalta őt. A SZIGORÚ APA szerepét itt tehát Jézus és édesanyja töltené be.

A keresztény diskurzus kontextusa az *Ószövetség* egyik könyvének, az *Énekek énekének* értelmezésében is fontos szerepet kap (l. Szelid 2012). Ebben ugyanis a szavak szintjén nem jelenik meg Isten és az ő népe, a keresztény olvasó mégis megérti, hogy miért szerepel a könyv a *Bibliában*. A bibliai kontextus ismeretében nem esik nehezünkre a menyasszony és a vőlegény szerelmét Isten és népe közti kötelékként értelmezni. A *Biblia* összeállítását végzőkre is valószínűleg egy olyan kontextus hatott, amelynek alapján egyértelműen tudták, hogy az *Énekek éneke* a Szent Könyv része kell, hogy legyen.

Ahhoz, hogy lássunk más, a keresztény diskurzuson kívüli példákat is arra, hogy a közvetlen nyelvi környezet miként teremt metaforákat a költői diskurzusban, vizsgáljuk meg Sylvia Plath *Medúza (Medusa)* című versét. A költemény világában a lírai én az édesanyját szólítja meg Medúzaként. A görög mitológiában Medúza egy kígyóhajú nőtény, akire pillantva minden halandó kővé változik. A fenti sorokból kiderül, hogy a lírai én próbál elmenekülni édesanyja káros hatása elől. (Ez legvilágosabban a “Did I escape, I wonder?” sorban található meg, amely így fordítható magyarra: ‘Azon tűnődöm, megmenekültem-e.’) Figyelemre méltó, hogy az üzenet átadásához a *medúza* másik jelentését használja fel a költő: a ‘zseléhal’ jelentést. Próbál megszabadulni a basáskodó anyától, és ezzel analogikusan az anya zseléhal képében jelenik meg. Zseléhalak rajai cikáznak

a tengerben, és csípésük fájdalmat, sőt halált is okozhat az embereknek. Ebből arra következtethetünk, hogy a *medúza* 'zseléhal' jelentését azért tudja felhasználni a költő mondánivalója átadásához, mert a mitológiai Medúzát már a költemény elején (a címben) bemutatta. Ez a poliszémia, egy szó két jelentése közti szoros kapcsolat, egyfajta nyelvi kontextust biztosít. A *medúza* szóalak minden olyan tudást aktivizál a nyelvhasználatban, amelyet hozzátársíthat (a szó két jelentése által), és a költő ezeket felhasználja, mert analogikusan beleillenek az édesanyjával való kapcsolatának a természetébe.

A poliszémia mint kontextusteremtő jelenség Radnóti Miklós *Decemberi reggel* című költeményében is megfigyelhető. A vers így kezdődik:

A vastag ég szobánkba lép
és puhán feldőlnek tőle mind aprócska tárgyaink.

A megszemélyesített ég földre szállása már-már félelmet kelthetne, de rögtön utána egy család idilli, harmonikus, derűs téli vasárnap reggeléről olvashatunk („hó ragyog kint”, „Az utcai csenden át gyerek / piroska orráról beszél / sok gyöngyös szíppanas”). Viszont a vers felütésében is ott rejlik találkozása égnek és földnek, a mindenségnek, már egyértelműen vészjósló az utolsó két versszakban, ahol már felkiáltássá válik a korábban tett észrevétel: „Az ég a földig ér!” Innentől megértjük, hogy ez a találkozás többértelmű. A konkrét szinten nemcsak a hóesést jelenti, amely a magasból hull alá a csendes tájra, hanem ennek kontrasztjaként a háborús bombázást is, amelyből egyenesen következik az elvont metaforikus céltartomány, a halál képe, mert az ember életének végén ér igazán össze az ég a földdel. A halál metonimikusan is jelen van a versben, hisz a bombázással van ok-okozati viszonyban.

Az ég a földig ér!
vonulj a hallgatag erdők felé,
komisz jövőd úgyis kísér
és sorsod úgyis lankadó,
mint holtrasebzett őzeké.

És holnap már lehet,
hogy utólszor tétováz ajkadon
elillanó lehelleted
s halott arcodra sávokat
a hulló bombák árnya von.

Az égi és a földi egyesülését jelentő sorok a béke derűje és háború sivársága el-lentétének poliszémiáját rejtik magukban, harmóniából a végtelen szomorúságig fokozva ezzel a vers hangulatát.

2.2.3. Testi kontextus

A testnek egy speciális állapota vagy kondíciója, mint például a költő vagy író betegsége, bizonyos esetekben speciális metaforikus konceptualizációkat hozhat létre: ezt nevezzük testi kontextusnak. Ez azt jelenti, hogy az emberek különleges testi adottságai befolyásolhatják az általuk használt metaforákat. Casasanto (2009) tanulmányában arról ír, hogy a balkezesek előnyben részesítik AZ ERKÖLCSÖS BAL konceptuális metaforát AZ ERKÖLCSÖS JOBB metaforával szemben. Az efféle metaforák ellentmondanak azoknak, amelyek az emberi test általános tulajdonságai alapján születnek meg (azaz korrelációalapú elsődleges metaforák). Testi adottságaink metaforaalkotó képessége révén a test tehát a kontextus egy további fajtájaként kezelhető. Így a test nemcsak a szubjektív és szenzorimotoros tapasztalatok számos kapcsolódása révén kialakuló konceptuális metaforák százáért felelős (Grady 1997; Lakoff–Johnson 1999), hanem olyan speciális metaforák születéséért is, amelyeket egy közvetlenebb, helyi kontextus hív életre (l. pl. Gibbs 2006; Gibbs–Colston 2012; Boroditsky 2001, Boroditsky–Ramscar 2002).

Az a látásmód, hogy a költő általános fizikális, biológiai, mentális, érzelmi stb. állapota meghatározza a költeményeit, a költészetértelmezésben jól ismert és alapvető fontosságú. Dickinsonot sokat tanulmányozták ebből a szempontból, számos irodalmár ír róla, köztük James Guthrie, aki a következőket mondja: „Érdemes Dickinson betegségére, mint a költőné kibontakozásában segítő fontos tényezőre koncentrálni. Már hozzá vagyunk szokva, hogy a betegséget, deformitást olyan lehetőségként tartjuk számon, amely alakítja a kifejezés regisztereit, miközben Miltont, Keatset, Emily Brontët, Lord Byront olvassuk. Dickinson esetében a betegség egy erősen formáló tapasztalat is volt, amely egész költői módszertanát meghatározta az érzékeléstől az írásig, és amely valószínűleg megrengette hitének alapjait. Dickinson költeményeit abban a tudatban és hitben olvasva, hogy megírásukkor a költőné gyógyíthatatlannak tűnő betegségben szenvedett, ezek olyan naplószerű jegyzetként is értelmezhetők, amelyek egy hétköznapi ember mélységes nyomorúsággal vívott bátor harcát ábrázolják” (Guthrie 1998: 4–5, fordította: Sz. V.). Másutt Kövecses Zoltán arról ír, hogy Dickinson (nem tudatos) metaforaválasztását szembetegsége befolyásolhatta (l. Kövecses 2010, 2015).

A magyar költészetben is találunk hasonló példát a testi kontextusra. Babits Mihályt gégerákja is ihlethette a *Jónás imája* című vers megírásakor. Ez természetesen nem mond ellent annak az álláspontnak, hogy az egész életmű mondanivalójába szervesen illeszkedik a hangos szótól a csendig, némasáig való fokozatos eljutás, ami hozzásegíti a költőt és a lírai ént is hitének megéléséhez.

Hozzám már hűtlen lettek a szavak,
vagy én lettem mint túláradt patak
oly tétova céltalan parttalan
s úgy hordom régi sok hiú szavam
mint a tévelygő ár az elszakadt
sövényt jelzőkarókat gátakat.
Óh bár adna a Gazda patakom

sodrának medret, biztos útakon
 vinni tenger felé, bár verseim
 csücskére Tőle volna szabva rim
 előre kész, s mely itt áll polcomon,
 szent Bibliája lenne verstanom,
 hogy ki mint Jónás, rest szolgálja, hajdan
 bujkálva, később mint Jónás a Halban
 leszálltam a kinoknak eleven
 süket és forró sötétjébe, nem
 három napra, de három óra, három
 évre vagy évszázadra, megtaláljam,
 mielőtt egy mégvakabb és örök
 Cethal szájában végkép eltünök,
 a régi hangot s, szavaim hibátlan
 hadsorba állván, mint Ő sugja, bátran
 szólhassak s mint rossz gégéből telik
 és ne fáradjak bele estelig
 vagy míg az égi és ninivei hatalmak
 engedik hogy beszéljek s meg ne haljak.

A fenti sorok lényegi mondanivalója egy metonímia és egy metafora alapján értelmezhető. AZ ÉLET ebben a versben AZ EGÉSZ RÉSZ metonímia alapján A BESZÉD KÉPESSÉGÉVEL azonosítható (l. pl. „hogy beszéljek s meg ne haljak”). A költő életének középpontjában hivatása áll, amely a más emberekhez intézett szavaiban ölt testet, részben ezért kapnak különösen fontos szerepet a szavak. Továbbá, mivel tudjuk, hogy a költőnek, amikor ezt a verset megalkotta, épp egy olyan szerve betegedett meg súlyosan, amely a beszéd képességéért felelős, feltételezhetjük, hogy nem véletlen, hogy épp egy olyan verset alkotott, amelyben a beszéd és a szavak ilyen hangsúlyos szerepet kapnak. Erre egyébként egyértelmű utalás is történik a „mint rossz gégéből telik” sorban. Babits más ekkoriban írt alkotásai közt is találunk olyat, amelyben kétséget kizáróan utal saját betegségére (l. pl. *Balázsolás*).

A beszéd képessége ebben a versben elsősorban egyáltalán nem önmagáért vagy az önkifejezés képességéért fontos, ami egyébként egy költő számára alapvetően lényeges, és amire a fenti metonímia által következtethetnénk, hanem azért, hogy a lírai én Jónáshoz hasonlóan Isten ígéit hirdetni tudja az embereknek (l.: „bár adna a Gazda patakom / sodrának medret, biztos útakon / vinni tenger felé, bár verseim / csücskére Tőle volna szabva rim / előre kész”). Ez a mondanivaló AZ EMBER ESZKÖZ metafora egy speciális változata: AZ EMBER BESZÉDE ESZKÖZ ISTEN KEZÉBEN. Ugyanezt a fenti metonímia felől közelítve úgy mondhatnánk: AZ ÉRTELMESES ÉLET a halálos beteg költő által megformált lírai én számára nem csupán a beszéd biológiai képességét jelenti, hanem azt, hogy beszéde ne legyen más, mint ISTEN SZAVAINAK KÖZVETÍTÉSE AZ EMBEREK FELÉ. A mélyen vallásos költőnek ez egyben ars poeticája is: úgy fejezi ki igazán önmagát, ha a benne élő Istent közvetíti versei által, és ezzel a látszólagos fenti ellentmondás is, amely az önkifejezés és Isten közvetítése között feszül, feloldódik.

AZ EGÉSZ RÉSZ ÉS AZ EMBER ESZKÖZ metafora együttes jelenléte alapján értelmezhető versben a testi kontextus mellett a keresztény hit diskurzusának kontextusa is részt vesz.

2.2.4. Konceptuális-kognitív kontextus

A konceptuális-kognitív kontextus magában foglalja a metaforikus konceptuális rendszert a maga teljességében, a diskurzus elemeiről alkotott tudást, az ideológiákat, valamint a múltbeli eseményekről, személyes érdeklődésről alkotott tudást.

A metaforikus konceptuális rendszerben sok fogalom (forráskonceptus és célkonceptus) áll metaforikus kapcsolatban egymással (pl. AZ ÉLET UTAZÁS, A VITA HÁBORÚ). E fogalmak között létrejövő metaforikus kapcsolatoknak (például ÉLET ÉS UTAZÁS) a konceptuális rendszerben való jelenléte vagy hiánya előfeltételként szolgál bizonyos metaforák alkotásához és megértéséhez. A metaforikus konceptuális rendszer ebben az értelemben kontextusként szolgál. Továbbá a konceptualizáló ember gyakran saját tudására hagyatkozik, ami a diskurzus fő elemeit – a beszélőt, a hallgatót és a témát – illeti, így tehát ezek is részei a kontextusnak.

Az ideológia szintén alakító tényező a metaforák diskurzusban való használatát tekintve. A fő szociológiai és politikai eseményekkel kapcsolatos ideológiáink meghatározhatják a metaforaválasztásunkat (l. pl. Goatly 2007). Jó példa erre George Lakoff (1996) amerikai politikával kapcsolatos kutatása, amelyből megtudjuk, hogy a generikus A NEMZET CSALÁD metaforának a konzervatívok A NEMZET SZIGORÚ APA ÁLTAL VEZETETT CSALÁD, a liberálisok A NEMZET GONDOSKODÓ SZÜLŐ ÁLTAL VEZETETT CSALÁD változatát részesítik előnyben.

A konceptualizálók elmúlt eseményekről szóló tudása (azaz mind a rövid, mind a hosszú távú memóriában őrzött emlékek) szintén speciális metaforák alkotásához vezethet a diskurzusban. Azt például már többen megfigyelték, hogy a történelmi eseményekről szóló emlékek metaforáinak kialakulását (és megértését) eredményezhetik (l. pl. Deignan 2003; Kövecses 2005). Vegyük például AZ ÉLET UTAZÁS metaforát, amely különböző korok és hagyományok költészetében megtalálható. Az írásaiban ezt felhasználó kiváló költők egyike Dante, aki például az *Isteni színjáték* következő soraiban alkalmazza a metaforát:

Nel mezzo del cammin di nostra vita
mi ritrovai per una selva oscura,
ché la diritta via era smarrita.

(„Az emberélet útjának felén / egy nagy sötétlő erdőbe jutottam,
/ mivel az igaz utat nem lelém” – ford.: Babits Mihály)

Egy másik példa Robert Frost *A nem járt út* (*The Road Not Taken*) című verséből való:

Two roads diverged in a wood, and I—
I took the one less traveled by,
And that has made all the difference.

(„Két út vitt át a fák sűrűjén, / S a ritkábban járt lett az enyém,
/ A különbség ebben áll csupán” – ford.: Hárs Ernő)

A fenti két idézetben használt AZ ÉLET UTAZÁS metafora nem azonos. Lakoff és Turner terminológiáját alkalmazva elmondhatjuk, hogy bár a két költő ugyanazzal a konceptuális metaforával dolgozik, a metafora kiterjesztése eltér egymástól Dante és Frost művében. Ezek a sajátos kiterjesztések pedig a metafora más-más megvalósulását eredményezik: az első esetben az élet céljának elvesztését, az utóbbiban pedig választási lehetőségek adását.

Ady Endre *Az Úr érkezése* című versében ismét másként dolgozza ki ugyanezt a metaforát: AZ ÉLET KERESZTÚT formájában jelenik meg.

Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csöndesen és váratlanul
Átölelt az Isten.

Nem harsonával,
Hanem jött néma, igaz öleléssel,
Nem jött szép, tüzes nappalon
De háborus éjjel.

És megvakultak
Hiú szemeim. Meghalt ifjuságom,
De őt, a fényest, nagyszerűt,
Mindörökre látom.

A konceptuális metafora kidolgozásának fókuszában A (SZOMORÚ) LÉLEK (NEHÉZ) KERESZT és A (SZOMORÚ) EMBER A (NEHÉZ) KERESZT HORDOZÓJA leképeződések állnak (l.: „Mikor a lelkem roskadozva vittem”). A lírai én kereszthordozó ember képében találkozik valakivel az úton, ugyanúgy, ahogy Jézus is találkozott együttérző emberekkel a Golgotán: Máriával, Veronikával és Cirenei Simonnal, akik segíteni próbáltak neki. Ady versében ez a segítőtárs nem más, mint maga az Isten: A TÁRS AZ ÉLETBEN ÚTITÁRS leképeződés is fontossá válik tehát. Ez a találkozás épp a legelhagyatottabb, legmagányosabb életszakaszban történik, és még úgy is bekövetkezik, hogy a lírai én nem feltétlenül Isten felé igyekezett (l. pl. *megvakultak hiú szemeim*). A Dante- és Frost-idézetekben látott céltalanság és választút előtt állás helyett ebben a versben az élet nehéz, ám mégis reményteli volta mutatkozik meg AZ ÉLET UTAZÁS metafora eltérő kiterjesztése révén.

2.3. Magasabb szintű konceptuális metaforák kidolgozása

A fenti három példában a metafora olyan kidolgozási lehetőségét mutattuk be, amelyben az utazás lexikálisan háromféleképpen valósul meg: az egyikben egy sötét erdőn keresztül vezet az út, amelyben nem látni az úticélt, a másikban elágazik, és ez választás elé állítja az utazót, a harmadikban pedig a végsőkéig kimerítő, ám mégis reményteli keresztút képével találkozunk.

E nézőpont mellett azonban egy másik szemüvegen keresztül is tekinthetünk a kidolgozás fogalmára, amely a konceptuális metaforákat vertikális szempontból vizsgálja. Eszerint a konceptuális metaforák a sematikusság különböző szintjein keresztül kapcsolódhatnak egymáshoz (l. Kövecses 2017). Kövecses a sematikusságnak legalább négy szintjét javasolja megkülönböztetni a konceptuális metaforákban: a képi sémák, a konceptuális tartományok (domains), a konceptuális keretek (frames) és a mentális terek szintjét.

Lássunk erre egy példát az amerikai költő, Karl Sandburg jól ismert *Sky-scraper* ('Felhőkarcoló') című verséből. A felhőkarcoló metaforikus-metonimikus használata világosan adódik a szituációs (pontosabban szólva a fizikális-kulturális) kontextusból. A vers 1916-ban íródott Chicagóban, és ez egybeesett azzal a 20. század fordulóján induló építészeti forradalommal, amelynek eredményeképpen nagy számban kezdtek felhőkarcolókat építeni amerikai városokban, köztük Chicagóban is.

Ami azonban még ennél is fontosabb a vers értelmezéséhez, az a TÁRSADALOM ÉPÜLET konceptuális metafora, amelyre a felhőkarcoló jelentése épül, illetve az, hogy ez a konceptuális metafora része a sematikussági hierarchiának. A képi sémák szintjén a komplex elvont rendszereket (mint pl. a társadalmakat) komplex fizikai tárgyakként konceptualizáljuk. A konceptuális tartomány (domain) szintjén a társadalmat épületként értelmezzük: a társadalom megteremtése az épület fizikális megteremtése. Ez utóbbi kerül a metaforikus kidolgozottság középpontjába a versben. A konceptuális keret (frame) szintjén a teremtés konstruálásként fogalmazódik meg, és ez azt eredményezi, hogy a társadalom megalkotása az épület felépítése (szerszámokkal, alapanyagokból) forrástartomány alapján értelmezhető. Végül, a mentális terek szintjén, egy új amerikai társadalom kiépítése egy felhőkarcoló megépítéseként (kalapácsokkal, feszítővasakkal, szögekkel és gerendákkal) válik kézzel foghatóvá.

Látható, hogy van egy fejlődési ív a konceptualizáció legsematikusabb szintjétől a legkevésbé sematikus szintjéig (vagy fordítva: a legkonkrétabbtól a legsematikusabb szintig). Ennek megfelelően kapunk egy sor sematikussági hierarchiába rendeződő konceptuális metaforát:

A képi séma szintjén: A KOMPLEX ELVONT RENDSZER KOMPLEX FIZIKÁLIS RENDSZER

A konceptuális tartomány szintjén: A TÁRSADALOM ÉPÜLET; A TÁRSADALOM MEGTEREMTÉSE AZ ÉPÜLET FIZIKÁLIS MEGTEREMTÉSE

A konceptuális keret szintjén: A TÁRSADALOM MEGALKOTÁSA EGY ÉPÜLET FELÉPÍTÉSE (SZERSZÁMOKKAL, ALAPANYAGOKBÓL)

A mentális terek szintjén: EGY ÚJ AMERIKAI TÁRSADALOM KIÉPÍTÉSE EGY FELHŐKARCOLÓ MEGÉPÍTÉSE (KALAPÁCSOKKAL, FESZÍTŐVASAKKAL, SZÖGEEKKEL ÉS GERENDÁKKAL)

Ez egy olyan sematikussági hierarchia, amelyben lefelé haladva eljutunk A FELHŐKARCOLÓ MEGÉPÍTÉSE konceptusig. A két legmagasabb szint, a képi sémák és a konceptuális tartományok szintje, lehet univerzális (vagy legalábbis elterjedt) a különböző kultúrákban, ha a társadalmak metaforikus konceptualizációjáról beszélünk. A konceptuális keret azonban, és különösen a legalacsonyabb szint, a mentális terek szintje meglehetősen meghatározott kulturálisan, sőt egyénileg is. Sandburg egy új amerikai társadalom felépítésének fogalmát a felhőkarcoló felépítésének fogalmán keresztül ragadja meg. A konceptuális metaforának ezen a szintjén a költők által használt képek nagyon eltérőek lehetnek egymástól (annak ellenére, hogy egy magasabb szinten ugyanazokat a metaforákat alkalmazzák), a nagyszámú kontextuális tényező függvényében (mint pl. a fizikális környezet). Más szóval, ebből a példából arra következtethetünk, hogy a magasabb szintű konceptuális metaforák **kidolgozásai** hozzájárulhatnak a metaforák költészetben megjelenő változatosságához is. Azok a metaforák, amelyek a sematikusság egy magasabb szintjén feltehetően univerzálisak vagy elterjedtek, költői tradíciók vagy költői egyéniségek egyedi megoldásai révén a sematikusság alacsonyabb szintjein specifikussá válhatnak.

Ezt az állítást kifogásolja Baranyiné (2017) a kulturális metaforákról szóló kutatásokat összefoglaló cikkében, a magyar népdalok FOLYÓVÍZ forrástartományának elemzése kapcsán. Baranyiné szerint a magyar szerelmi népdalokban az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ kulturális metafora két okból is cáfolja a fentieket.

Egyrészt az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ kulturális metafora AZ ÉRZELEM TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK kulturális sémára (a kulturális sémákhoz l. Sharifian 2017) való visszavezetésének lehetőségét cáfolja, ezt azzal indokolva, hogy „a tartály egyetlen nyílással rendelkezik, a benne lévő folyadék nyugalmi állapotban statikus, ezzel szemben a folyómeder két (gyakorlatilag végtelenként konceptualizált) irányban nyitott, és a víz nyugalmi állapotban folyik benne” (2017: 417). Érdeemes azonban figyelembe venni, hogy a konceptuális metaforákban nem egy az egyhez megfelelés van forrás- és célkonceptus között. A forrástartomány a céltartománynak egy vagy több kiválasztott elemére világít rá, nem érthető meg általa a céltartomány egésze (vö.: elrejtés/hiding, kiemelés/highlighting, pl. Benczes–Kövecses 2010). Ha a forrástartománynak minden jellegzetességét figyelembe vennénk, akkor például a sok kultúrában jelen lévő A SZÍV AZ ÉRZELMEK TARTÁLYA konceptuális metafora is kérdésessé válhat, hiszen a szív biológiai értelemben nem edény, hanem sokkal inkább pumpa, amelyből verőerek és vénák lépnek ki és be, és amely két vérkört is működtet egyszerre, így látva el egész testünket vérrrel. Az, hogy ezt mégis az érzelmek tartályaként konceptualizáljuk, abból fakad, hogy egy egészséges ember pulzusa, amikor érzelmeket él át, felgyorsul, és ennek hatására más fizikai tüneteket is tapasztal (pl. kipirul, kiveri a víz, kiszárad a szája, esetleg szédül, elájul).

Ehhez hasonlóan, a FOLYÓVÍZ forrástartomány esetén sem az a hangsúlyos, hogy egy nyílása van-e a medernek mint tartálynak, vagy három, hanem az, hogy a benne lévő víz mennyiségének növekedése által megemelkedik-e a víz szintje, és ha igen, mennyire. Ha annak ellenére képes kiönteni a víz, hogy a tartály két irányban végeláthatatlannak tűnik, akkor hatalmas a benne lévő víz ereje, vagyis a szerelmi vágy intenzitása. Ebben az értelemben pedig hasonló más tartálymetaforákhoz, úgy, hogy a népdal alkotói közben kulturálisan egyedivé is teszik ezt az adottságot. Azokban a népdalokban, amelyekben például megárad a folyó, gyakran a szerelmi vágy túlcsoportulásáról van szó, ami a SZERELMI VÁGY TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK fogalmi metafora alapján konceptualizálódik.

Petőfi *Reszket a bokor, mert...* című versének soraiban például a költő különösebb erőfeszítés nélkül használja TARTÁLY értelemben és állítja párhuzamba a DUNA MEDRE és a SZÍV forráskonceptusokat, nem érzékelve köztük ellentmondást, bármennyi kimeneti nyílásuk is legyen, hiszen a fókusz a tartálymotívumnak ugyanarra a részére esik: ami belül van, kiömlik a megnövekedett feszültség, vagyis az erős indulat, vágy hatására. Ez pedig annak a biológiai tapasztalatnak köszönhető, amely a szerelmi vágytól fűtött ember testében lezajlik.

Teli van a Duna,
Tán még ki is szalad.
Szivemben is alig
Fér meg az indulat.

Egy másik példa a költői nyelvből József Attila: *A Dunánál* című verse, amelyben a lírai én szíve egyenesen a Duna forrásaként jelenik meg:

A rakodópart alsó kövén ültem,
néztem, hogy úszik el a dinnyehéj.
Alig hallottam, sorsomba merültem,
hogy fecseg a felszín, hallgat a mély.
Míntha szivemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.

Mint az izmok, ha dolgozik az ember,
reszel, kalapál, vályogot vet, ás,
úgy pattant, úgy feszült, úgy ernyedett el
minden hullám és minden mozdulás.
S mint édesanyám, ringatott, mesélt
s mosta a város minden szennyesét.

A fizikai környezet ihlette versben a lírai én az idő múlásáról és a benne élő, személyét formáló őseiről elmélkedik, és ennek hatására összetett érzések törnek elő belőle. A szívéből tovafolyó Duna felszínének zavarossága (*dinnyehéj, fecseg a felszín*) a jelenkor és a lírai én személyes jelenének dinamikusságát, érzelmeinek változandóságát; mélyének bölcs titokzatossága (*hallgat a mély*) pedig a múlt le-

tal túlságosan sematikusnak és ezért értelmezhetetlennek tulajdonított példában a férfi a víz túlsó oldalán lévő illatozó virág képében megjelenített kedvesnek azt mondja: „Gyenge vagy a házasságra.” Itt feltehetően a kapcsolatot ellehetetlenítő akadályokra kell gondolnunk, amelyek elsősorban erkölcsi akadályok. Ezt AZ ERKÖLCS ERŐ, AZ ERKÖLCSTELENSÉG GYENGESÉG metaforák motiválják, mivel a folyó túlsó oldalán lévő szép és illatos virág már beavatódott a szerelembe. (Vö.: Szelid elemzését a *Túl vizen rakottya* kezdetű népdalról, amelyben a víz túloldalán lévő rekettyebokor alatt van a szép botoskavirág [’büdöske’], amely hiába szép, nem őt választja a legény, hanem a fehér fuszulykavirágot. Ebben a népdalban A ROSSZ LENT generikus metafora is segíti az értelmezést; Szelid 2007).

A fentieket az is alátámasztja, hogy a magyar folklórban a külső díszítettség gyakran lelki, erkölcsi értéktelenségre utal. Ezt egy metonímia motiválja: OK AZ OKOZAT HELYETT (BŰNÖS CSELEKEDETRE INDÍTÓ KÜLSŐ A BŰNÖS CSELEKEDET HELYETT: SZÉPSÉG A SZEXUÁLIS AFFÉR HELYETT). Ebbe a kategóriába esik a fenti példákban az illatos tearózsa és a sárga botoskavirág a szűzies fehér fuszulykavirággal szemben. Régen falusi környezetben a vendégtől szokás volt megkérdezni: *Disztelen-é?*, ami azt jelentette: ’Jól érzi-e magát? Nem unatkozik-e?’ (Györffy–Viski, é. n, 280). További példa erre a *Három árva* székely népdallada, amelyben a gonosz mostoha arca ki van festve:

Két orcája ki van festve;
A’llesz néktek mostohátok,
Aki fejért ad reátok. //
Mikor fejért ad reátok,
vérrel virágzik hátatok...

AZ ERKÖLCS ERŐ metafora a következő sematikusági hierarchiában helyezkedik el:

A képi séma szintjén: A KOMPLEX ELVONT RENDSZER KOMPLEX FIZIKÁLIS RENDSZER
A konceptuális tartomány szintjén: AZ ERKÖLCS ERŐ
A konceptuális keret szintjén: AZ ERKÖLCS A TESTI ÖNMEGTARTÓZTATÁS EREJE
A HÁZASSÁGIG, ide tartozik a vágyak, csábítások leküzdése
A mentális terek szintjén: A SZERELMI ERKÖLCS HIÁNYA (illatos tearózsa, sárga botoskavirág) A TESTI ÖNMEGTARTÓZTATÁS SIKERTELENSÉGE A HÁZASSÁGIG
(pl. a folyó túlsó oldalára kerülés, a folyóvízen való átkelés képében)

Összegzésül tehát elmondhatjuk, hogy fenti többszintű metaforaértelmezésünk alól a magyar népdalok folyóvízzel kapcsolatos forrástartományú metaforái sem kivételek, a konceptualizáció potenciálisan univerzális és kultúraspecifikus vonásait egyaránt magában foglaló elmélet más módszerekkel értelmezhetetlennek nyilvánított mondanivalók megfejtéséhez is segítséget szolgál.

3. Következtetések

Mivel a fenti elemzésben sok népköltészeti példa található, essék szó elsőként az univerzalitás és a népköltészet kapcsolatáról. A népdalok jelentésének kutatásakor, hasonlóan más népköltészeti alkotások (népmesék, mondókák) elemzéséhez, a kutató abban a különleges helyzetben van, hogy több szinten fejtheti meg a mondanivalót. Van egy olyan értelmezési lehetőség, amelyben szó szerint értendők a szövegek – ez feltehetően a gyerekeknek és az idegeneknek szóló mondanivaló. Emellett van egy mélyebb, metaforikus réteg, amelyik a „benszülöttek” számára szól, és amelyik a szociokulturális háttér és az adott közösség népköltészeti szövegeinek mélyebb ismerete nélkül könnyen félreérthető. Fenti elemzéseink ez utóbbi jelentésréteg feltárását kísérik meg. Elemzésünk rávilágít arra, hogy a magyar népdalok szövegét motiváló konceptuális metaforák is például szolgálnak a többszintű metaforaértelmezéshez, vagyis kreativitásuk épp azáltal érthető meg egy újabb kor vagy egy másik kultúra képviselője számára, hogy a konceptualizáció egy magasabb szintjén (a képi séma, a konceptuális tartomány, esetenként a konceptuális keret szintjén), főként testi mivoltunknak köszönhetően, közeluniverzális rétegei vannak. A kreativitás a metafora alsóbb szintjein jön létre (általában a mentális tér, esetleg már a konceptuális keret szintjén), amelyet a kontextus nagyban meghatároz.

Ami a költészetet általánosságban illeti, dolgozatunk elemzéseiből a következő főbb következtetéseket vonhatjuk le. A metafora a költészetnek egy közel univerzális tulajdonsága (amennyiben a legtöbb költemény metaforákból építkezik), vagy ahogy Hogan *Literary Universals* című projektjében nevezi, egy „statistikai univerzálé”.

Egy második metaforauniverzálé a költészetben (de lehet, hogy ez az irodalomra általánosságban is vonatkozik) az, hogy a metaforák konceptuális metaforák, amelyek megfelelő nyelvi eszközök segítségével fejeződnek ki. A konceptuális metaforák univerzális testi tapasztalatok (korrelációs metaforák) vagy különféle hasonlóságok (analógiák) által születnek.

Harmadszor, a költők metaforaválasztását a kontextus különböző fajtái befolyásolhatják: a szituációs, a diskurzus-, a testi és a konceptuális-kognitív kontextus.

Negyedszer, a metaforák a sematikusság különböző szintjein lépnek fel. Ed-digi ismereteink alapján a következő szinteket különböztetjük meg: a képi sémák, a konceptuális tartományok, a konceptuális keretek és a mentális terek szintjét. Míg a költészetnek ez egy univerzális tulajdonsága lehet, a magasabb szintű metaforák legspecifikusabb sematikussági szinten való kidolgozása (ti. a mentális terek szintjén) metaforikus változatosságot hozhat létre.

Ötödször, azok a konceptuális metaforák, amelyek univerzális tapasztalati korreláción alapulnak, potenciálisan univerzálisak; jelen vannak eltérő, egymástól független nyelvek/kultúrák költészetében, de nem mindegyikében (vagyis nem abszolút univerzálisak). Ugyanakkor, a hasonlóság alapú konceptuális metaforák variálódása sokkal valószínűbb nyelvek és kultúrák között.

A metaforauniverzálék problémája kéz a kézben jár a metaforák variálódásának problémájával. Az előbbi gyakran feltételezi az utóbbit, és az utóbbi gyakran feltételezi az előbbit; vagyis kiegészítik egymást.

Először is, a metafora variálódását alapvetően három erő hozza létre: a koncepcuális metaforák konvencionálistól eltérő elemeinek előtérbe helyezése (pl. AZ EMBER NÖVÉNY metafora felhasználásának alapját általában az élet ciklikussága jelenti, de Janus Pannonius *Egy dunántúli mandulafáról* című versében különleges módon az alapot az embernek az az ösztöne adja, amely képessé teszi arra, hogy akár sivar körülmények között is virágot bontson, vagyis tehetségét kibontakoztassa), a kontextuális hatás és a magasabb szintű metaforák különböző kidolgozása.

Másodsor, még az univerzális metaforák is variálódhatnak kultúrák és egyének között. Ez annak köszönhető, hogy az univerzális metaforák más-más kontextuális hatásnak lehetnek kitéve, és eltérő módon lehetnek kidolgozva. Az, hogy ez hogyan valósul meg, szintén a kontextuális hatás eredménye lehet.

Harmadszor, a metafora variálódása gyakran a sematikus szint függvénye. Az alacsonyabb szintűek differenciáltabbnak, specifikusabbnak tűnnek, mint a magasabb szintűek.

Negyedszer, a különféle analógiák típusainak eltérései adják talán a legnyilvánvalóbb és leggyakoribb formáját a változatosságnak.

A metaforák jelentős elemszámú halmazának feltehetően lényegesen csekélyebb elemszámú részhalmazát alkotják az univerzális metaforák. Ha ez igaz, akkor a metaforák variálódását kellene alapelvnek tekintenünk, nem az univerzalizitást, amikor a metaforák univerzalitásának és variálódásának kérdéséről beszélünk.

Végül, úgy tűnik, hogy a dolgozatban a metaforikus univerzalitás és variálódás kérdésében nem különböztetjük meg a költői és a mindennapi nyelvhasználatot. A fent említett metaforával kapcsolatos folyamatok mindegyike ugyanúgy érvényes a költői és a hétköznapi nyelvre. Úgy tűnik tehát, hogy a különbség más okokban keresendő. Az is lehetséges, hogy az eltérés alapját kizárólag a kreativitás (újszerűség), a komplexitás és a metaforikus sűrűség szintje adja (Kövecses 2010). A metaforikus univerzalitás és variáció az emberi elmének egy általános tulajdonsága, figyelmen kívül hagyva a regisztert (hétköznapi vagy költői), amelyben a metaforákat használjuk.

SZAKIRODALOM

- Baranyiné Kóczy Judit 2017. Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 141: 404–25.
- Benczes Réka – Kövecses Zoltán 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Boroditsky, Lera 2001. Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conception of time. *Cognitive Psychology* 43: 1–22.
- Boroditsky, Lera – Michael Ramscar 2002. The roles of body and mind in abstract thought. *Psychological Science* 13 (2): 185–9.
- Casanto, Daniel 2009. Embodiment of abstract concepts: Good and bad in right- and left-handers. *Journal of Experimental Psychology: General* 138 (3): 351–67.
- Deignan, Alice 2003. Metaphorical expressions and culture: An indirect link. *Metaphor and Symbol* 18 (4): 255–71.
- Fauconnier, Gilles – Mark Turner 2002. *The Way We Think*. Basic Books, New York.
- Gibbs, Raymond W. 2006. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press, New York.
- Gibbs, Raymond W. – Herbert Colston 2012. *Interpreting Figurative Meaning*. Cambridge University Press, New York.
- Goatly, Andrew 2007. *Washing the Brain*. John Benjamins, Amsterdam.

- Grady, Joseph 1997. THEORIES ARE BUILDINGS revisited. *Cognitive Linguistics* 8 (4): 267–90.
- Guthrie, James R. 1998. *Emily Dickinson's Vision. Illness and Identity in her Poetry*. The University Press of Florida, Gainesville, FL.
- Györfly István – Viski Károly é. n. *A magyarság néprajza*. 2. kötet. Királyi Magyar Nyomda, Budapest.
- Jackendoff, Ray – David, Aaron 1991. Review Article: *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor* by George Lakoff and Mark Johnson. *Language* 67 (2): 320–8.
- Kolodny, Annette 1975. *The Lay of the Land. Metaphor as Experience and History in American Life and Letters*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Kolodny, Annette 1984. *The Land Before Her. Fantasy and Experience of the American Frontiers, 1630–1860*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Kövecses, Zoltán 1988. *The Language of Love*. Bucknell University Press, Lewisburg.
- Kövecses, Zoltán 2000. *American English. An Introduction*. Petersburg, Canada: Broadview Press.
- Kövecses, Zoltán 2002/2010. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses, Zoltán 2005. *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses, Zoltán 2010. A new look at metaphorical creativity in cognitive linguistics. *Cognitive Linguistics* 21 (4): 655–89.
- Kövecses, Zoltán 2015. *Where Metaphors Come from. Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, New York.
- Kövecses, Zoltán 2017. Levels of metaphor. *Cognitive Linguistics* 28 (2): 321–47.
- Kövecses, Zoltán 2018. Metaphor universals in literature. In: Patrick Colm Hogan's Literary Universals Project [URL: <https://literary-universals.uconn.edu/2018/02/04/metaphor-universals-in-literature/> – 2018. október 30.]
- Lakoff, George 1993. The contemporary theory of metaphor. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lakoff, George 1996. *Moral Politics*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live by*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1999. *Philosophy in the Flesh*. Basic Books, New York.
- Lakoff, George – Mark Turner 1989. *More Than Cool Reason*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Martínez, Oncins J. L. 2006. Notes on the metaphorical basis of sexual language in Early Modern English. In: González, Juan Gábel Vázquez – Vázquez, Monserrat Martínez – Vaz, Pilar Ron (eds.): *The Historical Linguistics – Cognitive Linguistics Interface*. Universidad de Huelva, 205–24.
- Semino, Elena 2008. *Metaphor in Discourse*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sharifian, Farzad 2017. *Cultural Linguistics: Cultural Conceptualizations and Language*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest.
- Szelid, Veronika 2012. Set me as a seal upon thine heart. A Cognitive Linguistic analysis. In: S. Kleinke – Z. Kövecses – A. Musolf – V. Szelid (eds.): *Cognition and Culture*, ELTE Eöt-vös Kiadó, Budapest, 180–210.
- Tánczos Vilmos 2001. *Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok*. Püski Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Turner, Mark 1996. *The Literary Mind*. Oxford University Press, New York.
- Yu, Ning 1998. *The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese*. John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.

Szelid Veronika	Kövecses Zoltán
egyetemi adjunktus	professor emeritus
ELTE BTK	ELTE BTK
Amerikanisztika Tanszék	Amerikanisztika Tanszék

SUMMARY

*Szelid, Veronika – Kövecses, Zoltán***Metaphor universals in literature**

In this article we are concerned with the issue of metaphor universals in poetry. By metaphor universals we mean any (universal or potentially universal) metaphor-related phenomena. Metaphor universals are approached from a conceptual metaphor theory (CMT) perspective here. The majority of our examples are taken from American English, British English and Hungarian poems, including a number of Hungarian folksongs. Since universality assumes non-universality, we are concerned with both universal and non-universal aspects of metaphor in poetry. We attempt to answer two questions: What makes some metaphors universal? and What makes some other conceptual metaphors non-universal in poetry? In answering these questions, we use an extended view of CMT provided by Kövecses (2017, 2015), which has two main components: the multi-level view of metaphor and the contextualist version of CMT. The analysis demonstrates that this complex approach offers several new insights into the study of poetic metaphor.

Keywords: conceptual metaphor theory, poetic metaphor, universality, non-universality, context, multi-level view of metaphors, Hungarian folksongs

Metrolingvisztika, kreol stilizálás és performancia Sam Selvon *The Lonely Londoners* című regényében

1. Bevezetés

Jelen tanulmány – a szociolingvisztika harmadik hullámának elméleti keretét és módszertanát alapul véve – vizsgálja egyfelől a kulturálisan beágyazott karibi kreol forrásoknak és repertoároknak a városi tér birtokbavételében és átalakításában játszott szerepét, másfelől a stilizált kreol nyelvhasználati formáknak identitáskonstrukciós lehetőségeit és eszközeit.

Sam Selvon (1923–1994) kelet-indiai és skót származású trinidadai író, aki az 1950-es években emigrált, közel harminc évet töltött Londonban, majd tizenhatot Calgaryban. A *The Lonely Londoners* (2002 [1956]) az író Moses-trilógiájának első regénye, pikareszk románc, amely inkább a kreol orális irodalomra jellemző, nemlineáris struktúrát követi (Confiant 2000). A narrátor szóbeli előadóként (Walter Benjamin fogalmával élve: mesemondóként) és calypso¹-művészként jelenik meg, aki a közönséget részvételre invitálja, és képes bármilyen személyiség, szerep eljátszására (Maximint idézi Buzelin–Winer 2008).

Selvon műve az európai realista regény lineáris narratívájától eltérően lazán összefüggő narratív epizódokban ábrázolja a szegény, munkásosztálybeli (afro)karibi bevándorlók mindennapi életét az 1950-es évek Londonjában – nagyjából egy hároméves időtartamot felölelve. A főszereplő, egyben a szerző szószólója, Moses Aloetta, aki több mint egy évtizede tartózkodik Londonban. A migrációval kapcsolatos álmai nem teljesültek, honvágya egyre erősebb. Segít honfitársainak beilleszkedni, munkát és lakhatást találni Londonban. Vasárnaponként a regény szóhasználatával élve a fiúk („the boys”) Moses bérelt szobájában gyűlnek össze, ahol történeteket, információkat cserélnek. A narratíva nagy része a túlélésre, a munkakeresésre, illetve a szórakozásra, a nőhajhászásra irányul.

1.1. Elméleti háttér

A szociolingvisztika harmadik hullámát a nyelv társas konstruktivista megközelítése jellemzi: a kutatások a nyelvet és ezen belül a stílust az identitás, a társas jelentések és kontextusok létrehozásának az eszközöként értelmezik.

A társas konstruktivizmus a stílust elsősorban a nyelvhasználati jegyek olyan csoportjaiként, illetve felhasználási módjaiként értelmezi, amelyek aktívan részt vesznek az adott beszédhelyzetben a társas jelentés és a társadalmi identitás létrehozásában (l. pl. Pennycook–Otsuji 2015). Különös figyelmet érdemel

¹ Humoros, satirikus szövegű dalokra előadott afrokaribi zene és tánc, amely Trinidadból ered.

a stilizáció, stilizálás²/stílushasználat (vö. Bartha–Hámori 2010: 302) (*styling*) és a keresztezés/kereszteződés (*crossing*³) (Rampton 2005) gyakorlatainak, illetőleg a szociokulturális jelentéseket és identitásokat létrehozó tudatos, aktív és kreatív nyelvi performanciáknak a leírása. Bahtyin megfogalmazásában a stilizáció „a másik nyelvének művészi képe”,⁴ olyan rendhagyó (Bahtyin kifejezésével élve) polifón, heteroglosszikus megnyilatkozás, amelyben a beszélő saját szimbolikus céljainak érdekében a másik beszédét magáévé teszi, átdolgozza, máshova teszi a hangsúlyt (Bahtyin 1981: 362; Rampton 2006; Coupland 2007).

A társas konstruktivista modellben az identitás elsősorban nem eleve adottnak tekintett makrotársadalmi kategóriák összessége, hanem a társas interakcióban a beszélő alkotó tevékenységével létrehozott lokális és mikrointerakciós dinamikus identitáskategóriák együttese (l. Bucholtz–Hall 2010). A beszélő – alkotó tevékenysége révén – aktívan részt vesz az adott beszédhelyzetben a társas jelentés és a szociokulturális identitás létrehozásában. Az identitás társas konstruktivista értelmezése szerint az identitás a nyelvi interakciók folyamatában (a mindenkori beszédhelyzettől függően, a beszédpartnerek lokális és interakciós pozícióinak, résztvevői szerepeinek egymásra hatásával és más befolyásoló tényezők változásával) újra és újra megteremtődik (Bucholtz–Hall 2010).

A társas konstruktivista megközelítésben a Judith Butler performancia- és performativitásfogalma az identitáskonstruálás és a társadalmi normákkal szembeni ellenállás eszközeként jelenik meg (Bahtyin 1981; Bhabha 2010). A performatív beszédaktusokban a beszélők alkotói tevékenysége képes újrafogalmazni, átformálni a nyelvi formákhoz és változatokhoz köthető konvencionális, megszokott társas jelentéseket, azaz az adott társadalomban érvényes ideológiai jelentéseket, amelyeket a hétköznapi beszéd reprodukál. A Bauman-féle értelmezés szerint a (kulturális/emelkedett) performancia⁵ egy beszélő előadása, közönség előtt bemutatott nyelvi tevékenysége – ilyen performanciák például a politikusok, a lemezlovasok, a *drag queen*ek vagy a színészek előadásai (l. pl. Bauman 2001). Bauman (2001: 168–9) szerint a performancia a kommunikatív kompetencia tervezett, műfaji és formális szempontjai alapján megragadható előadási mód, amely a performancia nyilvánossága folytán felhatalmazza a közönséget arra, hogy interpretálja a performanciát, illetve megítélje az előadó(k) tudását és képességeit.

A habitus a szocializáció során a személyiségbe beépült tartós beállítódások/diszpozíciók rendszere, amely a társadalmi helyzet lenyomataként szabályozza és irányítja a gondolkodást, az észlelést, az érzelmeket, a testbeszédet (így a mimi-

² Bartha–Hámorit (2010) követve a *styling* megfelelőjeként lehetőleg a *stílushasználat*, de bizonyos esetekben a *stilizálás* terminust használom. A stilizálás a stilisztikai jelentések aktiválását jelenti. A stílushasználat a stilizációnak az aktív, kreatív, tudatos, verbális dimenzióját emeli ki, de a két jelenség között lehetetlen éles határvonalat húzni – ennek megfelelően a szakirodalom gyakran egymás szinonimájaként használja az említett terminusokat.

³ A beszélő természetes társadalmi vagy etnikai csoportjától eltérő más csoportok nyelvváltozatainak, nyelvhasználati formáinak tudatos használata, stilizálása. A magyarban keresztez(őd)ésként is hivatkoznak a jelenségre, de én a továbbiakban nem ezt a terminológiát követem, hanem a *crossing* terminust használom.

⁴ Ez a Bahtyin-idézet saját fordítás.

⁵ A társas konstruktivista megközelítéshez hasonlóan összekapcsolom a nyelvi performativitás fogalmát a performancia baumani értelmezésével.

kát, a gesztikulációt), a nyelvet és a racionálisan mérlegelt cselekvéseket. A habitusnak számos komponense van – ilyen például a beszédhabitus, a testi habitus (*hexis*), az öltözködési mód és az ízlés. Bourdieu (1991) szerint a beszédhabitus tartományába tartozó nyelvhasználati formák a testünkben rögzültek. A beszédhabitus olyan beszédmódokat jelent, amelyeket a hasonló társadalmi háttér épít be az adott társadalmi réteg tagjainak a nyelvhasználatába, és amelyek használata újratermeli az adott osztályt, hozzájárul annak fennmaradásához. A habitus fogalmát – Bourdieu felfogásával ellentétben – etnokulturális, racialis, területi és más (pl. gender, iskolázottság szerinti) társadalmi közösségek keresztmetszetében alkalmazzom.

A kreol egy olyan, eredetileg pidzsinként létrejött és működő nyelvből kialakult nyelv, amely egy közösség teljes értékű anyanyelvévé vált. Ez a változási folyamat az úgynevezett kreolizáció, amelynek lényege, hogy a pidzsinizáció⁶ folyamatához társuló leszűkülés és egyszerűsödés megszűnik, a morfológia és a szintaxis komplexebb lesz, a fonológia többé-kevésbé regulárisává válik, a szóképzés és a nyelv funkciói bővülnek és kiterjednek (Trudgill 1997). Az ismertebb kreol nyelvek angol, francia vagy portugál alapúak, mint például a karibi térség angol alapú kreoljai. A forrásnyelvet beszélők számára a kreol nyelvek (pl. a brit angolt beszélők számára a trinidadai kreol) általában nem érthetők. A karibi angol alapú kreol (*Caribbean English-lexicon creole: CEC*), amelynek több helyi sztenderdizált változata létezik (pl. trinidadai, jamaikai, guyanai, antiguai, grenadai kreol angol), azonban a kreolt nem beszélők számára is érthető. A trinidadai kreol az angol egyfajta modifikált, sztenderdizált változatát képviseli, amely helyi nyelvként funkcionál.

Selvon regényében a karibi angol alapú kreolt (*Caribbean English-lexicon creole: CEC*) használja – ezáltal a regény eredetiben is érthetővé vált az angolt beszélő széles olvasóközönség számára is. A *The Lonely Londoners* az első úgynevezett karibi „nyelvváltozatregény” (*dialect novel*), amelyben a kreol angol nemcsak a dialógusokban jelenik meg, hanem egyúttal a narráció nyelve is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a regényben a kreol – a szó teátrális értelmében – folyamatosan a stilizálás modalitásában működik. A regény tartalmaz nem stilizált identitásfajtákat, dialógusokat, narratív epizódokat is. Nyelvezete ugyanakkor szakít a korábbi angol és karibi irodalmi hagyományokkal, amelyekben a nemsztenderd változat(ok) regionális, osztály- vagy etnikai hovatartozást jelöl(nek), tehát a kreol nem referenciálisan funkcionál, nem a narratíva helyszínét, a szereplő társadalmi, etnikai vagy regionális háttérét jelzi (Bernhardt idézi Buzelin–Winer 2008: 645). A vernakuláris nyelvváltozat irodalmi felhasználása az egységes és kitüntetett szereppel bíró nyelvi norma, illetve a hatalmi viszonyok vitatása is egyben.

Glissant (1989, 1997), Hall (1996) és Gilroy (2003) a kreolt olyan szinkretikus nyelvváltozatnak tekintik, amely több afrikai és európai nyelvet magába foglal

⁶ A pidzsinizáció és a kreolizáció elméletileg világosan megkülönböztethető folyamatokat ír le, a gyakorlatban azonban nehéz meghatározni, hogy egy adott nyelv pillanatnyi állapota szerint pidzsinnek vagy kreolnak tekinthető-e. A két kategória elkülönítését tovább nehezíti, hogy vannak olyan nyelvek, melyek pidzsin és kreol változatban is léteznek.

(vö. pl. Glissant 1997: 69). Selvon stilizált kreol nyelvváltozata felerősíti a kreol szinkretikus jellegét, mivel egyetlen karibi közösséghez sem kötődik túlságosan szorosan (Mair 1989: 150). Így olyan transznacionális nyelvként funkcionál, amely képes kifejezni a Karib-térség unikális kulturális és irodalmi identitását. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a regényben a kreol áthelyeződik a Karib-térség szociokulturális világából Angliába, ahol szükségképpen beágyazódik a diaszpóra kisebbségi létének a világába – például a gazdasági kizsákmányolás, a nyomor, a gettósodás, a rasszizmus, a kivándorlás és a száműzetés tapasztalatába (Gilroy 2003: 82) – így a kreol deterritorializálódását az újraterritorializálódás követi (l. Harris–Leung–Rampton 2001).

A jelen kutatás szempontjából fontos kiemelni a kreolnak a karibi szóbeli hagyományokba, a calypsóba és a soundsystem kultúrába való mély beágyazottságát. Glissant (1989: 123–4) megállapítása szerint a karibi ember számára az első a szó, és a hang(zás) a legelső; a zaj nélkülözhetetlen a beszédhez. A karibi kreol egyik fontos kulturális és nyelvi sajátossága, hogy a kommunikációban a zene, a gesztus, a tánc és a hangzás ugyanolyan fontos, mint a nyelv (Glissant 1989: 75). A közelmúltban sok kutatás foglalkozik a fekete társadalmi lét, kultúra és nyelvhasználat auralitásával⁷ (l. pl. Moten 2003), valamint a fekete zene és a diaszpóra kapcsolatával (pl. Gilroy 2003).

A következőkben röviden összefoglalom a korábban nem említett karibi kreol nyelvváltozataival összefüggésbe hozható, az elemzésekben érintett társadalmi jelentéseket. Hebdige (1976) szerint a kreol elsősorban az intraetnikus karibi kommunikáció nyelve, amely kirekeszti a fehér angolokat. Hewitt (1986) londoni kutatása feltárja, hogy a kreol nem egyszerűen a karibi bevándorlók etnikus nyelve, hanem a brit ifjúsági fekete kultúrával és az ezzel járó antirasszista politikával való azonosulást fejezi ki. Fehér tinédzserek kreolra való áttérése asszertivitást és az utcai életben való tájékozottságot szignál, a crossing jellemzően verbális párbajokban, a zenei és a soundsystem témák megbeszélésénél jelenik meg. Az 1970-es években a kreolt a *dread talk* kifejezéssel illették, ezzel is utalva a kreol, a reggae zene és a rasztafari kultúra összefonódására. Rampton (2005: 97, 85) crossinggal kapcsolatos kutatásában a kreol (vagy a kreollal asszociált) stilizálás jellemzően a diákoknak az iskolával szembeni antagonisztikus hozzáállását vagy agresszióját fejezi ki.

⁷ Az utóbbi évtizedben az auralitás fogalma előtérbe került az afroamerikai és a karibi irodalomtudományban (Glissant 1989; Moten 2003; Gilroy 2003), ráirányítva a figyelmet arra, hogy a rabszolgaság és a plantáció történeti következményeként a fekete kultúra és nyelv specifikus attribútuma a hangzás, és intenzíven kapcsolódik a fekete zenei formákhoz.

2. Elemzések

2.1. A karibi angol identitás stilizációja

2.1.1. Migráns stilizálás az Angliába való megérkezéskor

A következő regénybeli dialógusok a Trinidad és Anglia közötti különbségeket, valamint az utazás, a migráció, a változás és a fordítás problematikáját jelenítik meg. Az interakciók helyszíne a Waterloo kikötő, ahová számos bevándorló érkezik a Karib-térségből. Moses a reményét vesztett, kiábrándult londoni veterán, míg Sir Galahad (Henry) a zöldfülű, a Londont idealizáló, az ígéretes jövőben bizakodó bevándorló, aki nemrég érkezett hajóval Trinidadból.

A regényben a stilizálás mindig több, mint az identitás, a nyelv vagy a kulturális gyakorlatok egyszerű és egyértelmű jelölése. Ez látható Galahad stilizációjában, aki télen egy trópusi ingben és *watchekongban* (vászontalpú teniszcipőben) érkezik:

- (1a) ‘You not feeling cold, old man?’ Moses say, eyeing the specimen with amazement, for he himself have on long wool underwear and a heavy fireman coat that he pick up in Portobello Road.
 ‘No,’ Henry say, looking surprise. ‘This is the way the weather does be in the winter? Is not so bad, man. In fact I feeling a little warm’⁸ (Selvon 2002: 33⁹)

A fenti szövegrészletben a kreol stilizálás jól szemlélteti a Rampton (2006: 222–3) által megfogalmazott megkülönböztetést az elsődleges realitások (*primary realities*) és a másodlagos vagy metasztintű (*secondary or ‘meta-level’ representations*) ábrázolásmódok között. Rampton az elsődleges és a másodlagos realitások fogalmi közötti eltérést Michel Foucault (1980) írásai és Raymond Williamsnek (1977) a hegemonia és a gyakorlati tudatosság (*practical consciousness*) közötti ellentétre vonatkozó elgondolása alapján vezeti le (részletesebben l. Rampton 2006: 219–24). A gyakorlati tevékenység (*practical activity*) elsődleges realitásai a materiális körülmények, a hétköznapi tapasztalatok, diskurzusok és gyakorlatok, amelyek megtapasztalása az egyén társadalmi helyzetétől és kapcsolati hálózatától, illetve a történeti pillanattól függ. Egy ilyen alapvetően metaforikus, többszólamú és obskúrus – a gyakorlati tevékenységen belüli – másodlagos szintű reprezentáció a transznacionális identitások létrehozásának és performanciájának az előfeltétele. Mindkét szereplő nyelvhasználata performanciaként értelmezhető másodlagos

⁸ A regény magyar fordításban még nem jelent meg; a tanulmányban közölt szövegrészek a szerző saját fordításai.

(1b) – Nem fázol, öregember? – kérdezi Moses, csodálkozva tekintve a csodabogárra, mert rajta hosszú gyapjú alsónemű és egy súlyos tűzoltókabát volt, amit a Portobello úton választott ki.

– Nem – mondta Henry meglepődve. – Ilyen az idő télen? Nem olyan rossz ez, ember. Valójában kicsit melegem van.

⁹ Az idézetek után zárójelben megadott számok – itt és a továbbiakban – a hivatkozott regény oldalszámait jelölik.

‘You does smoke?’

‘Yes. You have any on you now? I finish my last packet on the train.’

‘You mean to say you come off the ship with no cigarettes? You don’t know they does allow you to land with two hundred, and that it have fellars who manage to come with five-six hundred? You don’t know cigarettes expensive like hell in this country? Nobody tell you anything at all about London? Frank ain’t give you some tips before you leave Trinidad?’¹⁰ (33–4)

Moses kioktatásából kirajzolódnak azok az Angliával kapcsolatos, a migránsok körében áramló és terjedő „migrációs legendák”, amelyek felkészítik a karibi migránsokat az Angliába való megérkezésre. Ezek egyfajta migrációs „know how”-ként is felfoghatók, amelyek gazdasági és vámügyi ismereteket fordítanak le a konkrét, pragmatikus cselekvések nyelvére (pl. mennyi cigarettát és alkoholt lehet/érdemes bevinni hajóval az országba). Moses stilizált retorikai kérdései (transz)kulturális szocializációként is értelmezhetők, amennyiben bevezetik Galahadot az Anglia és Trinidad közötti gazdasági, szociokulturális különbségekbe.

A Waterloo kikötő átmeneti és ideiglenes jellege miatt – Marc Augé (2009) fogalmával élve – egy „nem-hely” (*non-space*). Releváns, hogy az idézett jelenet a Waterloo kikötő területén történik, amely a globalitás, a transznacionalitás, az emberek és áruk keringésének helyszíne. A kikötő a regényben harmadik térként funkcionál: az Anglia és Trinidad közöttiségében létezik. A kikötő relációs jellegét Anglia és Trinidad határozza meg, a kikötő terét egyaránt befolyásolja a forrás- és a célország kultúrája. Ezt a narráció, a Karib-térségből érkező és a Londonban letelepedett karibiak találkozása, illetve az angol riporterek jelenléte teszi egyértelművé, erre azonban jelen elemzésemben nem térek ki.

2.1.2. *London birtokbavétele (appropriation)*

A késői modernitás felfogása szerint a hiteles identitás nem automatikus, hanem diszkurzív aktusok során lehet megszerezni (Coupland 2007: 184). A diszkurzív aktusoknak ez a hitelesítő funkciója a kreol stilizációban, a migráció körülményei között még erőteljesebben érvényesül: a kreol angol fonetikai és morfoszintaktikai performanciája a migrációban átalakuló identitás megkonstruálásához segíti hozzá

¹⁰ (2b) Moses mint egy veterán, aki hosszú ideje lakik ebben az országban, sokféle emberrel találkozott és sok mindent csinált, de soha nem gondolta volna, hogy eljön a nap, amikor egy téli estén a napfényes trópusokról poggyász nélkül trópusi öltönyben egy cimbora érkezik.

– Azt mondd, hogy üres kézzel érkezted Trinidadból?

– A fogkefe mindig a zsebemben van, és rajtam van egy pizsama. Ne félj, beszerzek mindent, mihelyt dolgozni kezdek.

– Cigizel?

– Igen. Van nálad egy szál? Elszívtam az utolsó dobozt a vonaton.

– Azt akarod mondani, hogy cigi nélkül jöttél? Nem tudod, hogy 200 darabot be lehet hozni az országba, de van, aki 500-600 szállal érkezik? Nem tudod, hogy milyen drága a cigaretta ebben az országban? Senki nem mondott neked semmit Londonról? Frank nem látott el tanácsokkal, mielőtt elindultál?

a migránst. Sir Galahad a nyelvváltozat-stilizálás segítségével konstruál magának egy társadalmilag beágyazódott karibi identitást.

- (3a) He had a way, whenever he talking with the boys, he using the names of the places like they mean big romance, as if to say ‘I was in Oxford Street’ have more prestige than if he just say ‘I was up the road.’ And once he had a date with a frauline, and he make a big point of saying he was meeting she by Charing Cross, because just to say ‘Charing Cross’ have a lot of romance in it, he remember it had a song called ‘Roseann of Charing Cross’. So this is how he getting on to Moses: ‘I meeting that piece of skin tonight, you know.’ And then, as if it not very important, ‘She waiting for me by Charing Cross Station.’ Jesus Christ, when he say ‘Charing Cross,’ when he realize that is he, Sir Galahad, who going there, near that place that everybody in the world know about (it even have the name in the dictionary) he feel like a new man...¹¹ (84)

Sir Galahad a karibi férficsoporton belül a kreol vernakuláris segítségével egy londoni karibi identitást stilizál. A stilizálás felhasználja a maskulin karibiság hagyományos kulturális forrásait, a kulturális kompenzáció részeként ugyanis a migrációban felerősödik és eltűzöttá válik a „fekete” maskulinitás (Gilroy 2003: 85). A performatív megnyilatkozás stilizálja az angol (fehér) nő birtoklását, a heteroszexuális udvarlási rítusokat, valamint a férficsoporton belüli versengést.¹² Másrészt a stilizálás során a migráns *új*, korábban a karibi kultúrával nyilvánvalóan vagy természetesen nem asszociált „angol” forrásokat és repertoárokat is felhasznál.

A nyelvváltozat-stilizálás lehetővé teszi az „angolság” nyelvi birtoklását is, amikor a szereplő az angol nemzet olyan szimbolikus helyszínével azonosul, amely hagyományosan az angolságot konstruálja meg. A *Charing Cross*, a *Piccadilly* és I. Károly szobra a koloniális privilégium, az angol nemzeti identitás és London terének legláthatóbb és legmaradandóbb jelképei közé tartozik. Előhívják az angol birodalom imaginárius földrajzát,¹³ amely több évszázadot ölel fel (Bhabha 2010: 243). A karibi bevándorló számára a nemzet perifériáján való létet az ambivalens identifikáció szimbolikus tárgyai testesítik meg. Azzal, hogy

¹¹ (3b) Volt Galahadnak egy szokása, hogy amikor a srácokkal beszélgetett, úgy használta a helyneveket, mintha azok valami romantikus jelentést hordoznának, mintha annak kimondása, hogy „az Oxford Streeten voltam” nagyobb presztízzsel bírna, mint az, ha valaki egyszerűen azt mondja, „az úton jártam”. Amikor egyszer randevúja volt egy kisasszonnyal, nagy ügyet csinált abból, hogy a Charing Crossnál találkoznak, mert a „Charing Cross” kifejezés tele van romantikával. Eszébe jutott egy szám, *Roseann of Charing Cross*. Tehát ezeket mesélte Mosesnek: – Azzal a nővel találkozom este, tudod. – És aztán, mintha nem lenne fontos: – A Charing Cross állomásnál vár rám. – Jézus Krisztus, amikor kimondja, hogy „Charing Cross”, abban a pillanatban döbbent rá arra, hogy ez ő, Galahad, aki odamegy, annak a helynek a közelébe, melyet mindenki ismer a világon (még a szótárban is benne van), és új embernek érzi magát.

¹² Rendkívül izgalmas kérdés, hogy milyen patriarchális, heteronormatív implikációi vannak a fekete férfi stilizálásnak, illerve annak középpontba helyezésének, erre azonban a cikk terjedelmi korlátai között nincs lehetőségem szisztematikusan kitérni.

¹³ Said (1979) az imaginárius földrajzot az orientalista diskurzusok és képek által konstruált térérzékelésként értelmezi.

a bevándorló szereplő az angol nemzeti, egyben volt birodalmi helyszínhez képest definiálja és pozicionálja önmagát, egy új térhez kötődő karibi londoni identitást teremt. A nyelvvaltozat-stilizálással a bevándorló birtokba veszi az angolságot, illetve úgy rekonstruálja Angliát, mint egy valójában plurális közösséget. Az angolság birtoklását kifejező nyelvi performansia alapja tehát a (fehér) angol nő és a város „centrumának” egyidejű szimbolikus birtokbavétele. A karibi bevándorló tudatosan, aktívan, kreatívan átírja és átkeretezi a város jelentéseit azzal, hogy fekete bevándorlóként érvényesíti az angol „nemzeti” térhez való jogát. Ezzel Selvon megfordítja a kolonializáló terjeszkedés és hódítás logikáját, amely a viktoriánus birodalmi románc műfajának mozgatórugója. Az angol város ilyen értelemben vett kisajátítása magával vonja a gyarmati város rasszalapú földrajzát. A kreol stilizálás átírja és áthangsúlyozza a nemzeti imaginárius földrajznak a hagyományos és rögzített jelentéseit. A nyelvi kisajátítás (*appropriation*) Ashcroft és társai (2002) által bevezetett fogalma kiterjeszhető arra a szemiotikai-szonikus folyamatra is, amelynek során a bevándorló saját kulturális tapasztalatainak súlyát hordozva a rendelkezésére álló (nyelvi) források segítségével birtokba veszi a városi centrumot.

Emellett hangsúlyozni kell, hogy ezek a városi műemlékek, látványosságok (Bahtyin fogalmával élve) kronotoposzok, azaz nemcsak a nemzetiség, hanem a birodalom és a jólét jelképeiként is működnek. Például a Piccadilly állomásnál található óra a globalitás jeleként funkcionál, ugyanis mutatja az időt a világ különböző helyein: „the big clock ... what does tell the time of places all over the world” (84). Az ilyen emblemikus helyek Londont valós térbeli/időbeli dinamikával rendelkező kívánatos világvárossá teszik, amelynek gazdagsága, a mobilitása és a keringése Sir Galahad számára ellenállhatatlan identitásteremtő erőt képvisel. Regénybeli tereként megőrzik a terekhez fűződő társadalmi jelentéseket; ugyanakkor – mint írott terek – a nyelv egyik aspektusaként a regény szövegében ábrázolt más terekhez is metszőpontokként kapcsolódnak. Bahtyin (1981) elméletében a kronotoposzok az idő és a tér kölcsönösen kapcsolatban lévő reprezentációit jelentik az adott irodalmi műben; soha nem izoláltak, mindig kapcsolatban állnak más kronotoposzokkal.

Ennek megfelelően a regényben a stilizálás szimbolikus tereinek a dialektikus ellentéte a nemzeti, rasszosított tér, amelyet még a stilizálás performatív ereje sem képes átformálni. Ilyen teret képvisel például a Munkaügyi Minisztérium, ahová az újonnan érkezett bevándorlók munkáért fordulnak, és a munkanélküliek a jóléti juttatásokért regisztrálnak¹⁴ (45). Hasonlóan a bevándorlók változatlan „koloniális” alárendeltségét szimbolizálja a munkaközvetítő hivatal is (46, 51), ahol Galahadot raktárkezelői munkára küldik, miközben nehéz fizikai munkával várják a vasútnál. Az ötvenes évek egyrészt nyilvános és rendszerszerű,¹⁵ más-

¹⁴ A narrátor kiemeli, hogy az épületnek egyedülálló atmoszférája van, mert a munkanélküliek itt keresnek munkát, illetve ide folyamodnak juttatásokért. Itt szerepelnek először a később jelentést nyerő fekete szenvedés allegóriái: „Is a kind of place where hate and disgust and avarice and malice and sympathy and sorrow and pity all mix up” (45).

¹⁵ Erre utaló szemiotikai jelek például a londoni üzletekben és vendégházakban látható „no coloureds here” feliratú címtáblák.

résről burkolt rasszizmus fontos, de nem kizárólagos eszközei, illetve eredményei a szegregáció, a rasszista lakáspolitikai és a gettósodás. A fekete diaszpóra mozgásteret erősen korlátozott: nyugaton „the Gate” (Notting Hill), keleten „the Arch” (Marble) északon „the Water” (Bayswater) határolják be (Nasta 2002: 76). Moses szerint azért ismeri egymást mindenki, mert: „it ain't have so many places the boys could go” (120). Az újonnan érkezőket beavatják, mely városnegyedeket és hely(z)e(te)ket kerüljék.

Am a biztonságosnak érzékelt helyek, terek is bizonyos helyzetekben ellenségesé válhatnak. Például amikor a karibi származású Bart fehér barátnőjének apja meglátja Bartot, a következőket kiabálja: „You! ... you! What are you doing in my house? Get out! Get out this minute!” (65). Bármelyik térbeli alakzat hirtelen és minden ok nélkül a fekete szubjektum ellen fordulhat, átalakulva egy ellenséges, őt megbélyegezni, megbüntetni és megsemmisíteni akaró térbeli alakzattá. Egy szép nyári estén a Piccadilly felé sétálva, egy fehér kisgyerek felnéz Galahadra, és azt mondja: „Mummy, look at that black man!” (87). A városi tér kognitív térképével (*cognitive mapping*, l. Jameson 1990) szemben a fekete szereplők számára a térhez való viszonyulás soha nem stabil, egyértelmű, horizontális, hanem a beágyazódásnak vagy a beágyazódás megtagadásának függvényében valósul meg, ugyanis a kapcsolódás és a jelenlét lehetőségei mellett folyamatosan jelen van a kizárás veszélye is.

A performatív megnyilatkozás egészén belül nehéz pontosan specifikálni, hogy az egyes stilisztikai választások milyen hatást eredményezhetnek. Coupland (2001) stilizációelemzése adják meg az elméleti háttérrel a kreol stilizáció regénybeli értelmezéséhez. Ugyancsak fontos értelmezési keretet nyújt a nyelvtilizáció értelmezéséhez Bourdieu habitusfogalmának szociolingvisztikai felhasználása. A habitus fogalma hozzásegít a kreol vernakuláris ideológiailag, nyelvileg, fonetikailag áthatott gyakorlatként való értelmezéséhez (bővebben lásd a 2.4. alpontot).

Összességében azonban megállapítható, hogy a regényben a kreol stílus a (nyelvi) performanciát szexuális vágygal, testiséggel, maszkulinitással, exhibicionizmussal és spontaneitással ruházza fel. A Charing Cross színhelyével összefüggő szociokulturális és személyes asszociációk a románcsal, a presztízzsel, az előkelőséggel és az elittel kapcsolatosak. A kreol stílussal és a londoni helyszínnel összefüggő társas jelentések közötti ellentmondások és feszültségek egyszerre közvetítenek vágyat és elidegenedést, azonosulást és távolságtartást, magabiztosságot és bizonytalanságot. A stilizálás lehetővé teszi a plurális, ellentmondásos, sokszor imaginárius identitások, identitásrelációk megalkotását és közvetítését, illetve azt, hogy a szereplő távolságot tartson az önmaga által konstruált identitásoktól (Coupland 2001).

- (4a) The same way with the big clock they have in Piccadilly Tube Station, what does tell the time of places all over the world.

‘How you don’t know where it is?’ he say when she tell him she don’t know where it is. ‘It is a place that everybody know, everybody does have dates there, is a meeting place.’¹⁶ (84)

A randevúra hívott angol lánnyal folytatott párbeszédben Galahad meglepetést színlel, hogy a lány nem tudja, hol van a Piccadilly. Kreol nyelvhasználatára az érzelmek szabad árama, a spontaneitás, az illendőség semmibevétele és a stilizálás jellemző. A kreol stilizálás a karibi calypso hagyományaira épül – ilyen például az irónia, a komikus feddés, a gúnyolódás és a kötekedés egy rögtönzött szópárbajban (ún. *picongban*, amely egy verbális műfaj, vö. Dickinson 1996: 84). Az évődés és a sértés közötti határvonal a *picongban* képlékeny, a calypsoművészek azonban képesek az évődések tartományában maradván szórakoztatni a közönséget. A migrációban a karibi kreol stílusra jellemző performansia-központúságot a kreol identitás stilizálása tovább fokozza. A jelenségre tipikus példa az improvizált fogadás a terjedelmi korlátok miatt nem elemzett calypsopartiból:

(5a) ‘I bet you I dance with she [white English woman],’ Five say.
‘I bet you you don’t,’ Moses say.¹⁷ (117)

A szópárbaj egyik fontos eleme, hogy a résztvevő egy emlékezetes beszédfordulatot produkáljon – ezzel demonstrálva az opponenssel szembeni fölényét –, és a gyülekező közönségből kicsalja az elismerő nevetést. Nem elég a kulturális kódok ismerete, ezek retorikai produkciójára és performanciájára van szükség.

A kreol angol performanciája lehetőséget teremt a fekete bevándorló számára, hogy létrehozson egy karibi londoni identitást. Galahad olyan kreol identitás létrehozására törekszik, amely a helyi londoniak otthonosságát, „tősgyökerességét”, helyismeretét, lazaságát, közömbösséget stilizálja. A performansia összehatásában könnyednek és könnyűnek tűnik, megfelel a fekete művészettel szembeni alapvető elvárásnak, amelyet Toni Morrison a következőképpen fogalmaz meg: „[...] it must look effortless. It must look cool and easy. [...] You shouldn’t be able to see the seams and stitches” (Toni Morrisont idézi Gilroy 2003: 78). A narrátor ugyanakkor dekonstruálja a természetesség látszatát: rámutat arra, hogy a spontaneitás (látszata) valójában gondos előkészítést, tervezést igényelt:

(6a) Many nights he went there [to Piccadilly Tube Station] before he get to know how to move around the city, and see them fellars and girls waiting, looking at they wristwatch, watching the people coming up the escalator from the tube. You could tell that they waiting for somebody, the way how they getting on. Leaning up there, reading the *Evening*

¹⁶ (4b) Ugyanígy van a Piccadilly metróállomás melletti a nagy órával, mely az időt mutatja a világ legkülönbözőbb részein.

– Hogy hogy nem tudod, hol van? – kérdezi Galahad a lánytól, amikor az nem tudja, hol van. – Mindenki ismeri azt a helyet, mindenki ott randevúzik, az egy találkozó hely.

¹⁷ (5b) – Fogadjunk, hogy táncolok veled – mondta Five.

– Fogadjunk, hogy nem – mondta Moses.

News, or smoking a cigarette, or walking round the circle looking at clothes in the glasscase, and every time people come up the escalator, they watching to see, and if the person not there, they relaxing to wait till the next tube come. All these people there, standing up waiting for somebody.¹⁸ (84)

Az afrodiaszporikus regényekben a rabszolgák utódainak szabad térbeli mozgása általában a szabadságot jelenti. Ezt a hagyományt követve Galahad korlátok nélküli mozgása a fekete migráns londoni térhez való jogát, a szabadságot jelképezi. A randevúra való felkészülés etnográfikaként is értelmezhető: Galahad megfigyeli és elsajátítja a városbeli mozgás törvényeit, illetve az explicit módon a város tereire köthető kulturális viselkedési formákat. Galahad a Piccadillyt presztízzsel bíró találkozási pontként, a mobilitás/keringés és a várakozás dinamikájának szemszögéből határozza meg (gondoljunk csak Budapesten a Vörösmarty tere). Az emberek viselkedése kifejezi, nemcsak egyszerűen várnak valakire, hanem gesztusaik arra engednek következtetni, hogy tudatában vannak a centrumban való jelenlétük és láthatóságuk presztízsének. A leírás ezeket a várakozó városlakókat látványosságként aposztrofálja, akik elfoglaltság nélküli, pihenő óráikban megjelenítik a várakozó városlakót, – Benjamin (1969) fogalmával élve – *flâneur*¹⁹-ként konstruálják meg saját jelentőségüket, társadalmi és térbeli tőkájukat kamatoztatják a főváros centrumában (l. még (3a), (4a), (6a)). Ezt a kulturális-társadalmi tőkét kívánja reprodukálni Galahad, amikor a randevú helyszínét a Piccadillyre tervezi. A karibi bevándorló szereplő meg akarja élni a londoni létet, és egyben londoni lakónak akarja láttatni magát.

A leleplezés szelíd és megértő, elnéző Galahaddal, mintha a narrátor is értené, hogy a színpadiasság a fekete létből adódó egyenes, elkerülhetetlen következmény.

- (7a) So this is Galahad dressing up for the date: he clean his shoes until they shine, then he put on a little more Cherry Blossom and give then an extra shine, until he could see his face in the leather. Next he put on a new pair of socks – nylon splice in the heel and the toe. He have to put on woolen underwear, though is summer. Then the shirt – a white Van Heusen ...²⁰ (85–6)

¹⁸ (6b) Számptalan estén odament [a Piccadilly metróállomáshoz], mielőtt megtanulta, hogyan kell a városban mozogni, látta a várakozó, karórájukat nézegető fickókat és lányokat, a metró mozgólépcsőjén érkező embereket. Abból, ahogyan viselkednek, látszik, hogy várnak valakire. Az *Evening Newst* olvassák, vagy cigarettát szívnak, vagy körbesétálgatva a tükörben ruhákat nézegetnek, és amikor embereket látnak kijönni a mozgólépcsőn, akkor keresik az emberüket, ha nincs ott, akkor a következő metróig relaxálnak. Ez a sok ember áll, és vár valakire.

¹⁹ Walter Benjamin (1969) *flâneur*-olvasata a városlakó térbeli mozgását és exhibicionizmusát specifikusan városi performatív gyakorlatként aposztrofálja.

²⁰ (7b) Galahad, amikor randevúra készül: fényesre pucolja a cipőjét, aztán tesz rá még egy kis Cherry Blossom az extra fény kedvéért mindaddig, amíg nem látja a saját arcát a bőrcipő tükrében. Ezt követően új pár zoknit vesz fel nylonfonással a saroknál és a lábujjknál. Gyapjú alsóneműt vesz fel, annak ellenére, hogy nyár van. Utána jön az ing: egy fehér Van Heusen.

Azzal, hogy Selvon a konstruáltságot a hétköznapi fekete élet jellemzőjeként mutatja meg, fényt derít azokra az ellentétekre, amelyek ezt az önstilizációs aktust működtetik: improvizáció és konstruáltság, természetesség és mesterségség, hitelesség és hiteltelenség, realitás és fikcionalitás, azonosulás és eltávolodás (*dis-identification*). Moten (2003: 2, 14) fogalmaival élve az ellentétek sora a fekete performansia alapvető ambivalenciájához köthető: a tárgyiasítás és a humanizáció, az erőszak és az élvezet, a szubjektivitás és az elidegenedés, a látvány és a szemlélő, az alávetettség és a radikális performativitás ambivalenciájához (l. még Hartman 1997). Galahad stilizált identitása tehát ezen ellentétek között helyezkedik el és mozog.

Többé-kevésbé egyértelmű, hogy Galahad nem a saját nevében beszél, nem egyszerűen, természetesen saját énjét projektálja, hanem a preferált, kívánt és elképzelt londoni énjét jeleníti meg. Úgy beszél, mintha „ez az ő londoni énje lenne”, vagy „ez ő, ahogyan éppen a londoni énjét játssza”. Úgy beszél, mint ez a londoni én, akinek a nevében beszél, ugyanakkor nem egyértelmű, hogy valódi londoni vernakulárisban beszél-e. Egyidejűleg önmaga és nem önmaga, egy londoni identitást jelöl stilisztikai források segítségével, ugyanakkor távolságot tart a létrehozott identitástól (Coupland 2007: 183). Coupland (i. m.) szerint a stilizálás során a beszélők gyakran használnak és idéznek meg különböző beszédmódokat; Galahad például egyidejűleg használja és reflexíven idézi a kreol stílust, illetve az angolság kulturális forrásait. Ezen források felhasználásával transzkulturális fekete brit identitás teremődik meg. Ugyanakkor nem a „hiteles” londoni vernakulárist beszél, és nem a (fehér) londoni identitást veszi fel. Bonyolult és ellentmondásos módon egyidejűleg affirmálja és negálja azokat a beszéd- és stílusrepertoárokat, amelyeket megidéz és stilizál, illetve egyszerre hitelesíti és hitelteleníti azokat az identitásokat – saját kreol beszélői státuszát, valamint angolságát –, amelyeket nyelvi eszközök segítségével stilizál és idéz. Galahad tudatosan konstruált átmenetiséget, homályosságot hoz létre (*engineered obscurity*), amely a stilizálás általános tulajdonsága, és amelyben mind a birtoklás, mind az azonosulás mértéke homályos marad (Coupland 2001: 366).

Galahad nem tagadja meg karibiságát az angolság felvétele érdekében: a vernakuláris crossing segítségével saját kreol identitását újítja meg, amely regionális hovatarozását jelöli. Azzal, hogy újrendezi, átrendezi a szociolingvisztikai gyakorlat és a társas jelentések közötti kapcsolatokat, a stilizálás megteremti a karibi identitást a harmadik térben. A kreol – egy olyan társadalmi stílus, amely korábban egy specifikus térséggel és etnicitással volt összefüggésben – London terében kulcsszerepet játszik a fekete identitás urbánus térben való újrafogalmazásában, tehát egy új fekete brit identitás nyelvi megkonstruálásában.

2.2. Stilizálás és anyagi nehézségek

2.2.1. Az anyagi nehézségek stilizálása a hétköznapi életben

Az eddigi példaktól eltérő módon a stilizálás a következő esetben nem takarja el a nehéz anyagi helyzetet, nem tabusítja a direkt kommunikációt, a nehéz, nyomasztó érzések kifejezését. Az alábbi rövid stilizálás magába foglalja a városi szegénység ellentmondásait. A nadrág kikopása, a szegénység materiális ténye hétköznapi performanciában jelenik meg:

- (8a) Round about that time the Captain trousers start to give way under the stress and strain of the seasons, and it was Moses who give him a old pair of pants. Moses couldn't help: everytime he going out with the Cap, Cap walking a little bit in front and asking him: 'See if my backside is showing, boy, this pair of trousers wearing thin.' And he look and see that Cap really in a bad way, and the soft heart was touched once more.²¹ (55)

Az elvékonyodó nadrág láthatóvá teszi a nélkülözés, a pénz nélküli lét következményeit. Capnek szüksége van a baráti figyelő szemekre a nadrág állapotának az ellenőrzéséhez. Ugyanakkor Cap nem kér nadrágot Moses-től. A lankadatlan éberség, a külső, tehát a társadalmi kép iránti aggodalmát fejezi ki. Mindezekkel együtt a komikum és a tragikum, a hitelesség és a hiteltelenség, a realitás és a fikció keveredik abban, ahogyan Cap Moses elé szalad, hogy barátja ellenőrizze a nadrág állapotát a fenék tájékán. Érvényesül Hartman (1997) feltételezése, miszerint a fekete lét szenvedései és fájdalmai a hétköznapi performanciákban testet öltenek, beszédtevévé válnak.

Cap nőcsábász, nőkből és kisebb lopásokból él. Nigériai hercegnek állítja be magát. Hónapokig lakik fizetség nélkül Moses-nél, és Moses csak azzal a fenyegetéssel kapja vissza tőle a teveszőr kabátját, hogy különben bevonja a rendőrséget. Ennek ellenére Moses nem tudja visszautasítani Capet, együttérez vele, és végül nadrágot is ad neki. Fontos megemlíteni, hogy a hiszékeny londoniak kihasználásához és kizsákmányolásához szükséges csáberő forrása Cap különös „bébihangja” (*baby voice*) és hangtónusa, amely különleges mesemondó képességekkel párosul („soft tone and the hardluck story” [49]). Cap a calypsoénekes jellegzetességei mellett a művelt angol performanciáját is tökélyre viszi: „The old Cap have the sort of voice that would melt butter in the winter, and he does speak like a gentleman” (49). Cap – aki a calypso műfajának szélhámos, csaló archetípusát képviseli – felébreszti Mosesben az informális gazdaságra jellemző feszültséget az individuuum és a kollektíva követeléseinek között.

²¹ (8b) Ekkortájt a kapitány nadrágja megadta magát az évszakoknak, és Moses volt az, aki adott neki egy régi nadrágot. Moses nem tudott segíteni neki, minden egyes alkalommal, amikor Cappel volt, Cap előtte ment és megkérdezte tőle, hogy: „Nézd meg, hogy a hátsó felem látszik-e, ez a nadrág kezd elkopni.” És Moses látta, hogy Cap rosszul van, és a lány szívét ismét megérintette.

2.2.2. Női kreol stilizálás a városi térben

Tanty Trollope nénikéje nemrég érkezett Londonba – ő az egyetlen női szereplő a regényben, aki stilizálást és performanciát alkalmaz. Megtartja kreol nyelvhasználatát, karibi identitását. Tanty is a calypso hagyományaira épít, amikor magát tősgyökeres városlakóként stilizálja:

(9a) ‘I come by tube,’ Tanty say cool, as if she travelling every day. ‘How else you think? But I going back by bus.’²² (83)

Halált megvető bátorsággal száll fel első alkalommal a londoni metróra, de a stilizációban úgy beszél, mintha mindennap metróval utazna. Sőt a metróval való utazás presztízsét tovább fokozza, hogy kijelenti, busszal fog visszautazni. A metró a metropolisz, a városiasság jelképeként funkcionál. Egyrészt a rabszolgasorbba jutottak leszármazottainak a városon belüli mozgás a szabadságot jelenti; ugyanakkor a városon belüli mozgásnak nemcsak történeti, hanem jelenkori jelentősége is van. Tanty háztartást vezető idős asszony, akinek fizetetlen, otthoni munkája segít fenntartani a migráns családot. Pozíciója azt jelenti, hogy gyakorlatilag a Harrow Lane környéki munkásosztály londoni negyedébe van bezárva. Annak ellenére, hogy hónapok óta Londonban tartózkodik, egyszer sem ült még a metróon, mert nincs erre pénze. A stilizálás túlzásaival, megjátszott természetességével kompenzálja valóságos térbeli bezártságát és korlátozottságát, a város úrnőjeként mutatja be magát.

Az említett metrolingvisztikai (*metrolingualism*²³ ‘városi nyelv’, Pennycook–Otsuji 2015) gyakorlatok kulturálisan kódolt, a Karib-térségből hozott kommunális és közösségi gyakorlatok. Ez a fajta kreatív beszédmód nemcsak kulturális, hanem térbeli gyakorlatként is értelmezhető. Quayson (2014) érvelése szerint ezeket az informális beszédmódokat alkalmazni lehet a munkanélküliség és a félhivatalos gazdaságban való részvételre jellemző várakozás és unalom keretei között is. Már Adorno (2006) is felveti a kapcsolatot a kapitalizmus logikája és az utilitáriánus beszédmódok között, ugyanis az idő pénz. A szegényeknek – mint a karibi londoniaknak – nincs terük, de idejük van (Quayson 2014). Benjamin (1969, 1983) értelmezésében a kószáló flâneur saját magát tárgyiasítja, és áramoltatja magát a város terében, ezzel kivonja magát az árucseré logikájából (l. pl. (3)). Ez a megközelítés az elemzés teljesen új irányait nyitja meg azért, hogy a performanciát és a kommunikációs túlzásokat a nekropolitikának (l. Mbembe 2003), illetve az eldobhatóság problematikájának a kérdéskörébe helyezi. Erre a kérdésre azonban itt nem térek ki részletesebben.

²² (9b) – Metróval jöttem – mondta Tanty, mintha mindennap azzal járna. – Mit gondoltál? De busszal megyek vissza.

²³ A városi nyelv fogalma eltérő kultúrájú és háttérű modern városlakók kreatív nyelvi gyakorlatait és identitáskonstruálását foglalja magába, túlmutat a multikulturalizmus és többnyelvűség terminusain.

2.3. Kreol stilizálás: pletyka és városi bölcsesség (*urban street wisdom*)

2.3.1. A női kreol stilizálás auralitása (*hallhatósága*) mint dzsessz

A kreol stilizálás segítségével Tanty a többi karibi származású háziasszonnyal együtt a munkásosztály negyedében elhelyezkedő kisboltot fekete térré alakítja át.

- (10a) It does be like a jam-session in there when all the spade housewives go to buy, and Tanty in the lead. They getting on just as if they in the market-place back home: ‘Yes child, as I was telling you, she did lose the baby ... half-pound saltfish please, the dry codfish ... yes, as I was telling you ... and two pounds rice, please, and half-pound red beans, no, not that one, that one in the bag in the corner...’²⁴ (78).

Tanty sikeres a hitel bevezetésében, ami kulturálisan kódolt gyakorlatként a bolt társadalmi terét is átalakítja (79). A *jam session*, a calypsozenéhez való hasonlítása hangsúlyozza a kreol auralitásának fontosságát a tér átírásában. A nyugati szupermarketek – az állomásokhoz, a kikötőkhöz, a közlekedési eszközökhöz hasonlóan – a cirkuláció terei, ahol a személyek és áruk keringenek. A szupermarket terében az emberek nem időznek, nem állnak meg, nem töltenek a szükségesnél több időt. Ezzel szemben Tanty hosszasan elidőzik a boltban, válogat, pletykál, feltartja a sorban mögötte állókat. Informális beszédbe elegyedik a kiszolgálókkal és az ott vásárló háziasszonyokkal, Jamaikáról mesél, és kritizálja az angol időjárást.

- (11a) She used to get in big oldtalk with the attendants, paying no mind to people waiting in the queue. ‘If I know Montego Bay!’ she say. ‘Why, I was born there, when I was a little girl I used to bathe in the sea where all those filmstars does go. If we does have a winter there? Well, no, but it does be cold sometimes in the evening. Not like this cold! Lord, I never thought in my old age I would land up in a country like this, where you can’t see where you going and it so cold you have to light fire to keep warm! Why I come to London? Is a long story, child, it would take up too much time, and people standing in the queue waiting. But I mind my nephew from the time he was a little boy, and he there here in London, he have a work in a factory...’²⁵ (80)

²⁴ (10b) Olyan bent, mint egy *jam-session*, amikor a karibi feleségek vásárolni mennek, Tantyval az élen. Ugyanúgy viselkednek, mintha otthon, a piacon lennének: „Igen, fiam, ahogy mondtam neked, elvesztette a babát ... fél font halat kérek, száraz tőkehalat ... igen, ahogy mondtam neked ... és két font rizst kérek, és fél font vörös babot, nem, nem azt, hanem azt, ami a zacskóban van a sarokban...”

²⁵ (11b) Hosszú beszélgetésekbe elegyedett a kiszolgálókkal, nem zavarta a mögötte álló sor. – Hogy ismerem Montego Bay-t! – mondta Tanty. – Ott születtem, amikor kislány voltam, a tengerben fürödtem, ahová az összes filmsztár jár. Hogy van-e ott tél? Hát nincs, de esténként hideg van. Nem ez a hideg! Istenem, soha nem gondoltam volna, hogy öregkoromban egy ilyen országban kötök ki, ahol az ember nem látja, hova megy, és olyan hideg van, hogy tüzet kell gyújtania, hogy ne fájzon. Miért jöttem Londonba? Hosszú

A performatív kreol (nyelvi) gyakorlatok az angol nemzeti teret transzkulturális dinamikával ruházzák fel.

2.3.2. *A stilizálás és a picong összefüggései*

A következő dialógus a *picong* műfajára jellemző élcelődést, provokálást, nagyotmondást illusztrálja. Az interakció szatirikus: Moses városi legendává változtatja Lewis féltékenységet. Moses veterán tekintélyét felhasználva elhítteti barátjával, hogy a karibi feleségek házasságon kívüli szexuális tevékenysége bevett szokás Londonban. Moses előadóként és calypsoművészként jelenik meg, aki a veterán motoros szerepének felvételével és az ezzel járó presztízs nyomásával készíti Lewist arra, hogy elhiggye városi legendáit.

- (12a) ‘Moses ... you think is true that it have fellars does go round by you when you out working and – your wife?’
‘How you mean,’ Moses say. ‘That is a regular thing in London. The wife leave the key under the milk bottle, and while you working out your tail in the factory, bags of fellars round by your house with the wife.’²⁶ (68)

A narráció előrehaladtával a calypso komikuma és performatívuma átvált a hétköznapi realitás embertelenségébe, ugyanis Lewis elkezd verni feleségét, aki később elválk tőle.

2.4. A karibiság stilizálása: habitus

2.4.1. *A karibi kreol auralitása (hallhatósága) mint habitus*

A következő dialógusban a kreol stilizálás rámutat a habitus két központi elemére: a nyelvváltozatok és a nyelvi variáció mély szocioszemantikai jelentőségére, valamint a nyelvi, különösen a fonetikai jellemzők társadalmi tapasztalatokba való beágyazottságára (Coupland 2007: 90).

- (13a) ‘Aye Galahad,’ he say, ‘you used to know a fellar name Brackley in Charlotte street?’
‘Brackley? Charlotte street? But how you mean? You think I would be living in Port of Spain and don’t know Brackley! Ain’t he the fellar who ain’t have no nose, and he always riding about town on a ladies

történet, túl sokat időt venne igénybe, sokan várnak mögöttem a sorban. De kiskora óta vigyázok az unokatestvéremre, és ő itt van Londonban, egy gyárban dolgozik...

²⁶ (12b) – Moses ... igaz, hogy pasik látogatják a feleségedet, amikor dolgozol?

– Hogy érted – mondta Moses –, ez egy megszokott dolog Londonban. A feleség a kulcsot a tejesüveg alatt hagyja, és amíg te a gyárban dolgozol, rengeteg pasi van a feleségeddel.

bicycle, peddling with his heels, and his fingers sticking out on the handle bars? And if you tell him anything he curse like hell?’
 ‘Yes! Just as I was sitting down here I remember Brackley. Boy, he was one test could make you laugh! If you call out to him he stop the bike and start to curse you. “What the – you want? What the – you calling me for? Brackley is your father?”²⁷ (127)

A kreol irodalmi ábrázolásával Selvon megidézi a hétköznapi emberek hétköznapi nyelvhasználatát Trinidadban (vagy akár a Karib-térségben). A kreol vernakuláris konszenzuális jelentéseket és értékeket, szereplőket és műfajokat idéz fel a karibi gyakorlóközösség számára ismert repertoárokából és a calypsokultúra forrásaiból. Ahogyan korábban említettem, a nyelvváltozatok kiválóan alkalmasak a stilizált performanciákra, mert olyan ismert szociokulturális repertoárokat és profilokat alkotnak, amelyek a szolidaritás és a helyi kötődés horgonyaként működtethetők (Coupland 2001: 350, 2007: 181). A kreol stilizálás egyik lehetséges megközelítése a nyelvváltozat-stilizáció formális dimenzióin keresztül történhet, ugyanis a célba vett műfajok és stílusok felerősített vagy hiperbolikus megszemélyesítése formai és jelentésbeli fókuszálást eredményez (Coupland 2007: 147–8). A másik megközelítés szerint a kreol stilizáció olyan mesterkélt performancia (*subterfuge*), amely megszakítja a stilizációba kódolt társas jelentések értelmezését (Coupland 2001: 349). Coupland megerősíti, hogy a stilizáció olyan reflexív, mesterkélt/modoros és tudatos (*knowing*) metakommunikatív beszédmód, amely figyelmet fordít saját modalitására, és radikálisan közvetíti a saját kinyilatkoztatásával kreált jelentések értelmezését (Coupland 2001: 350). Ebből következik, hogy a stilizáció konstruált homályossága képes beavatkozni az általa létrehozott hiperbolikus, hipervizibilis szocioszemantikai jelentés megalkotásába. Ez a szocioszemantikai törés egy olyan csúszást, hangzást, ritmust hoz létre, amely megteremti a lehetőségét egy szonikus, hanghatáson alapuló élménynek, amely nem csupán a nyelvre korlátozódik.

2.4.2. A stilizálás (politikai) határai

A következőkben idézett interakcióban azt vizsgálom, hogy a nyilvános londoni térben képes-e a karibi szereplő politikai kritikát megfogalmazni. A fenti elemzésekben láthattuk, hogy Galahad a stilizálással újrakonstruál jelentéseket, és birtokba veszi Londont. Társai nagyszájúsága miatt kezdik el provokálni. A narráció egyértelművé teszi, hogy Galahad csak az arcvesztéstől való félelmében, akarata ellenére kezd bele a publikus szereplésbe. Ebben az esetben is megjelenik

²⁷ (13b) – Hé Galahad, ismersz egy Brackley nevű fickót Charlotte utcában?

– Brackley? Charlotte utca? Hogy gondolod? Azt hiszed, hogy Port of Spain városában lakom, és nem ismerem Brackleyt? Nem ő az a fickó, akinek nincs orra, és mindig egy női biciklin lavirozik, a sarkával nyomva, az ujjai pedig lelógnak a biciklipedálról? És ha bármit mondasz neki, akkor káromkodik, mint a pokol?

– Igen! Ahogy itt leültem, visszaemlékszem Brackleyre. Ez a fickó aztán meg tudott nevetetni! Ha hozzászólsz, megállítja a biciklit és elátkozik. „Mi a – akarsz? Mi a – hívsz? Brackley az apád?”

a habitus rendkívüli társadalmi és ideológiai ereje az emberek befolyásolásában. (Ezt később részletesebben elemzem.)

- (14a) ‘Listen, you always grumbling and cursing about something or other, why you don’t go and talk to the crowd?’
‘Yes, why don’t you go Galahad?’ Moses start to poke fire.
‘The people like to listen to the boys. I know you have a lot on the chest, this is the place to get it off.’
Galahad start to hem. ‘I can’t just go and talk like that,’ he say.
‘I know the fellar who talking on the colour problem,’ City say, ‘I will tell him that you can give the people the real dope on the question. What you say?’
Galahad start to grin foolishly and shrug his shoulders and shift his foot but Moses, egging him on for so, until at last it look like to save face he really have to say something.
‘Ladies and Gentlemen—’ he began.
‘Talk louder man,’ Big City say. ‘We can’t hear you.’
‘The truth about this whole question,’ Galahad went on desperately, ‘is what we want work to do. I here in this country a long time and I can’t get regular work—’
‘The people can’t understand you boy,’ Big City was out to make it hard for Galahad. ‘Talk good English.’
‘Give me a chance, Big City,’ Galahad say, finding it easier to address one man in the crowd, and everybody start to laugh.
‘Tell them about the time the foreman call you nigger,’ Big City say. . . .²⁸
(97–8)

Az idézet azon kevés interakciók egyike, amely jól illusztrálja az interperszonális hétköznapi performansia és az emelkedett performansia közötti különbséget. Megmutatja, hogyan változik a performansia, amikor a karibi férfit kimozdítják a csoporton belüli kulturális térből, és nyilvános, tehát a kolonializáló és fehér angolok által dominált (interraciális) térben kell helytállnia. A publikus, emel-

²⁸ (14b) – Figyelj, állandóan morogsz, átkozódsz valami miatt, miért nem szólsz a tömeghez?

– Igen, miért nem mész fel a színpadra, Galahad? – kezdi Moses provokálni. – Az emberek szeretik a karibi bevándorlókat hallgatni. Tudom, hogy sok nyomja a lelked, és ez az a hely, ahol ki tudod mondani.

– Ismerem a fickót, aki a rasszproblémáról beszél – mondta City –, megmondom neki, hogy ezzel a kérdéssel kapcsolatban te tudod a tutit. Mit mondasz?

Galahad idióta módon mosolygott, és megvonta a vállát, áttette a súlyt a másik lábára, de Moses nógatása után belátta, hogy mondania kell valamit, ha meg akarja védeni az arcát.

– Hölgyeim és uraim – így kezdte.

– Hangosabban beszélj, ember – mondta Big City –, nem hallunk.

– Az igazság ezzel az ügygel kapcsolatban – mondta Galahad elkeseredve –, hogy munkát akarunk. Régióta vagyok ebben az országban, de nem kapok rendes munkát.

– Nem értenek az emberek, fiú – Big City meg akarta nehezíteni Galahad dolgát –, beszélj jó angolsággal.

– Adj egy sanszot, Big City – mondta Galahad, egyszerűbb volt egy emberhez címezni mondandóját, és mindenki nevetett.

– Meséld el nekik, amikor a brigádvezető niggernek nevezett – mondta Big City.

kedett performancia kronotopozsát a *fete* kronotopozsának ellentétéként érdemes elemezni. Ennek megfelelően előtérbe kerülnek a rasszosított hierarchiák, illetve a kulturális fordítás nehézségei. Galahad nagy nehezen belekezd a kolonizált szubjektum alárendelt helyzetéről szóló narratívába, de Big City nyilvános beszólásai kizökkentik az emelkedett, retorikai stílushasználatból, fokozzák nyelvi bizonytalanságát. A Galahad és Big City közötti szópárbajban – a *picong* műfajának megfelelően (lásd még (12a)) – Big City szemlélteti Galahaddal szembeni fölényét. A fehér térben Galahad nem tudja megtalálni az autentikus karibi elbeszélő stílusát (ez csak Mosesnek sikerül a regény végén). Galahad visszatér a kulturálisan és társadalmilag rögzült mintákhoz, hiszen könnyebb egy embert megszólítani, mint egy tömeget. Galahad és Big City folytatják az improvizált szóváltást, amelyen a londoniak nevetnek. Galahad egyre idegesebb, végül leereszkedik a színpadról, és úgy tesz, mintha meg akarná verni Big Cityt – erre azonban nem kerül sor, mivel tudja, hogy Big City erősebb nála. A dialógus tragikomikus, Big City stilizált piszkálódása egyrészt komikus, másrészt a politikai kilátástalanság és kétségbeesés tünete, amely a fekete brit politikai diskurzus kibontakozásának még a lehetőségét is kizárja.

2.4.3. A hallászavar mint a városi szegénység szimptomája

Az alábbi idézetben a nyelvi zavar a szelektív hallászavar jelenségeként értelmeződik, ugyanis Big City csak néhány szót (pl. *fusic* music, *Nottingham* Notting Hill helyett) hall másként, illetve reprodukál variációval.

- (15a) When he was a little fellar, he hear some people talking about the music the norphanage band does play. But instead of hearing ‘music’ Big City thought he hear ‘fusic’ and since that time nobody could ever get him to say music.
 ‘Listen to that sharp piece of fusic by Mantovanee, Moses.’
 ‘Man Big City, the word is “music” not “fusic”.’
 ‘Ah, you only trying to tie me up. You think I don’t know English?’ . . .
 But with all the travelling and experience he still remain convinced that it ain’t have no word like ‘music’.²⁹ (94)

A narráció alapján világos, hogy ez a félrehallás vagy meg nem hallás gyermekkorában, a gyarmatokon kezdődött. Big City meghallja a zenét (pl. Mantovani koncertjeit), a nyelvi zavar csupán magára a *music* szóra korlátozódik. A zene és verbális jelölőjének (*music*) auralitása (hallhatósága) között különbség teremtő-

²⁹ (15b) Amikor kisfiú volt, hallott embereket beszélni az árvaház együttesének zenéjéről. De ahelyett, hogy „zene”, Big City „menét” hallott, és azóta sem tudta senki rávenni arra, hogy zenét mondjon.

– Hallgasd meg Mantovanee menéjét, Moses.

– Big City, tesó, a szó „zene”, és nem „mene”.

– Áh, át akarsz verni. Asszed, nem tudok angolul?

A sok utazás és tapasztalat ellenére meg van győződve arról, hogy nincs olyan szó, hogy „zene”.

dik. Míg a *fusic* egy nem létező szó, amelynek választása köré feltételezhetően nem lehet jelentéseket rendelni, a *Notting Hill* esetében – amely nevét fizető kapuként kapta – a tévesztést (*Nottingham*) értelmezhetjük úgy is, mint a gyarmatok részéről az anyaországnak való fizetés visszautasítását.

Big City példája azt sugallja, hogy a szavak nem elégségesek, nem hűek azokhoz az aurális vagy térbeli formációkhoz, amelyeket reprezentálni hivatottak – Charles Lloyd dzsesszenész megfogalmazásában: „words don’t go there” (Charles Lloydot³⁰ idézi Moten 2003: 41). Mintha a referenciális kapacitásuk magával vonna valamilyen csúsztatást, szakadást – nemcsak hiányt, hanem többletet is. A kontextusból az is kiderül, hogy ez az olvasat, kihallás nem értelmezhető falusi, parokiális tudatlansággént, hiszen sem Big City kozmopolita és transznacionális tapasztalatai, sem a többiek kiejtése, javításai nincsenek hatással rá. Úgy vélem tehát, hogy a jelenséget a habitus (Bourdieu 1991) függvényében, a szocializáció során személyiségébe beépült tartós beállítódások/diszpozíciók rendszereként érdemes értelmezni, amely Big City árvaságának, feketeségének lenyomata.

Big City az egyetlen szereplő, akit Selvon ezen fonetikai/betűzési zavar segítségével karakterizál. Ugyanakkor a regény írott szövege, a dialógusok és a narráció is tartalmaznak elírásokat (tudomásom szerint ezek nem nyomdahibák), amelyek nem a kreol angolnak a brit angoltól való eltéréseiből fakadnak. Ezáltal Selvon kiterjeszti és legitimizálja az angol regényben a fonetikai és írott eltéréses, variációs változatok használatát, és így a regényben olyan nyelvi eklekticizmust teremt, amelyet a kreol nyelvváltozat sem legitimál. Motennek (2003: 50) az amerikai dzsesszlegenda és költő, Cecil Taylor munkásságát elemző, a beszélt nyelvre vonatkozó érvelését a regénybeli szavak nem sztenderd írásmódjára kiterjesztve megállapítható, hogy a regény nyelvezte a fekete zene, a calypso improvizációs természetét reflektálja. A szavak írásmódja nem permanens, nem felel meg a konvencionális írásmód szingularitásának, hanem a fekete szóbeli és szonikus műfajok improvizációs jellegét mutatja.

A narrációból egyértelműen kiolvasható, hogy Big City kozmopolita vágyainak és aspirációinak mozzatórugói a trinidadai hadseregben töltött évek a háború alatt.

- (16a) It was there [in the army] he get the name Big City. He always talking about the big cities of the world.
 ‘Big city for me,’ he would say. ‘None of this smalltime village life for me. Is New York and London and Paris, that is big life. You think I going to stay in Trinidad when the war over? This small place? No, not this old man.’³¹ (94)

Annak ellenére, hogy például Big City nyelvi zavara látszólag individuális, ez az individuális pszicholingvisztikai zavar egyben a Karib-térség és az afrikaribi al-

³⁰ Amerikai dzsesszenész, Charles Lloyd válasza egy riporter kérésére, hogy kommentálja egyik zenei darabját.

³¹ (16b) A hadseregben kapta a Big City nevet. Folyamatosan a világ nagyvárosairól beszélt.

– Nekem nagyváros kell, nem valami pitiáner falusi élet. New York, London, Párizs, ez a nagybetűs élet. Asszed, Trinidadban maradok, ha vége a háborúnak? Ebben a kis városban? Nem, nem ez az öreg ember.

sóosztály kollektív allegóriája is az 1950-es évek Angliájában. Jameson (1986) fogalmaival élve a regényben található „big city” beszédmodok nemzeti allegóriák. A Karib-térség gazdasági helyzete alapvetően meghatározza és kifejezi a beszélő nyelvhasználatát és a társadalmi világhoz való hozzáállását (Rampton 2006). A londoni alsóosztálybeli, informális gazdaságbeli tapasztalatok ahelyett, hogy átírnák a karibi „big city” beszédműfajt, megerősítik azt – annak ellenére, pontosabban éppen azért, mert a kollektíva nagyvárosban lakik. Ugyanakkor a nagyváros, azaz London, olyan beszédmodok kialakulását eredményezi, amelyek az informális gazdaságban dolgozók heti bérezésével, a nélkülözés és a túlfogyasztás ciklikus váltakozásával korrelálnak. Az alábbi szövegrészletben a materiális körülmények, a hétköznapi gyakorlatok és beszédmodok egyaránt kulcsszerepet játszanak az osztályalapú karibi identitás létrehozásában.

- (17a) Big City had a way, he used to be grumpy and vex with everybody until it was payday. You couldn't tell him a word until Friday come. 'Big City, what happening man?'
 'Listen, why you – ing me up so? Why you don't – off and leave me alone?'
 'But I only ask you what's happening, man.'
 'Leave me alone, get to – out.'
 All the week he like that, but when he get pay on Friday, he sitting down on the counter – he used to be in the stores – and picking his toes and smiling, and calling out to everybody who come in.
 'Come and have a drink,' he would invite friend and stranger.³² (94)

Világos, hogy Big City pénzszüke idején félrehallja társainak rituális üdvözlését – ez felfogható az originális félrehallásnak a verbális megnyilatkozásokra való kiterjesztéseként. Úgy vélem, Spivaknak (1993: 226) a birodalom identitást megzavaró voltára vonatkozó értelmezése releváns és kiterjeszhető a londoni bevándorlókra, fekete alsóosztályokra, a neokolonialista és kapitalista rendszer által okozott traumák pszicholingvisztikai és affektív következményeire is. Az adott szövegrészben Selvon az identitás fragmentációját és diszkontinuitását emeli ki: míg a nélkülözés és a hiány egyfajta pszichoszociális orientációt, addig a hirtelen bőség ennek ellentétét hozza létre. A diszkontinuitás, a hézagok reprezentálják az alsóosztálybeli lét antinómiáit, amelyek hatására a fekete szubjektumok nem tudnak koherens, egységes személyiséget teremteni maguknak. Ezek az ellentmondások kerülnek előtérbe a regény végén.

³² (17b) Big Citynek volt egy szokása, hogy a fizetés napjáig mindenkivel ingerlékeny és rosszkedvű volt. Péntekig nem lehetett hozzászólni.

– Big City, mi van tesó?

– Figyelj, miért akarsz fel -ni? Miért nem mész a –, és hagysz békén?

– De csak megkérdeztem, hogy mi van, tesó.

– Hagyjál békén, menj a –.

Egész héten ez volt, de amikor pénteken kifizették, mosolyogva ült a pultnál a boltban, és üdvözölt mindenkit, aki csak bejött.

– Gyere, igyunk egyet – barátokat és ismeretleneket egyaránt meghívott.

3. The Lonely Londoners – összefoglalás

Elemzéseim feltárták a kreol stilizálásnak a transznacionális fekete tér és jelen-tés létrehozásában játszott szerepét, mi történik a városi tér megtapasztalásával, amikor az egy stilizált kreol vernakulárison keresztül érzékelődik és interpretálódik. A tanulmány a kreol stilizálást beágyazott és testet öltött, komplex és hétköznapi, performatív és szokványos, látványos és homályos, transzlingvális és transzkulturális multimodális gyakorlatként értelmezi affektív, imaginárius és politikai/ideológiai implikációkkal.

A fehér londoni szereplők rasszizmusa habitusként értelmezhető, amely explicit és implicit módon aktiválódhat nyelvhasználatukban. London rasszosított strukturáltságával szemben a kolonializált szereplők gyakran nem tudnak fel-lépni: (szándékosan vagy szándéktalanul) nem „beszélnek vissza” a hatalomnak. Jellemző, hogy még az egyébként magas szintű performatív/stilizációs kompeten-ciával rendelkező karibi szereplők sem képesek (antirasszista) diskurzust produ-kálni a fehér – nyilvános vagy privát – terekben.

A kreol stilizáció olyan beszédműfajok használatát jelenti, amelyek index-ként jelölik a szereplők származási helyét is – így paradox módon éppen a nyelv-változat-stilizáció teszi lehetővé, hogy a migráns az új kontextusban visszavegye saját karibi identitását. A stilizációban egyrészt a regénybeli karibi migráns csoporttal ikonikus vagy indexikális kapcsolatban álló formák, illetve jelentések, értékek kerülnek előtérbe, erősödnek meg. Másrészt azzal, hogy a stilizáció megbontja a szociolingvisztikai gyakorlat és a társas jelentések közötti természetesnek vett indexikalitást, a stilizálás a harmadik térben létrehozza a kultúra kinyi-latkoztatásának olyan diszkurzív lehetőségeit, amelyek biztosítják, hogy a kultúra jelentésének és szimbólumainak ne legyen eredeti egységük vagy állandóságuk; hogy még az azonos jelek is kisajátíthatók, fordíthatók, átírhatók és újraolvas-hatók legyenek (Bhabha 2010: 55). Így a kreol nyelvváltozat – amely korábban egy partikuláris hellyel és kultúrával volt asszociálható – fontos eszközévé válik az „angol” kultúra és a sokszínű karibi kulturális örökség európai kontextusban történő újrafogalmazásának.

Selvon stilizált kreol nyelvváltozata felerősíti a karibi kreol(ok) szinkretikus jellegét, olyan transznacionális és transzkulturális nyelvként funkcionál, amely képes a migrációban is kifejezni a Karib-térség unikális kulturális és irodalmi identitását. Selvon regényében a kreol metrolingvisztikai gyakorlatok átalakítják a hitelesség, a nemzeti és rasszalapú identitások koncepcióját, előtérbe helyezve a fekete tér és identitás konstruálását. A karibi szereplők interakcióikban a rendelkezésükre álló különböző (nyelvi, szemiotikai, szonikus, térbeli stb.) forrásokat a társas gyakorlatban betöltött, változó és lokálisan érvényes új funkcióik szerint használják.

A kreol nyelvváltozat-stilizáció egyik fő célja és funkciója, hogy a karibi szereplők számára új (transz)lokális identitást teremtsen, és túllépjen a nemze-ti tér (rasszista) korlátain, illetve határain. Imaginárius közelséget, kontaktust és keveredést teremt a karibi bevándorlók, az urbánus tér és az angol társadalom között, miközben a nyelvváltozat-performancia révén megőrzi és garantálja a ka-

ribi kultúra saját identitását. Ezzel együtt a kreol stilizálás elsősorban már nem a valamely etnikai csoporthoz vagy nemzethez való tartozást helyezi előtérbe, hanem a migráns lét és a „látható másság” alapján létrejövő közösség számára összkaribi vagy fekete brit csoportidentitást hoz létre. Ez az új kultúrpolitikai, helyzeti jellegű identitás újrafogalmazza és átformálja az afrokaribi alsóosztályok közös tapasztalatait. A stilizálás Coupland által megfogalmazott ismérve teljesül, ugyanis a konstruált homályosság és a fekete performanciát átható ambivalencia következtében a létrehozott identitásokat és jelentsztruktúrákat nem lehet egyszerűen kategorizálni.

SZAKIRODALOM

- Adorno, Theodor 2006. *Minima Moralia*. Trans. E. F. N. Jephcott. Verso, London–New York.
- Ashcroft, Bill – Tiffin, Helen – Griffiths, Gareth 2002. *The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. Routledge, London.
- Augé, Marc 2009. *Non-Places: An Introduction to Supermodernity*. Trans. John Howe. Verso, London–New York.
- Bahtyin, Mikhail 1981. *The Dialogic Imagination*. Holquist, Michael. (ed.): Trans. Emerson, Caryl – Holquist, Michael. University of Texas Press, Austin.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bauman, Richard. 2001. Verbal art as performance. In: Duranti, Alessandro (ed.): *Linguistic Anthropology: A Reader*. Blackwell, Oxford, 165–88.
- Benjamin, Walter 1969. *Illuminations*. Ed. Hannah Arendt. Trans. Harry Zohn. Schocken Books, New York.
- Bhabha, Homi 2010. *The Location of Culture*. Routledge, London–New York.
- Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.
- Bucholtz, Mary–Hall, Kira 2010. Locating Identity in Language. In: Llamas, Carmen – Watt, Dominic (eds.): *Language and Identities*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 18–28.
- Buzelin, Hélène – Lise Winer 2009. Literary Representations of Creole Languages: Cross-Linguistic Perspectives from the Caribbean. In: Silvia Kouwenberg – J. V. Singler (eds.): *The Handbook of Pidgin and Creole Studies*. Wiley-Blackwell, Oxford, 637–65.
- Coupland, Nikolas 2001. Dialect stylisation in radio talk. *Language in Society* 30/3: 345–76.
- Coupland, Nikolas 2007. *Style*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dickinson, Swift 1996. “Sam Selvon’s “Harlequin Costume”: Moses Ascending, Masquerade, and the Bacchanal of Self-Creolization”. *MELUS*. 21/3: 69–106. Web. 19 May 2014.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977 by Michel Foucault*. Ed. Gordon Colin. Harvester Press, Brighton.
- Gilroy, Paul 2003. *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Glissant, Édouard 1989. *Caribbean Discourse*. Trans. Michael Dash. University of Virginia, Charlottesville.
- Glissant, Édouard 1997. *Poetics of Relation*. Trans. Betsy Wing. University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Harris, Roxy – Leung, Constant – Rampton, Ben 2001. Globalisation, Diaspora and Language Education in England. *Working Papers in Urban Language and Literacies* 17. London: King’s College. <https://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/education/research/Research-Centres/ldc/publications/workingpapers/the-papers/17.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. január 14.)
- Hartman, Saidiya V. 1997. *Scenes of Subjection: Terror, Slavery, and Self-Making in Nineteenth-Century America*. Oxford UP, New York.

- Hebdige, Dick 1976. Reggae, Rastas and Rudies. In: Stuart Hall – Tony Jefferson (eds.): *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. Hutchinson, London.
- Hewitt, Roger 1986. *White Talk Black Talk. Interracial Friendship and Communication Amongst Adolescents*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jacquemet, Marco 2005. Transidiomatic practices: language and power in the age of globalization. *Language and Communication* 25: 257–77.
- Jameson, Fredric 1986. Third-World Literature in the Era of Multinational Capitalism. *Social Text* 15: 65–88.
- Jameson, Fredric 1990. “Cognitive Mapping”. In: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence (ed): *Marxism and the Interpretation of Culture*. University of Illinois Press, Urbana–Chicago, 347–60.
- Mair, Christian 1989. Naipaul’s *Miguel Street* and Selvon’s *Lonely Londoners*: Two approaches to the use of Caribbean Creole in fiction. *Journal of Commonwealth Literature* 24/1: 138–54.
- Mbembe, Achille 2003. Necropolitics. *Public Culture*. 15/1: 11–40.
- Moten, Fred 2003. *In the Break: The Aesthetics of the Black Radical Tradition*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Nasta, Susheila 2002. *Home Truths: fictions of the South Asian diaspora in Britain*. Palgrave.
- Pennycook, Alastair – Otsuji, Emi 2015. *Metrolingualism: Language and the City*. Routledge, Abingdon – New York.
- Quayson, Ato 2014. *Oxford Street, Accra: City Life and the Itineraries of Transnationalism*. Duke University Press, Durham–London.
- Rampton, Ben 2005. *Crossing: Language and Ethnicity among Adolescents*. St. Jerome Publishing, Manchester.
- Rampton, Ben 2006. *Language in Late Modernity. Interaction in an Urban School*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1993. *Outside in the Teaching Machine*. Routledge, London–New York.
- Tomlinson, John 1999. *Globalization and Culture*. Chicago University Press, Chicago.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Ford. Sándor Klára. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Williams, Raymond 1977. *Marxism and Literature*. Oxford University Press, Oxford.

FORRÁS

Selvon, Samuel 2001. *The Lonely Londoners*. Longman, New York.

Mózes Dorottya

tanársegéd

Debreceni Egyetem, Angol–Amerikai Intézet,
Észak-amerikai Tanszék

SUMMARY

Mózes, Dorottya

Metrolingualism, Creole styling and performance in Sam Selvon’s *The Lonely Londoners*

Focusing on Creole styling and performance as metrolingual practice in Sam Selvon’s *The Lonely Londoners*, this essay explores the role of culturally embedded vernacular repertoires and resources in the (re)construction of identity and space. On the one hand, styling involves the ongoing negotiation of im/migrant life, and the rewriting of racial sociosemantics and – semiotics in the imperial

metropolis. On the other hand, Creole styling crafts a new and rival space that challenges the racial structuration of London. The paper hence shows how Caribbean Creole styling is an embodied and embedded, complex and ordinary, performative and habitual, spectacular and opaque, translingual and transcultural multimodal practice with profound affective, speculative and political implications.

Keywords: metrolingualism, Creole, styling, performance, Black British identity, im/migration, Caribbean literature, race

Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat

1. Bevezetés

A kortárs szociolingvisztikát jelentős változások hatják át; ezeket a változásokat a diszciplína Labov utáni, posztstrukturalista vagy konstruktivista fordulataként szokás emlegetni. Egy Oxfordban újabban tartott konferencián Marco Jacquemet (2017) arról számolt be, hogy az ezredforduló óta összesen 15 olyan terminust sikerült összegyűjtenie, amelyek a kortárs szociolingvisztika e fordulatának kulcsmozzanatait kívánják megragadni. E megközelítés új fogalmainak közös jellemzője, hogy elutasítják a beszéles sokféleségének azt a labovi leírási módját, amely korrelatív eltérések sokaságából nyelvváltozatok képeit teremti meg (Auer 1990: 226), és a sokféleséget új, nem határokat teremtő, hanem a határokat értelmező módokon próbálják megragadni. A listán találunk olyan kifejezéseket, amelyek a fordulat révén kialakuló szociolingvisztikát egyszerűen csak „újnak” (Leppänen–Kytölä 2017: 157; Zimmermann 2017: 83), a „globalizációhoz” és a „mobilitáshoz” (Blommaert 2005) vagy a „komplexitáshoz” (Blommaert 2016) kapcsolódónak írják le. Gyakori kifejezések a „lingváló” (gyakorlat) vagy a „lingválás” utótaggal alkotott összetételek, köztük a „transzlingválás” (Canagarajah 2013; García 2009; García–Wei 2014) és a „polilingválás” (Jørgensen 2008; Møller 2008), de van, aki a megnevezések kavalkádját arra használja fel, hogy ezekből újabb nevet alkotva „transz-szuper-poli-metro-mozgalomként” (Pennycook 2016) hivatkozzon a saját „metrolingválás” (Otsuji–Pennycook 2010; Pennycook–Otsuji 2015) kifejezését is magába foglaló új elméleti megközelítésekre. Elsősorban a sokféleséget és a komplexitást hangsúlyozza a fenti szószörmények a *szuper-* eleme egy olyan összetételben, amelynek az utótagja – a többivel ellentétben – nem a „lingválás”, hanem a „diverzitás” lesz (Blommaert 2010: 6–8). A szuperdiverzitás fogalmára, amelyet leggyorsabban úgy lehet meghatározni, mint a sokrétúséget átrendező újabb sokrétúséget (erről lásd alább), éppen az hoz szemléletes példát, ahogyan a szociolingvisztikai gondolkodás új útjai is sokféle irányba ágaznak, sokszor akár keresztezve is egymást.

A megnevezések e sokféleségének oka abban keresendő, hogy a beszéles (jelelés, írás) leírásakor új kérdések kerülnek előtérbe. Ezek arra vonatkoznak, hogy a beszélők milyen ideológiák mentén, miért és hogyan használnak és értékelnek bizonyos nyelvi erőforrásokat és diszkurzív stratégiákat nyelvi gyakorlataik során, hogyan hoznak létre segítségükkel csoportidentitásokat, és miként jelölik ki a csoporthatárokat (Blommaert 2016: 244; Bell 2016: 395). A figyelem tehát a kategóriákról azok létrejöttének és fenntartásának módjaira fordul. Ennek hatása, hogy a beszéles leírásának központi fogalmaivá az egymástól jól elkülöníthető-

ként megjelenő egységek (pl. nyelvek és változataik) helyett a dinamizmus, fluiditás és sokféleség válnak.

A következőkben először a *kritikai* jelzöt értelmezzük, majd az általa jelölt megközelítésmódnak a jelenkori érvényesülését arra vezetjük vissza, hogy miként kapcsolódnak össze egymással azok a változások, amelyek részben a nyelvészet belügyei, részben a nyelvészetten kívüli világban zajlanak, de amelyekre együttesen születik reflexió a szociolingvisztika újabb irányjaiban. Végül a kritikai szociolingvisztika hazai vonatkozásait tekintjük át, két projekt, a moldvai magyar nyelvi revitalizáció empirikus kutatása és a transzlingváló tiszavasvári iskola bemutatásával.

2. Mi az, hogy kritikai?

Ez a jelző nem előzmények nélküli (Singh 1996; Mesthrie–Deumert 2000/2009; Pennycook 2001), ezzel együtt is csak újabban vált szélesebb körben használatosá. A kifejezés több szerzőnél további elemekkel egészül ki, mint a „diverzitás” (Arnaut 2016) vagy a „globalizáció” (Blommaert 2010) kritikai szociolingvisztikája, illetve mint kritikai „etnográfiai” szociolingvisztika (Heller 2011). Többnyire azonban csak magában áll (Boutet–Heller 2007; Duchêne 2008; Duchêne et al. 2013; Heller 2002; Jaffe 2015; Pietikäinen 2016; Ramallo–Flores Farfán 2010). A név intézményesülésének újabb jeleként látott napvilágot az a kötet, amely ennek a szociolingvisztikának a módszertanát mutatja be (Heller et al. 2018). A kritikai szociolingvisztika névvel olyan egymásra folytonosan hivatkozó szövegeket, kérdésfelvetéseket, kutatásokat illetnek, amelyeknek a központi felismerése, hogy az emberi beszélést az eddigittől eltérő módon, új konceptuális megközelítésekkel és metodológiával leíró szociolingvisztikára van szükség. Ugyanakkor a további elméletalkotó lépésekről még távolról sincs egyezés (lásd a megnevezések és a mögöttük meghúzódó elképzelések sokféleségét), mint ahogy a korábbi fogalmakkal szemben megfogalmazódó kételyben is csak az a közös, hogy a szociolingvisztikai szemléletet kritikaivá teszi: új metanyelv kialakítására sarkallja a kutatókat. Tovább árnyalja a dolgot, hogy magának a kritikai viszonyulásnak is többféle értelmezése lehet (vö. Pennycook 2004; Pietikäinen 2016).

Ezek közül itt most hármat emelünk ki: az egyik a hatalom és az egyenlőtlenségek kérdését helyezi középpontba. A szociolingvisztikát már a kezdetektől talán éppen ez a viszonyulás határozza meg a legátfogóbban; részben a most bemutatandó kritikai szociolingvisztikai irányt is megelőlegező kritikai diskurzus-elemzés révén (Fairclough 1995; van Dijk 1993/2000 – az elmélet kritikájára lásd Blommaert 2005). Ahogy Wodak és Meyer (2001/2009: 7) fogalmaz, „a kritikai elmélet, így a kritikai diskurzus-elemzés is arra törekszik, hogy olyan tudást teremtsen és tegyen hozzáférhetővé, amely az embereket képessé teszi az uralom formáitól való megszabadulásra az önreflexió révén”.¹ De például az afroamerikai – a korabeli szóhasználattal: fekete – angol nyelvi háttérű gyerekek iskolai siker-telenségéről szóló, 1977-ben indított Ann Arbor-i per szociolingvisztikai értelme-

¹ Saját fordításunk, mint ahogy az alább következő idézeteké is – a szerzők.

zését (Labov 1982; Kontra 1992) vagy a nyelv feminista kritikáját (Cameron ed. 1990/1998) is ide sorolhatjuk. Míg az ilyen kritika Pietikäinen (2016) szerint sikeres lehet az olyan normatív keretek között működő intézményekkel szemben, mint a kisebbségi közösségeket érintő jogi szabályozás vagy az állami iskolarendszer, más helyzeteket, amelyek ellenmondásosak, kevésbé normatív orientációjúak vagy vitatottak, inkább lokálisan érdemes értelmezni. Ilyenkor éppen az egyetemesnek tekintett fogalmi keretek – a hatalom, a kisebbség és többség, a közösség és nem utolsósorban a nyelv – lehetnek akadályai annak, hogy új megoldásokat keressünk a létező egyenlőtlenségek kezelésére (Pietikäinen 2016: 266–9).

Éppen ebből adódik a kritikai viszonyulás másik típusa, amely a nem egyetemesen, hanem lokálisan létrejövő tudást minél többféle nézőpontból, szituációban és a maga történetiségében törekszik megérteni. Ez az etnográfiai pozicionáltság ugyan végigkíséri a nyelvet társas kontextusában vizsgáló kutatások történetét (erről lásd Agha 2007), de az antropológiai nyelvészeti orientáció csak újabban válik a kutatások meghatározó elemévé, például Monica Heller (2011) kritikai-etnográfiai szociolingvisztikájában vagy Blommaert és Maly (2014) etnográfiai nyelvítájképelemzéseiben. De amit a hatalom kritikája felől nézve előnyként értelmezhetünk, az sok esetben éppenséggel a társadalmi aktivizmus és cselekvés hátrányává válik. A tudás szituativitásának tétele megkérdőjelezi és hitelteleníti az egyetemesen emancipatorikus célokat követő közösségek diszkurzusait (Pietikäinen 2016: 272). Így az etnográfiai kritika képviselői gyakran egy-egy közösségben egyetemlegesen jónak, előremutónak gondolt társadalmi aktivitással (pl. egy nyelv standardizációjával vagy revitalizációjával) szemben is kritikusak, amikor rámutatnak egy-egy ilyen vállalkozás ellentmondásaira, ideológiailag meghatározott voltára.

A kritika harmadik típusa magára a szociolingvisztikára vonatkozik: úgy kíván társadalmilag releváns lenni, tehát azzal foglalkozni, ami a beszélők számára az általuk megélt mindennapi kontextusokban jelentősnek mutatkozik, hogy közben számot vet saját ideológiai meghatározottságával és annak mind a kutatás tárgyára, mind a kutatás folyamataira vonatkozó következményeivel. A kritikai orientáció tehát azzal jár, hogy saját munkánk sem jelent kivételt: arra is kritikusan kell tekintenünk. A fent bemutatott terminológiai kavalkád arról is szól, hogyan lehet a határokat átlépni és a rögzített kategóriákat elmozdítani, akár a nyelvről, akár a nyelvészetről való gondolkodás keretei is azok. Ezek a kritikai perspektívák az itt idézett szövegekben és az általuk reprezentált kutatási irányokban ugyan eltérő hangsúlyokkal érvényesülnek, de az elköteleződés a kritikai hozzáálláshoz egyaránt jellemző rájuk.

3. Miért most?

De miért újabban sűrűsödtek meg azok a törekvések, amelyek e kritikai hozzáállást egyre erőteljesebben juttatják érvényre a szociolingvisztikában? Erre legalább háromféle irányból fogalmazódtak meg válaszok. A kritikai szociolingvisztika kialakulását többen úgy értelmezik, mint ami a nyelvészet „belső fejleménye” (vö. Blommaert 2015), és a fordulat középpontjába a nyelvi ideológiák kutatási programját helyezik. Mások arra mutatnak rá, hogy a korábbi keretek alkalmatlanok

a globalizáció és a késő modernitás szociolingvisztikai vonatkozásainak a leírására (Blommaert 2010; Coupland ed. 2010; Duchêne–Heller ed. 2012; Park–Wee 2012). Ebből kiindulva sokan a komplex társadalmi változás legnagyobb hatású, nyelvészetben kívülről jövő konceptualizációját, a szuperdiverzitás fogalmát helyezik az elemzések középpontjába. Egy harmadik értelmezés szerint a késő modern világ változásaira adott válaszként megnőtt a nyelvre, nyelvészetre és a róluk való tudásra vonatkozó reflexivitás jelentősége. E fejezetben a nyelvi ideológiák, a szuperdiverzitás és a reflexivitás szociolingvisztikai elméleteit mutatjuk be.

3.1. Nyelvi ideológiák

A nyelvi ideológiák kutatása arra vállalkozik, hogy feltárja azokat a „természetesnek” tekintett viszonyokat, amelyek a beszélés (jelelés, írás), a beszélők és azok csoportjai, valamint tevékenységeik között fennállnak vagy éppen létrejönnek a nyelvről szóló metapragmatikai és metadiszkurzív gyakorlatokban (Irvine–Gal 2000; Kroskrity ed. 2000; Schieffelin et al. 1998; Woolard–Schieffelin 1994). Ahogy Wortham (2008: 43) tömören megfogalmazza, a nyelvi ideológiák „modellek, amelyek nyelvi formák típusait kapcsolják össze az azokat sztereotipikusan használó emberek típusaival”. Az antropológiai nyelvészet és a szociolingvisztika e modellek kutatása során vet vizsgálat alá olyan jól bevett fogalmakat, mint maga a nyelv (anyanyelv, idegen nyelv, másodnyelv stb.), az egy- és többnyelvűség vagy a nyelvi diverzitás. De hogy néhány szűkebb körben élő fogalmat is említsünk, a beszélőközösség, a nyelvcseré, a kódváltás, a nyelvi kisebbség is kritika tárgyává válik, nem kis részben arra vezetve számos kutatót, hogy saját nyelvi gyakorlatait újraértékelve törekedjen egy másfajta nyelv kialakítására, amellyel a nyelvről, beszélésről, beszélőkről és effélékről új módon lehet beszélni.

A nyelvi ideológiák kutatásának meghatározó eleme, hogy a nyelvre vonatkozó perspektívákat nem lehet úgy felosztani, mintha lennének egymástól elkülöníthető módon objektív és ideologikus perspektívák; ehelyett az az állítás fogalmazódik meg e kutatási programban, hogy „[a] nyelv bármely szemlélete ideologikus, mivel sajátos perspektívát tükröz és egyedi kontextusban jön létre” (Rosa–Burdick 2016: 104). Ahogy Kathryn Woolard (2016: 25) megfogalmazza, nincsen olyan „aperspektivikus nézőpont” vagy másképp, Nagelt (1986) idézve, „a semmiből jövő pillantás”, amelyből ráláthatunk arra, amit éppen vizsgálunk. Ennek a felismerésnek a következménye viszont az a kutatási alapelv lesz, amelyet Pierre Bourdieu episztemológiai reflexivitásnak nevez, és ami „annak az esélye, hogy meglásd azt a pontot, ahonnan éppen azt látod, amit látsz” (Bourdieu 1989: 18–9; idézi Bodó 2017: 48). A kritikai nézőpont kritikus érvényesítésének korábban említett elvéről van itt szó.

A nyelvi ideológiák közvetítő szerepet töltenek be; mind a társadalmi struktúrákat diszkurzívan értelmezzük, mind a nyelvi jelenségekről és gyakorlatokról diszkurzív módon alkotunk elképzeléseket, a nyelvi ideológiákkal pedig a valóság e két síkját kötjük össze. Kroskrity megfogalmazásában „a nyelvhasználók ideológiái azáltal vernek hidat szociokulturális tapasztalataik és nyelvi és diszkurzív for-

rásaik között, hogy ezeket a nyelvi és diszkurzív formákat indexikusan hozzákötik szociokulturális tapasztalatuk aspektusaihoz” (2000: 21). Ennek az indexikus viszonyoknak a természetéről többféle modell is jelen van a nyelvi ideológiák kutatásában, köztük az indexikalitás rendjéről (Silverstein 2003) szóló megközelítés vagy Irvine és Gal (2000) szemiotikai modellje, amely a nyelvi formák és a társadalmi formák között kialakuló kapcsolatokat mechanizmusait elemzi.

A nyelvi ideológiák, szemben a nyelvi attitűdökkel, nem egyéni vélekedések, hanem kollektív jellegűek. Ugyanakkor ebben a kollektivitásban is jelen van azoknak az egyéneknek és csoportjaiknak az érdeke, akik és amelyek hozzájárulnak az ideológiák kialakulásához, fenntartásához vagy éppen felszámolásához. A kutatás többféleképp viszonyul ahhoz a kérdéshez, hogy kinek az ideológiái azok, amelyeket éppen leír. Az egyik jelentős hagyomány ideológiakritikaként olvasható – ilyenek például a kritikai diskurzuselemzés szövegei –, de emellett jelen van az az etnográfiai szemlélet is, amely alapján felvethető a nyelvi ideológiakutatás tárgyának a nyelvi interakciók elemzésén alapuló újraértelmezése. Az elemzés rámutathat arra, hogy a nyelv ideológiái elsődlegesen nem a nyelvről, hanem a társadalmi különbségekről szólnak, amelyeket az interakciókban részt vevő aktorok (egyének, csoportok, intézmények vagy ezeknek az akár nem emberi lényeket is magába foglaló együttese) diszkurzívan konstruálnak meg saját pillanatnyi vagy hosszabb távú érdekeiknek megfelelően.

3.2. A szuperdiverzitás

A szuperdiverzitás koncepcióját Steven Vertovec (2007) dolgozta ki annak leírására, hogy milyen módon alakult át az 1990-es évektől kezdődően a transznacionális migráció Nagy-Britanniában. A bevándorlók egymástól elkülönülő etnikai csoportjainak multikulturális diverzitásával jellemezhető korábbi migrációs mintázatait Vertovec (2007: 1025) szerint felváltotta a „diverzitás diverzifikálódása”; ez az, amit szuperdiverzitásnak nevez. A diverzifikáció során egyre sokrétűbb társadalmi jellemzőkkel (nyelv, etnicitás, származási ország, állampolgárság, vallás, életkor, nem, migrációs tapasztalatok, befogadó közeggel való kapcsolat stb.) lehet leírni a migrációban részt vevő embereket és csoportjaikat, ráadásul e jellemzők eddig ismeretlen és igen komplex módon kerülnek kapcsolatba egymással.

Vertovec koncepciója rövid idő alatt ismertté vált a szociolingvisztikában, részben a globalizáció szociolingvisztikájáról Blommaert (2010) által írt nagy hatású monográfiának, részben annak a 2011-ben publikált gyűjteményes anyagnak a révén, amely Blommaert–Rampton (2011/2016) programmatikus tanulmányát is magába foglalta. Emellett több újabb kötet vagy tematikus folyóiratszám szövegei is körbejárták a koncepció szociolingvisztikai alkalmazásának a lehetőségeit (Androustopoulos–Juffermans eds. 2014; Arnaut et al. eds. 2016; Arnaut et al. eds. 2017; Duarte–Gogolin eds. 2013; Faudree–Schulthies eds. 2015). Az eredeti vertoveci fogalomhoz képest a szociolingvisztikai szuperdiverzitás részben hasonló, részben más utakat jár be. A koncepciót alkalmazó empirikus nyelvészeti elemzések középpontjában (akárcsak Vertovecnél) az etnicitás kérdése van, a szocio-

lingvisztikai kutatások az etnicitás és a nyelv viszonyának a változatairól szólnak. Emellett Blommaert (2015) a szuperdiverzitás két fő meghatározó sajátosságának a kiszámíthatatlanságot és a komplexitást tekinti. Továbbá kiemeli, hogy a diverzifikáció nemcsak a (nagyvárosi) populáció sokrétűbbé válásából adódik, hanem abból is, hogy az egyének mobilitása mellett a szemiotikai jelek mobilitása is intenzívebbé vált. A szövegek és a megnyilatkozások korábban nem ismert mobilitása az infotechnológiai forradalom által vált lehetővé, és teremtette meg a korábban elsődlegesen lokális jelentések transzpozíciójának, azaz „utazásának” (Blommaert 2010: 21, 31 kk.) és ezzel a retextualizálódásnak és a rekontextualizációnak a lehetőségeit (Bauman–Briggs 1990; Silverstein–Urban eds. 1996). Megemlítenéd, hogy a szuperdiverzitás fogalmával kapcsolatban sok szerzót óvatos távolságtartás jellemez, többen pedig igen kritikusak a koncepcióval szemben (Flores–Lewin 2016; Kubota 2014; Makoni 2012; Pavlenko 2018). A kritika egyik vonulata a „normális” diverzitáshoz képest megnövekedett mértékű diverzitás – innen a fokozó értelmű *super-* előtag – egyetemes jellegét tagadja, és – az önreflexió hiányát felröva – rámutat arra, hogy nyugat-európai perspektívából értelmezi a világot (Pavlenko 2018). Máskor a kritika a régi és új diverzitások közötti episztemológiai különbségtétel lehetőségét vitatja, akár csak elméleti szinten (Coupland 2016: 441; Deumert 2014), akár etikailag is (Makoni 2012; Reyes 2014).

Míndeközben a szuperdiverzitás fogalmát többen ugyan nem használják, de saját munkájukban hivatkoznak azokra a társadalmi-gazdasági-politikai változásokra, amelyek a szuperdiverzitás koncepciójának középpontjában állnak, és egyben maguk is hozzájárulnak a szuperdiverzitással versengő új koncepciók megalkotásához. A szociolingvisztikai terminológiai robbanást Pennycook (2016) például azzal indokolja, hogy „mobil idők mobil terminusaival” van dolgunk. De hasonló módon érvelnek a kritikai szociolingvisztika kialakulását másfelől megközelítő szerzők, amikor az előzőekben kifejtett folyamatokat a modernitás átalakulásával, a mobilitás, a komplexitás és a hibriditás jelentőségének a megnövekedésével állítják összefüggésbe (Pietikäinen et al. 2016). Blackledge és Creese (2018) szerint a szuperdiverzitás nem más, mint ideológiai orientáció, amelynek lényegi vonása, hogy nem csupán a különbségtételhez felsorakoztatott változók mennyiségének a növekedéséről számol be, hanem felismeri és tipikus állapotként kezeli a társadalmi különbözőség komplexitását.

3.3. Reflexivitás

A globalizáció nyelvi vonatkozásait többen a késő modernitásra jellemző nagyfokú reflexivitással összefüggésben értelmezik (Cameron 2003; Coupland 2016; Pietikäinen et al. 2016). Ehhez a „reflexív modernizáció” teoretikusainak azokra az állításaira hivatkoznak, amely szerint korunkban a társas cselekvés, például a beszélés korábbi centralizált mintái átalakulnak annak következtében, hogy tapasztalataink térben és időben „megsűrűsödnek”, azaz átlépi a megismerésnek a lokalitáshoz kötődő korábbi korlátait (vö. Harvey 1989). Ez azzal jár, hogy a normativitás hagyományos központjainak, ezek alakítóinak és termékeinek, azaz

a nemzetállamnak és intézményeinek, a társadalmi elitnek, az írásbeliségnek stb. az autoritása folyamatosan megkérdőjeleződik (Beck et al. 1994; Castells 2000; Giddens 1991). Ezek közé a bizonytalan státusúvá váló modern koncepciók közé tartozik a nyelv is, kiváltképp a standardizált egyes nyelv koncepciója. A kritikai megközelítés képviselői által széles körben osztott vélekedés szerint – Makoni (2012: 189) egyenesen „a szociolingvisztika mantrájáról” beszél – a nyelv mint stabil, homogén, jól körülhatárolható és megszámolható tárgy olyan társas konstrukció, amely történetileg alakult ki a modernitást kísérő fejleményként, és ebből adódóan a jelenkori nyelvi gyakorlatok leírására kevésbé alkalmas.

Az a reflexív viszony, amely a nyelv koncepciójához kapcsolódik, nem korlátozódik csupán erre a jelenségre, hanem kiterjed a kritikai szociolingvisztika újonnan kialakult nagy témáira is. Pietikäinen és munkatársai (2016) szerint a késő modernitást kísérő nagymértékű reflexivitás azzal jár együtt, hogy egyrészt megnő az autenticitás jelentősége, másrészt megjelennek a nyelv áruvá válásának folyamatai, harmadrészt megfigyelhető lesz a nyelvi folyamatokkal járó transzgresszió, azaz a határok átlépése. Az autentikus nyelv keresése a szociolingvisztikát kezdetektől meghatározó célkitűzés; a nyelvi változás és változatosság labovi programjának középpontjában áll az úgynevezett alapnyelvnek – a beszélő legszisztematikusabb, legkevesebb figyelemmel kísért, legkorábban elsajátított változatának – a leírása. De éppígy értelmezhetjük az autenticusság megteremtésére tett kísérletként a fishmani nyelvészociológiának azt a törekvését, amely a kisebbségi nyelvek revitalizációjára vállalkozik. Coupland (2014: 14) szerint az autenticitás „a történetiségben való létezésről kialakított értékközpontú konszenzuális koherencia”. Azok a szerzők, akik felhívják a figyelmet a múlt és a jelen közötti kapcsolat megkonstruáltságára vonatkozó reflexió hiányára, éppen ennek a konszenzusnak és a hozzá kapcsolódó értékeknek a koherenciáját vitatják (Bucholtz 2003; Lacoste et al. eds. 2014; ehhez lásd még 5.1. alatt). E munkák szerzői nem az autentikus nyelv megtalálására, esetleg visszaállítására törekednek, hanem a reflexiót állítják középpontba: azokat a metadiszkurzív és metapragmatikai tevékenységeket vizsgálják, amelyek során valami autentikussá válik azok számára, akik e tevékenységekben részt vesznek (Eckert 2003; Bucholtz–Hall 2005).

A nyelvet érintő reflexivitás második nagy szociolingvisztikai témája van jelen azokban a folyamatokban, amelyek során a nyelv áruvá válik, más szóval, kommodifikálódik. Az autentikusként elgondolt nyelvet, például valamely kisebbség nyelvét, meghatározó módon az adott csoport és a hozzá tartozó egyének identitásának elválaszthatatlan részeként szokás elgondolni. A nyelv azonban sok esetben áruvá válik, és ezzel olyan módon jelenik meg a nyelvi piacon (Bourdieu 1991) vagy a nyelv politikai gazdaságtanában (Gal 1989), hogy a nyelv nemcsak mint identitás, hanem mint készség is megkonstruálódik, miközben a kettő közötti feszültség áthatja a nyelvi gyakorlatokat (Cameron 2000/2001; Heller 2003; Park–Wee 2012). Ezeket a feszültségeket Heller és Duchêne (2012) a büszkeség és a profit ellentétéből eredeztetik: az előbbi fogalom a nemzeti identitáshoz kapcsolódik, az utóbbi pedig a késő modernitás gazdasági tevékenységeihez, amelyek sok területen – ennek emblematisztikus példája a turizmus (Heller et al. 2014) – átlépik a nemzetállamok határait, és globálisan szerveződnek meg. A nyelv szim-

bolikus és gyakorlati funkciójának egymástól való elkülönülése ismételtelen olyan fejleményként értelmeződik, amely összefüggésben áll a késő modern reflexivitással (Pietikäinen et al. 2016; Pujolar 2007).

Végül a harmadik nagy téma, amely a reflexivitáshoz kapcsolódik, a „karneváli határátlépések” köre (Pietikäinen 2015). A karnevál, ahogy Bahtyin fogalmaz, azért válhat a transzgresszió terepévé, mert „a hatalom, az erőszak, a tekintély soha nem beszéli a nevetés nyelvét” (2002: 103). A határok átlépésének fő fóruma manapság a média, leginkább az internet (Youtube, Facebook, Instagram), amely éppen a kevésbé központosult információáramlás révén teszi hozzáférhetővé a máshol esetleg nem szívesen látott transzgresszív kritikát. Ugyanakkor Pietikäinen (2016) arra is utal, hogy a karnevál hatásai korlátozottak, mivel nem érvényesülnek hosszú távon, és nem céljuk az intézményi struktúrák átalakítása. De ennél általánosabb kritika is megfogalmazódik a nagyfokú reflexivitás szociolingvisztikai vonatkozásaival szemben (Adams 2003; vö. Pietikäinen et al. 2016: 35), hasonlóan a szuperdiverzitás koncepcióját illető kritikához. A legfőbb érv szerint azok a változások, amelyeket a globalizációhoz és a késő modernitáshoz kapcsolódnak, távolról sem új fejlemények, hanem már korábban is megfigyelhető jelenségek új változatai.

4. Hazai vonatkozások

Az eddigiek a nemzetközi szociolingvisztika olyan fejleményeiről számoltak be, amelyek újabban a magyar szociolingvisztikában is megjelentek, noha még csak szórványosan. Ennek a korpusznak az egyik fő jellemzője, hogy az eddig felvetett témákat eltérő súllyal jeleníti meg, míg a másik, hogy főképp elméleti szinten érinti azokat, mintsem a kutatás gyakorlatában is.

Az első szempontunkat követve a tematikus egyenletlenség szembeötlő megnyilvánulása, hogy a magyar szociolingvisztikában milyen széles körben van jelen a nyelvi ideológiák kutatása, szemben más témákkal. A diszciplína legjelentősebb tudományos rendezvénye, az Élőnyelvi Konferencia két alkalommal is címében szerepeltette a nyelvi ideológiákat (lásd Borbély et al. szerk. 2009; Hires-László et al. szerk. 2011), de ennek a területnek az egyik központi témája, a standardok és a standardizáció vizsgálata egy későbbi konferenciának is központi kérdése volt (Kozmács–Vančo szerk. 2016). Ezek mellett több olyan kutatás is folyt, amely a nyelvi ideológiákat különböző szempontokból vizsgálta meg; ezek között olvashatunk például az ideológiák átfogó osztályozásáról (Lanstyák 2011), a többnyelvűség ideológiáiról (Laihonen 2004, 2009), az iskolai javítások és a nyelvi ideológiák viszonyáról (Szabó T. P. 2011), a nyelvi differenciáció és az ideológiák közötti összefüggésekről (Bodó 2016; Szalai 2010, 2014), köztük kiemelten a nyelv és nem különbségeiről (Barát 2009; Bodó 2012; Szalai 2013), valamint a nyelvészeti metanyelv leírásáról (Sebők 2017; Szabó G. 2015). Emellett több szerzőt foglalkoztató téma a standard nyelvvel kapcsolatos ideológiák kritikája (Szabó T. P. 2011; Bodó 2014; Gal 2016; Lanstyák 2015; Kontra 2016).

A nyelvi ideológiák kutatása mellett az általunk kritikainak nevezett szociolingvisztikai tanulmányok további területei kevésbé hangsúlyosan vannak jelen

a hazai irodalomban. Ezzel együtt több olyan szöveg született, amely a kritikai szociolingvisztika átfogó bemutatására vállalkozik, bár eltérő hangsúlyokkal (Holecz et al. 2016; Lanstyák 2017), továbbá olyanok, amelyek egyes területekről nyújtanak áttekintést, köztük a többnyelvűségről (Lanstyák 2016), a nyelvi revitalizációról (Fazakas 2016) vagy az utóbbi témához is kapcsolódóan a nyelvi jogi megközelítés kritikájáról (Kontra 2006).

Ugyanakkor kevés kísérlet történt arra, hogy a kritikai szociolingvisztika elméleteit a hazai kontextusokban alkalmazzák; ezek között olyan fogalmak empirikus „bevetésére” láthatunk példát, mint a heteroglosszia és a transzlingválás (Bodó 2016; Heltai 2016a), figyelemmel ezek nyelvpedagógiai vonatkozásaira is (Heltai 2016b; Jani-Demetriou 2017), a hibrid nyelvi gyakorlatok (Cserniczkó–Laihonen 2016), a nyelvi jegyek társadalmilag felismert „nyelvváltozatként” (nyelvként, nyelvjárás-ként, stílusként, regiszterként stb.) való metapragmatikai regisztrálása (Bodó 2016; Gal 2016), a stilizálás (Bartha–Hámori 2010; Bodó 2016), a mediatisált nyelvi gyakorlatok (Bodó 2017; Pachné Heltai 2016), a nyelvi források (Heltai 2017; Pachné Heltai 2017), a migráció nyelvi következményei (Pachné Heltai 2016; Szabó G. 2018), a nyelvi revitalizáció és a nyelvi autenticitás (Heltai 2016c; Bodó et al. 2017; Bodó–Fazakas 2018) vagy a nyelvi kommodifikáció (Pachné Heltai 2018).

Az empirikus kutatások között alig találunk olyat, amely a szuperdiverzitás koncepcióját kívánja alkalmazni a hazai vagy magyar nyelvi kontextusokban (de lásd Heltai, megj. előtt; Szabó G. 2018). Ezt talán lehetne azzal magyarázni, hogy a jelenséget elsősorban a nyugati világ nagyvárosaiban megfigyelt migrációs jelenségek etnikai vonatkozásainak a leírására dolgozták ki, de eközben a diverzitás átalakulását több olyan helyzetben is vizsgálják, amely a hazai szociolingvisztika számára is releváns lehet. Ilyenek például a globalizációt a margón elemző vizsgálatok, amelyek arra mutatnak rá, hogy az információtechnológiai robbanás nyelvi hatásai, a nyelv kommodifikációja és a nyelvi viszonyok átstrukturálódása felléphetnek marginális helyzetekben is (Mutsaers–Swanenberg 2012; Wang 2014), a periférián beszélt „kis” nyelvek körében (Pietikäinen–Kelly-Holmes eds. 2013; Pietikäinen et al. 2016) vagy éppen a kelet-közép-európai kontextusban, ahol Sloboda (2016) mutatta ki a szuperdiverzitás néhány csehországi jellemzőjét. Ezek a tanulmányok arra mutatnak rá, hogy a hazai szociolingvisztikának is érdeemes lenne megvizsgálnia a szuperdiverzitás lehetséges megjelenési formáit.

5. Két projekt a kritikai szociolingvisztika köréből

A kritikai szociolingvisztikának a magyar nyelvészetben érvényesített empirikus kutatási programjai közül itt kettőt mutatunk be röviden; az egyik a heteroglosszia, a másik a transzlingválás elmélete felől közelíti meg azokat a nyelvi gyakorlatokat, amelyeket többnyire a kétnyelvűség, a nyelvekhez kapcsolódó (etnikai) identitások és a nyelvek eltérő politikai-társadalmi-gazdasági jelentősége felől szokás értelmezni. E két kutatás arra tesz kísérletet, hogy a nyelvi gyakorlatok bevett értelmezési kereteit kritikával, illetve járuljon hozzá az érintett beszélők boldogulását megnehezítő nyelvi határok átlépéséhez, újrarajzolásához vagy eltörléséhez.

5.1. A moldvai magyar nyelv revitalizációja

A – gyakran *csángó*nak nevezett – moldvai magyar nyelv revitalizációja közel két évtizede folyik a Moldvai Csángómagyar Oktatási Program keretében. E program etnográfiai vizsgálata során megfigyeltük, hogy annak széles körű magyarországi legitimitását elsősorban a „megmentendő” nyelv autenticitása teremti meg, ezáltal biztosítva a program magyar állami és civil finanszírozását (Bodó–Fazakas 2018; Bodó–Zabolai 2016). De mivel a „csángó” nyelvet a gyerekek már nem beszélik, új nyelvi gyakorlatok bevezetésére van szükség, amelyeknek az autenticitása szükségszerűen a régebbiekkal, azaz az idősebbek beszédével vagy pontosabban a csángók nyelvéről kialakult ideállal való összehasonlítás függvénye. Az összehasonlítás metapragmatikai folyamatai, amelyek „egy-egy jegy megfelelő használati kontextusára mutatnak rá” (Johnstone et al. 2006: 80), leginkább azokban a szövegekben érhetők tetten, amelyeket az oktatási programban részt vevő gyerekek a magyarországi támogatóiknak írnak.

Ezeknek a szövegeknek, például a programban részt vevő gyerekek írásait tartalmazó kötetnek vagy a gyerekek és magyarországi támogatóik levelezésének az elemzésével kimutatható, hogy az autentikus nyelv nem lehet egyenlő a korábbi idealizált nyelvi gyakorlatok rekonstruálásával, hanem az adott időben és helyen, a konkrét intézményi keretek között jön létre. A kötet vagy a levelek nyelvének autenticussága, azaz tulajdonképpen a nyelvi revitalizációs program sikere azokban a folyamatokban teremődik meg, amelyeknek a leírásához a bahtyini heteroglosszia koncepcióját érdemes felhasználni. Bahtyin (1976) az egységesnek és a beszélőit egységesítőnek (azaz másoktól különbözőnek) elgondolt nyelv – esetünkben a csángó nyelv – fogalma helyett az inherens módon heterogén gyakorlatokat helyezi a kutatás középpontjába. A heteroglosszia a kritikai szociolingvisztikai kutatások olyan „kulcsszereplőjévé” vált, amelyet ugyan az elmélet angol nyelvű recepciója (Bakhtin 1981) teremtett meg – mivel Bahtyin maga nem használta ezt a fogalmat (lásd Busch 2014) –, de a koncepciónak a bahtyini elméletben megfogalmazott összetevőit együttesen lehet alkalmazni a nyelvi gyakorlatok komplexitásának a leírására (Blackledge–Creese eds. 2014; Jaffe et al. 2015). A moldvai helyzetben különösen jelentős a heteroglosszia elméletének az az eleme, hogy a nyelvi sokféleséget ideológiai sokféleségként is értelmezi, azaz a modernitás nyelvi gyakorlatainak alapvető jellemzőjeként írja le az egységesítő és a standardizáció ellenében ható ideológiák feszültségét, bahtyini szóval a centripetális és a centrifugális erők közeget, vagy ahogy Kathryn Woolard (2016) fogalmaz, az anonimitás és az autenticitás ideológiáinak az erőterét. Ez a feszültség kíséri a moldvai nyelvi revitalizációt is, ahol a gyerekek írott nyelvi produkcióját a tanáraik úgy alakítják – saját szavukkal, „javítják” –, hogy a magyar nyelvi tanulmányokban való előremenetel nyelvi bizonyítéka legyen, de egyben feleljen meg a csángó nyelvre vonatkozó magyarországi elvárásoknak is (Bodó 2016).

Amit a moldvai nyelvi revitalizáció keretében létrehozott „utazó” szövegek elemzéséből látunk, az az érintett „nyelvek” és az e nyelveken megteremtett szövegek aktorainak hierarchiája: a főképp erdélyi származású magyartanárok olyan nyelvű szövegek megírására oktatják a moldvai gyerekeket, amelyet a tanárok

szerint a magyarországi magyar keresztszülők e gyerekek autentikusan magyar (csángó) nyelveként ismernek fel. Ez a nyelv egy korábban sosem létezett írásbeliség révén születik meg, és a folyamat során nemcsak a moldvai csángó magyar dialektus jön létre, alakul újjá vagy mentődik meg (attól függően, hogy kinek a perspektívájából nézzük), hanem a nyelvi revitalizáció résztvevői közötti társas egyenlőtlenségek is elmélyülnek.

5.2. Transzlingválás

A transzlingválás koncepciója eredetileg két nyelv párhuzamos és kiegyenlített tanórai használatával kívánta a diákok kétnyelvűségét támogatni (Baker 2001). Arra szolgált, hogy a diákok jobb kompetenciákra tegyenek szert az általuk beszélt nyelveken vagy azok egyikén. A transzlingválás García és munkatársai által átdolgozott koncepciója (García et al. 2017) már nem egy bizonyos nyelvhez kötött kompetenciákat akar elmélyíteni, hanem a tanulási folyamatot kívánja könnyebbé tenni többnyelvű gyerekek számára. Nyelvpedagógiai megközelítés, mert a diákok iskolai sikerességéhez a kritikai szociolingvisztika elméleti felismeréseinek alkalmazásával járul hozzá, de célja nyelvi (anyanyelvi, idegen nyelvi, másodnyelvi stb.) készségek fejlesztése helyett a repertoár egészének bevonása a tanulási folyamatba. A transzlingválás García és munkatársai értelmezésében „csatarendbe állítja a beszélő egész nyelvi repertoárját, amelynek semmi köze az egyes nyelvek szociális és politikai szempontok alapján meghatározott határaihoz” (García–Kleyn 2016: 15). Új a perspektíva és ezért eltérő a cél: nem lát kétnyelvűséget és nyelveket, és ezért nem is akar kétnyelvűséget, nyelvet fejleszteni. A nyelvek helyett a beszélőt állítja a középpontba, és a beszélő kommunikációs készségeit nyelvi forrásainak összességét felhasználva fejleszti. A transzlingválás kifejezés egyszerre jelöli a beszélésnek ezt az egyes nyelvekhez nem kötött szemlélését és az ebből következő pedagógiai koncepciót. Utóbbi legfontosabb tulajdonságai, hogy átírja a tanárok nyelvhez és beszéléshez való viszonyulásait, meghatározza a pedagógiai tervezést, és kialakítja a diákok megszólalási módjaihoz való alkalmazkodás képességét (i. m. 20–4).

A transzlingváló pedagógiával kapcsolatos projektek általában bevándorlás-hoz kötődnek: olyan tanulók iskolán kívüli megszólalási módjainak teremtenek helyet a tanulási folyamatban, akiknek mobil, több nyelvhez kapcsolódó repertoárja a transzlokalitás feszültségében alakul (García et al. eds. 2017, Paulsrud et al. eds. 2017, Sefotho–Makalela 2017). **A transzlingválás osztálytermi kommunikáció és hatékony tanulásszervezés Tiszavasváriban** című projekt ellenben egy kelet-európai lokalitáshoz kötődő többnyelvűségi helyzethez kapcsolódik. Megvalósítói a García-féle transzlingváló alapelveket egy kétnyelvű roma gyerekek által látogatott iskolában alkalmazzák. A projekt célja, hogy az otthon jobbra romani nyelven beszélő gyerekek tanulási sikerességét úgy növelje, hogy a magyar nyelvhez kötött iskolai munkában helyet keres a gyerekek romani nyelvi erőforrásainak.

A projekt a kritikai szociolingvisztika elméleti eredményeit alkalmazza mind a közösség beszélési módjainak szociolingvisztikai terepmunkára alapozó leírásá-

ban (Heltai 2016b; Jani-Demetriou 2017), mind a transzlingváló innovációk iskolai bevezetését illetően (Heltai et al. 2017). A kritikai megközelítés törekvései nem csak a beszélés leírásában vagy az iskolai nyelvi hátrányos helyzet paradigmájának kritikájában működtethetők (Heltai 2017). Az egyes nyelvek iskolai elkülönítésének koncepciójától (egy tanórán egy nyelvet használunk) való elszakadás lehetővé teszi a standardizációs kényszerből való elszakadást is. A gyerekek nyelvi repertoárjuk egészét veszik igénybe a tanulásához, így nem szükségszerű sem a romani erőforrások teljes elhagyása, sem azok kizárólagos órai megjelenése. Utóbbi vezet ugyanis a standardizáció elengedhetetlenségéről szóló vélekedésekhez. E vélekedések kritikájával a transzlingválás a nyelvi emberi jogokat az egyes nyelvek konstrukciójához kapcsoló megközelítéseknek az alternatíváját kínálja. Feloldva azt az ellentmondást, hogy a romani szükségesnek vélt standardizációja a standardizált változat igénybevételét a beszélők számára előíró nemzetállam vagy a standard nyelvi ideológiát képviselő más centrum nélkül nem lehetséges (Busch 2012: 71). Márpedig ilyen centrum a romani nyelvhez kötődően nem létezik.

6. Összefoglalás

A kritikai szociolingvisztika kialakulásának motivációit és a kulcsfogalmaihoz kapcsolódó jelentéseket elemző áttekintésünk során arra mutattunk rá, hogy a diszciplína kortárs fordulata egyszerre tekinthető a nyelvről kialakított eddigi tudós ismereteink újraértelmezésének és a nyelvhez fűződő mindennapi tapasztalatokban beálló kurrens társadalmi, gazdasági és politikai változások következményének. A szociolingvisztika belső fejleménynek tekinthető nyelviideológia-kutatás nem ismeretlen a hazai nyelvészetben; számos jól bevett koncepció kritikai újragondolását eredményezte. Ugyanakkor a globalizáció fejleményeinek nyelvi következményeivel még kevés empirikus kutatás foglalkozott. Fontosnak tartjuk, hogy ezt a munkát folytonos reflexió kísérje, mivel az egyszerre nyelvészeti és társadalomtudományi vállalkozásnak számító szociolingvisztika megújulásának lehetősége abban rejlik, ha felismeri a saját felelősségét a nyelvi különbségtétel társas következményeinek a legitimálásában. Még akkor is, ha – mint ahogy az antropológiai nyelvészet kiemelkedő alakja, Michael Silverstein (1996: 301) a standardközpontú nyelvészetet nagy hatású kritikával illető tanulmányában egykori matektanárát idézi – „a nyelv túl fontos ahhoz, hogy a nyelvészekre bizzuk”.

SZAKIRODALOM

- Adams, Matthew 2003. The reflexive Self and culture: A critique. *British Journal of Sociology* 54: 221–38.
- Agha, Asif 2007. The object called „language” and the subject of linguistics. *Journal of English Linguistics* 35(3): 217–35.
- Androutsopoulos, Jannis – Kasper Juffermans eds. 2014. Digital language practices in superdiversity. *Discourse, Context & Media* 4–5: 1–120. [Tematikus szám.]

- Arnaut, Karel 2016. Superdiversity: Elements of an emerging perspective. In: Arnaut, K. et al. (eds.): 49–70.
- Arnaut, Karel – Jan Blommaert – Ben Rampton – Massimiliano Spotti (eds.) 2016. *Language and Superdiversity*. Routledge, New York – London.
- Arnaut, Karel – Martha Sif Karrebæk – Massimiliano Spotti – Jan Blommaert (eds.) 2017. *Engaging Superdiversity: Recombining Spaces, Times, and Language Practices*. Multilingual Matters, Bristol – Blue Ridge Summit.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1976. *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest.
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 2002. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. (Fordította Könczöl Csaba és Raincsák Réka.) 2. kiadás. Osiris, Budapest.
- Baker, Colin 2001. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. 3rd ed. Multilingual Matters, Clevedon.
- Bakhtin, Mikhaíl [= Bahtyin, Mihail M.] 1981. *The Dialogic Imagination* (Ed. by Michael Holquist). University of Texas Press, Austin.
- Barát Erzsébet 2009. A test adatbázissá szelídítése a nyelvhasználat-kutatásban. *Apertura* IV.2. (Tél.)
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.
- Bauman, Richard – Charles Briggs. 1990. Poetics and performance as critical perspectives on language and social life. *Annual Review of Anthropology* 19: 59–88.
- Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és dialektológia*. Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- Blackledge, Adrian – Angela Creese 2018. Language and superdiversity. An interdisciplinary perspective. In: A. Creese – A. Blackledge (eds.): *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, London, xxi-xlv.
- Blackledge, Adrian – Angela Creese (eds.) 2014. *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. Springer, New York.
- Blommaert, Jan 2005. *Discourse*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Blommaert, Jan 2010. *The Sociolinguistics of Globalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Blommaert, Jan 2015. Commentary: Superdiversity old and new. *Language & Communication* 44: 82–8.
- Blommaert, Jan 2016. From mobility to complexity in sociolinguistic theory and method. In: Coupland, N. (ed.): 242–59.
- Blommaert, Jan – Maly, Ico 2014. *Ethnographic Linguistic Landscape Analysis and Social Change: A Case Study*. Tilburg Papers in Culture Studies 100. Tilburg.
- Blommaert, Jan – Ben Rampton 2011/2016. Language and superdiversity. In: Arnaut, Karel et al. (eds.): 21–48.
- Bodó Csanád 2012. A dzsender-paradoxon és magyar szociolingvisztikai recepciója. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 2(2): 93–112.
- Bodó Csanád 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–84.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.
- Bodó Csanád 2017. Mediatizált nyelvjáráások. In: Benő A. – Fazakas N. (szerk.): 38–50.
- Bodó Csanád – Noémi Fazakas 2018. Enregistering authenticity in language revitalisation. *Journal of Sociolinguistics* 22(5): 1–25.
- Bodó Csanád – Noémi Fazakas – János Imre Heltai 2017. Language revitalization, modernity, and the Csángó mode of speaking. *Open Linguistics* 3: 327–41.
- Bodó Csanád – Zabolai Margit Eszter 2016. A csángó műrokon és a keresztanya: Nem és nemzet a moldvai magyar nyelv revitalizációs programjában. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 6(1): 159–80.
- Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.) 2009. *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar – Tinta, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra.

- Bourdieu, Pierre 1991. *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.
- Bourdieu, Pierre 1989. Social space and symbolic power. *Sociological Theory* 7(1): 14–25.
- Boutet, Josiane – Monica Heller 2007. Enjeux sociaux de la sociolinguistique: pour une sociolinguistique critique. *Langage et société* 2007/3–4 (n° 121–122): 305–18.
- Bucholtz, Mary 2003. Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity. *Journal of Sociolinguistics* 7: 398–416.
- Bucholtz, Mary – Kira Hall 2005. Identity and interaction. *Discourse Studies* 7(4–5): 585–614.
- Busch, Brigitta. 2012. Romani zwischen Stigmatisierung und Anerkennung: eine transnationale Sprache im Korsett nationalstaatlicher Bildungssysteme. In: Cichon, Peter – Konrad Ehlich (Hgg.): *Eine Welt? Sprachen, Schule und Politik in Europa und anderen Kontinenten*. Praesens, Wien, 71–92.
- Busch, Brigitta 2014. Building on heteroglossia and heterogeneity: The experience of a multilingual classroom. In: Blackledge, A. – A. Creese (eds.): 21–40.
- Cameron, Deborah (ed.) 1990/1998. *The Feminist Critique of Language*. 2nd ed. Routledge, Abingdon – New York.
- Cameron, Deborah 2000/2001. A munkavállaló stilizálása. Társadalmi nem és a nyelv áruvá válása a globalizált szolgáltatóiparban. *Replika* 45–46: 213–37.
- Cameron, Deborah 2003. Gender and language ideologies. In: Holmes, Janet – Miriam Meyerhoff (eds.): *Handbook of language and gender*. Blackwell, Malden, MA. 447–67.
- Canagarajah, Suresh 2013. *Translingual Practice: Global Englishes and Cosmopolitan Relations*. Routledge, New York.
- Coupland, Nikolas 2014. Language, society and authenticity: Themes and perspectives. In: Lacoste, V. et al. (eds.): 14–39.
- Coupland, Nikolas 2016. Five Ms for Sociolinguistic Change. In: N. Coupland (ed.): 433–54.
- Coupland, Nikolas (ed.) 2016. *Sociolinguistics: Theoretical Debates*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Coupland, Nikolas ed. 2010. *The Handbook of Language and Globalization*. Wiley–Blackwell, Malden, MA – Oxford.
- Csernicskó István – Petteri Laihonon 2016. Hybrid practices meet nation-state language policies: Transcarpathia in the twentieth century and today. *Multilingua* 35(1): 1–30.
- Deumert, Ana 2014. Digital superdiversity: A commentary. *Discourse, Context & Media* 4–5: 116–20.
- van Dijk, Teun A. 1993/2000. A kritikai diskurzuselemzés elvei. (Fordította Kriza Borbála.) In: Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus: Szövegváltozatok a politikára*. Tankönyvkiadó–Universitas, Budapest. 442–59.
- Duarte, Joana – Ingrid Gogolin (eds.) 2013. *Linguistic Superdiversity in Urban Areas: Research Approaches*. Benjamins, Amsterdam.
- Duchêne, Alexandre 2008. *Ideologies across Nations: The Construction of Linguistic Minorities at the United Nations*. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Duchêne, Alexandre – Monica Heller (eds.) 2012. *Language and Late Capitalism: Pride and Profit*. Routledge, London.
- Duchêne, Alexandre – Melissa Moyer – Celia Roberts (eds.) 2013. *Language, Migration and Social Inequalities: A Critical Sociolinguistic Perspective on Institutions and Work*. Multilingual Matters, Bristol–Buffalo–Toronto.
- Eckert, Pénélope 2003. Elephants in the Room. *Journal of Sociolinguistics* 7: 392–7.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical Discourse Analysis*. Addison Wesley, Boston.
- Faudree, Paja – Becky Schulthies (eds.) 2015. The social life of diversity talk. *Language & Communication* 44: 1–88. [Tematikus szám.]
- Fazakas Noémi 2016. A nyelvi revitalizáció néhány elméleti és gyakorlati vonatkozása posztstrukturálista szemléletben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 21–36.
- Flores, Nelson – Mark Lewis 2016. From truncated to sociopolitical emergence: A critique of superdiversity in sociolinguistics. *International Journal of the Sociology of Language* 241: 97–124.
- Gal, Susan 1989. Language and political economy. *Annual Review of Anthropology* 18: 345–67.
- Gal, Susan 2016. Nyelvi sztenderdizáció: modellek és ideológiák. In: Kozmács I. – Vančo I. (szerk.) I. kötet: 13–27.

- García, Ofelia 2009. *Bilingual Education in the 21st Century*. Wiley–Blackwell, Oxford.
- García, Ofelia – Susana Ibarra Johnson – Kate Seltzer 2017. *The Translanguaging Classroom: Leveraging Student Bilingualism for Learning*. Caslon, Philadelphia.
- García, Ofelia – Tatyana Kleya 2016. *Translanguaging with Multilingual Students: Learning from Classroom Moments*. Routledge, New York.
- García, Ofelia – Li Wei 2014. *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. Palgrave Macmillan, London.
- Giddens, Anthony 1991. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Polity, Cambridge.
- Harvey, David 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Heller, Monica 2002. *Éléments d'une sociolinguistique critique*. Didier, Paris.
- Heller, Monica 2003. Globalization, the New Economy, and the commodification of language and identity. *Journal of Sociolinguistics* 18: 473–92.
- Heller, Monica 2011. *Paths to Post-Nationalism: A Critical Ethnography of Language and Identity*. Oxford University Press, Oxford.
- Heller, Monica – Duchêne, Alexandre 2012. Pride and Profit: Changing Discourses of Language, Capital and National State. In: Duchêne, A. – M. Heller (eds.): 1–21.
- Heller, Monica – Joan Pujolar – Duchêne, Alexandre 2014. Linguistic commodification in tourism. *Journal of Sociolinguistics* 18: 539–66.
- Heller, Monica – Sari Pietikäinen – Joan Pujolar 2018. *Critical Sociolinguistic Research Methods: Studying Language Issues That Matter*. Routledge, New York–London.
- Heltai János Imre 2016a Heteroglosszia: cigány/roma tanulók beszédmódjai az iskolában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 259–78.
- Heltai János Imre 2016b Az egységes nyelvi repertoár pedagógiája. *Magyar Nyelvőr* 140: 407–27.
- Heltai János Imre 2016c „Csángós beszéd” és „tisza magyar”. *NyIrK*. 40(1): 21–36.
- Heltai János Imre 2017. A nyelvi hátrányos helyzet paradigmájának kritikája: Zombik az iskolában. In: Benő A. – Fazakas N. (szerk.): 110–21.
- Heltai János Imre, megjelenés alatt. Szuperdiverzitás Szabolcsban. In: Bölskei Andrea (szerk.): *Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben*. L'Harmattan, Budapest.
- Heltai János Imre – Jani-Demetriou Bernadett – Kerekesné Lévai Erika – Olexa Gergely 2017. „Olyan gyereksereget kaptam, akiről azt hittem, hogy buták”: Transzlingváló osztálytermek Tiszavasváriban. *Új Pedagógiai Szemle* 67(11–12): 28–49.
- Hires-László Kornélia – Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.) 2011. *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. Tinta – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Intézete, Budapest–Beregszász.
- Holecz Margit – Bartha Csilla – Varjasi Szabolcs 2016. Új paradigma vagy térfoglalás? – Nyelvhasználók a periférián és a többnyelvűség kritikai (nyelvi) tájképe. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 73–89.
- Irvine, Judith – Susan Gal 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: Kroskrity, Paul V. (ed.): 35–83.
- Jacquemet, Marco 2017. Do we still belong to speech communities? Mobility, the loss of indexical knowledge, and the primacy of denotational meaning. Plenáris előadás a *Language, Mobility and Belonging* c. konferencián. University of Oxford, 2017. március 23–25.
- Jaffe, Alexandra 2015. Une sociolinguistique critique des idéologies linguistiques: une lecture franco-américaine de la polynomie. In: Colonna, Romain (éd.): *Les Locuteurs et les langues: pouvoirs, non-pouvoirs et contre-pouvoirs*. Lambert-Lucas, Limoges, 95–107.
- Jaffe, Alexandra – Michèle Koven – Sabina Perrino – Cécile B. Vigouroux (eds.) 2015. Heteroglossia, performance, power, and participation. *Language in Society* 44(2). [Tematikus szám.]
- Jani-Demetriou Bernadett 2017. Cigány gyerekek az iskolában: Társas beszélés és társas megismerés. In: Ladányi Mária – Hrenek Éva (szerk.): *Témák és szempontok a nyelvhasználat vizsgálatában*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest, 61–70.

- Johnstone, Barbara – Jennifer Andrus – Andrew E. Danielson 2006. Mobility, indexicality, and the enregisterment of “Pittsburghese”. *Journal of English Linguistics* 34(2): 77–104.
- Jørgensen, Normann 2008. Polylingual languaging around and among children and adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5(3): 161–76.
- Kontra Miklós 1992. A sztenderd amerikai és a néger angol különbségéről. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – nyelvi norma*. (Linguistica, Series A, 8.) MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 109–15.
- Kontra Miklós 2006. Nyelvi emberi jogi polémiák. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek, nyelvi jogok*. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 9–29.
- Kontra Miklós 2016. Hatalom és nyelv. *Magyar Tudomány* 177: 651–9.
- Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.) 2016. *Sztenderd – nem sztenderd: Variációk egy nyelv változataira*. I. kötet. *Standard – nem standard: Variációk egy nyelv változataira*. II. kötet. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- Kroskirty, Paul V. 2000. Regimenting languages: Language ideological perspectives. In: P. V. Kroskirty (ed.): 1–34.
- Kroskirty, Paul V. (ed.) 2000. *Regimes of Language: Ideologies, Politics and Identities*. School of American Research Press, Santa Fe.
- Kubota, Ryuko 2014. The multi/plural turn, postcolonial theory and neoliberal multiculturalism: Complicities and implications for Applied Linguistics. *Applied Linguistics* 37: 474–94.
- Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201.
- Lacoste, Véronique – Jakob Leimgruber – Thiemo Breyer (eds.) 2014. *Indexing Authenticity: Sociolinguistic Perspectives*. De Gruyter, Berlin–Boston.
- Laihonen, Petteri 2004. A romániai bánági (bánati) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 81–97.
- Laihonen, Petteri 2009. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánágban. In: Lanstyák István – Menyhárt József – Szabómihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről* 4. Gramma Kiadó, Dunaszerdahely, 47–77.
- Lanstyák István 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. *Nova Posoniensia* I. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony, 13–57.
- Lanstyák István 2015. A standardizálás mint nyelvalkító tevékenység. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 17(2): 27–56.
- Lanstyák István 2016. Soknyelvűség és sokjegyűség: A több nyelv használatával kapcsolatos újabb nyelvi ideológiákról. *Nova Posoniensia* VI. Szenczi Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 7–29.
- Lanstyák István 2017. Nyelvtítés. Gróf Annamária – Kolláth Anna – Szoták Szilvia (szerk.): *Szélrózsa. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lendvai konferenciájának előadásai*. Tinta, Budapest.
- Leppänen, Sirpa – Samu Kytölä 2017. Investigating multilingualism and multisemioticity as communicative resources in social media. In: Martin-Jones, Marilyn – Deirdre Martin (eds.): *Researching Multilingualism: Critical and Ethnographic Perspectives*. Routledge, Abingdon – New York, 155–71.
- Makoni, Sinfree B. 2012. A Critique of language, languaging and supervernacular. *Muitas Vozes* 1(2): 189–99.
- Mesthrie, Rajend – Ana Deumert 2000/2009. Critical Sociolinguistics: Approaches to Language and Power. In: Mesthrie, Rajend – Joan Swann – Ana Deumert – William L. Leap: *Introducing Sociolinguistics*. 2nd ed. Edinburgh University Press, Edinburgh, 309–43.
- Møller, Janus Spindler 2008. Polylingual Performance Among Turkish-Danes in Late-Modern Copenhagen. *International Journal of Multilingualism* 5(3): 217–36.
- Mutsaers, Paul – Jos Swanenberg 2012. Super-diversity at the margins? Youth language in North Brabant, The Netherlands. *Sociolinguistic Studies* 6: 65–89.
- Nagel, Thomas 1986. *The View from Nowhere*. Oxford University Press, Oxford.
- Otsuji, Emi – Alastair Pennycook 2010. Metrolingualism: Fixity, fluidity and language in flux. *International Journal of Multilingualism* 7: 240–54.

- Pachné Heltai Borbála 2016. Változó nyelvi gyakorlatok és a mobilitás új formái egy többnyelvű településen – Nexusanalízis egy online társalgásról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 307–20.
- Pachné Heltai Borbála 2017. Multilingualism and seasonal migration: Linguistic practices of Finnish house owners in a German minority village in Southern Hungary. *Folia Uralica Debreceniensis* 24: 163–78.
- Pachné Heltai Borbála 2018. Kommodifikáció, médiadiskurzus, kódváltás. Egy rádióműsor többnyelvű társalgásrészleteinek elemzése. In: Csepregi Márta – Salánki Zsuzsa (szerk.): A többnyelvűség dinamikája. A többnyelvűség megnyilvánulásai finnugor nyelvű közösségekben. *Budapesti Finnugor Füzetek* 23: 115–38.
- Park, Joseph Sung-Yul – Lionel Wee 2012. *Markets of English: Linguistic Capital and Language Policy in a Globalizing World*. Routledge, New York–Abingdon.
- Paulsrud, BethAnne – Jenny Rosén – Boglárka Straszer – Åsa Wedin (eds.) 2017. *New Perspectives on Translanguaging and Education*. Multilingual Matters, Bristol.
- Pavlenko, Aneta 2018. Superdiversity and why it isn't. Schmenk, Barbara – Stephan Breidbach – Lutz Küster (eds.): *Sloganizations in language education discourse: Conceptual Thinking in the Age of Academic Marketization*. Multilingual Matters, Bristol, 142–68.
- Pennycook, Alastair 2001. *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. Lawrence Erlbaum, Mahwah–London.
- Pennycook, Alastair 2004. Critical applied linguistics Alan Davies – Catherine Elder (eds.): *The Handbook of Applied Linguistics*. Blackwell, Oxford, 784–807.
- Pennycook, Alastair 2016. Mobile times, mobile terms: The trans-super-poly-metro movement. In: Coupland, N. (ed.): 201–16.
- Pennycook, Alastair – Emi Otsuji 2015. *Metrolingualism: Language in the City*. Routledge, London – New York.
- Pietikäinen, Sari 2015. Multilingual dynamics in Sámiiland: Rhizomatic discourses on changing language. *International Journal of Bilingualism* 19: 206–25.
- Pietikäinen, Sari 2016. Critical debates: Discourse, boundaries and social change. In: Coupland, N. (ed.): 263–81.
- Pietikäinen, Sari – Helen Kelly-Holmes (eds.) 2013. *Multilingualism and the Periphery*. Oxford University Press, Oxford.
- Pietikäinen, Sari – Helen Kelly-Holmes – Alexandra Jaffe – Nikolas Coupland 2016. *Sociolinguistics from the Periphery: Small Languages in New Circumstances*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ramallo, Fernando F. – José Antonio Flores Farfán 2010. Linking three agendas: Opening a debate and directions for the future. In: Flores Farfán, José Antonio – Fernando F. Ramallo (eds.): *New Perspectives on Endangered Languages: Bridging Gaps between Sociolinguistics, Documentation and Language Revitalization*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia, 147–9.
- Reyes, Angela 2014. Linguistic anthropology in 2013: Super-new-big. *American Anthropologist* 116: 366–78.
- Rosa, Jonathan – Christa Burdick 2016. Language Ideologies. In: García, Ofelia – Nelson Flores – Massimiliano Spotti (eds.): *The Oxford Handbook of Language and Society*. Oxford University Press, Oxford, 103–23.
- Schieffelin, Bambi B. – Kathryn A. Woolard – Paul V. Kroskrity (eds.) 1998. *Language Ideologies: Practice and Theory*. Oxford University Press, Oxford.
- Sefotho, Malephole Philomena – Leketi Makalela 2017. Translanguaging and orthographic harmonisation: A cross-lingual reading literacy in a Johannesburg school. *Southern African Linguistics and Applied Language Studies* 35: 41–51.
- Silverstein, Michael 1996. Monoglot “standard” in America: Standardization and metaphors of linguistic hegemony. In: Brenneis, Donald – Ronald K. S. Macaulay (eds.): *The Matrix of Language*. Westview Press, Boulder, 284–306.
- Silverstein, Michael 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229.

- Silverstein, Michael – Greg Urban (eds.) 1996. *Natural Histories of Language*. Chicago University Press, Chicago.
- Sebők Szilárd 2017. *Meta és nyelv: Kísérletek a nyelvelírás nyelvének leírására*. Univerzita Komen-ského V Bratislave, Pozsony.
- Sloboda, Marián 2016. Transition to super-diversity in the Czech Republic: Its emergence and resistance. In: Sloboda, Marián – Petteri Laihonon – Anastassia Zabrodskaja (eds.): *Sociolinguistic Transitions in Former Eastern Bloc Countries: Two Decades after the Regime Change*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 141–83.
- Szabó Gergely 2018. A migráció és a többnyelvűség narratívái amerikai magyarok körében. *Magyar Nyelvőr* 142: 1–21.
- Szabó Gergely 2015. „Hogy fejezzem ki magam szépen?” – Nyelvi ideológiák az obszcenitások mögött. *Magyar Nyelvőr* 139: 334–47.
- Szabó Tamás Péter 2011. „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében*. Gramma, Dunaszerdahely.
- Szalai Andrea 2010. Nyelvi ideológiák és a társadalmi határok kijelölése egy erdélyi gábor roma közösségben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbégtéremető társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 418–29.
- Szalai Andrea 2013. Átok és kontextualizáció a romani gondozói beszédben. *Nyelvtudomány VIII–IX* (2012–2013): 165–209.
- Szalai Andrea 2014. Ideologies of social differentiation among Transylvanian Gabor Roma. *Acta Ethnographica Hungarica* 59(1): 85–112.
- Vertovec, Steven 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30: 1024–54.
- Wang, Xuan – Massimiliano Spotti – Kasper Juffermans – Leonie Cornips – Sjaak Kroon – Jan Blommaert 2014. Globalization in the margins: toward a re-evaluation of language and mobility. *Applied Linguistics Review* 5(1): 23–44.
- Wodak, Ruth – Michael Meyer 2001/2009. Critical Discourse Analysis: History, agenda, theory and methodology. In: R. Wodak – M. Meyer (eds.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. 2nd ed. Sage, London, 1–33.
- Woolard, Kathryn – Bambi B. Schieffelin 1994. Language Ideology. *Annual Review of Anthropology* 23: 55–82.
- Woolard, Kathryn 2016. *Singular and Plural: Ideologies of Linguistic Authority in 21st Century Catalonia*. Oxford University Press, Oxford.
- Wortham, Stanton 2008. Linguistic anthropology of education. *Annual Review of Anthropology* 37: 37–51.
- Zimmermann, Martina 2017. Researching student mobility in multilingual Switzerland: Reflections on multi-sited ethnography. In: Martin-Jones, Marilyn – Deirdre Martin (eds.): *Researching Multilingualism: Critical and Ethnographic Perspectives*. Routledge, Abingdon – New York, 73–86.

Bodó Csanád

habilitált egyetemi docens
ELTE BTK

Heltai János Imre

egyetemi adjunktus
KRE BTK

SUMMARY

Bodó, Csanád – Heltai, János Imre

What is critical sociolinguistics? Theory and practice

This paper gives an overview of the processes underlying the emergence of critical sociolinguistics and the development of its key concepts in current scholarship. It points out that the critical turn in sociolinguistics can be traced back to two interrelated sources: the first is the discipline's internal

development resulting in the study of language ideologies, and the second is the consequence of social, economic and political changes that are connected to quotidian experience of language matters. Whereas the study of language ideologies is well established within Hungarian sociolinguistics, empirical research on language and globalisation is scarce. The authors argue that this research, which is both part of linguistics and based in the social sciences, has to be reflexive about its legitimising force in the social effects of linguistic differentiation. This reflexivity is paramount to the success of developing a truly critical sociolinguistics.

Keywords: critical sociolinguistics, language ideologies, superdiversity, reflexivity, language revitalisation, translanguaging